АҒАЈАР ШҮКҮРОВ

Мифоложија

6-чы китаб

ШҮКҮРОВ АҒАЈАР МӘҺӘММӘД оғлу

Шүкүров Ағајар Мәһәммәд оғлу 1946-чы ил мартын 25-дә Биләсувар рајонунун Әмәнкәнд кәндиндә анадан олмушдур. 1953—1963-чү илләрдә орта мәктәбдә охумуш, 1963—1967-чи илләрдә Азәрбајҹан Дөвләт Университетинин тарих факүлтәсиндә тәһсил алмышдыр. 1971—1974-чү илләрдә Азәрбајҹан Елмләр Академијасынын Фәлсәфә вә Һүгуг Институтунун аспирантурасында охумушдур. 1975-чи илдән фәлсәфә елмләри намизәди, 1989-чу илдән фәлсәфә елмләри докторудур. 1990-чы илдән Фәлсәфә вә Һүгуг Институтунда шө'бә мүдиридир. Профессорун индијә гәдәр 15-дән чох китабы вә јүзә гәдәр мәгаләси чапдан чыхмышдыр. О, фәлсәфә вә дин тарихи, мифолокија, мәдәнијјәт вә еколожи проблемләрин тәдгиги илә мәшғулдур. Әсәрләри: «Ислам, адәт вә ән'әнә» (1981), «Муасир дөврүн глобал еколожи вә демографик проблемләринин сосиал-фәлсәфи маһијјәти» (1984), «Тәбиәт вә ҹәмијјәт», «Фәлакәтин астанасында» (1992), «Азәрбајҹан фәлсәфәси: гәдим дөвр» (1993) (К. Абдуллазадә илә бирликдә), «Фәлсәфә, ҹәмијјәтдә онун јери вә ролу» (1996), «Мифолокија (нәзәри-фәлсәфи тәһлил)» I китаб (1995), «Гәдим Шәрг мифолокијасы» II китаб (1995), «Иран халгларынын мифолокијасы» III китаб (1995), «Һинд мифолокијасы» IV китаб (1996), «Гәдим Чин мифолокијасы» V китаб (1996), «Фәлсәфә» (Али мәктәбләр үчүн дәрслик) (1997) вә с.

АҒАЈАР ШҮКҮРОВ

фәлсәфә елмләри доктору, профессор

МИФОЛОКИЈА

6-чы китаб

Гәдим түрк мифолокијасы

Бакы—Елм—1997

Мүәллиф китабын нәшриндә хүсуси ролу олан «Бабатүрк» фирмасынын рәһбәри, фәлсәфә елмләри намизәди, досент **Тофиг Маһмуд оғлу Әлијевә** өз дәрин тәшәккүрүнү билдирир.

Елми редактору: фәлсәфә елмләри намизәди
Вәли ҺӘБИБОҒЛУ
Рә'јчиләр: фәлсәфә елмләри доктору, профессор
Әликрам ТАҒЫЈЕВ
филолокија елмләри доктору
Фүзули КӨЗӘЛОВ (Бајат)

Шүкүров А. М. Мифолокија, 6-чы китаб//Гәдим түрк мифолокијасы.—Бакы: Елм, 1997.—232 с.

ISBN 5-8066—0830—1

Китабда гәдим түрк мифолокијасынын гајнаглары, тәдгигатчылары, дини-мифоложи системин структуру, аллаһлар пантеону, о чүмләдән әждад, дағ, дүнја ағачы, ат, боз гурд, кејик култлары һаггында әтрафлы мә'лумат верилир. Ејни заманда гәдим түрк јарадылыш мифләри, дастанлары, түрк мифолокијасында гушлар, «һәјат» консепсијасы арашдырылыр.

Гәдим вә орта әср түрк гәһрәманлыг вә с. дастанларын мифоложи образ вә сүжетләри, түркләрин сәләфләри—искит вә һун әфсанәләри, еләчә дә архаик дүнјакөрүшү илә мифолокијанын гаршылыглы тә'сиринин динамикасы верилир.

Китаб фәлсәфә, тарих, етнографија, әдәбијјат вә с. елм саһәләри илә мәшғул олан аспирантлар, тәләбәләр вә кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулур.

Ш $\frac{0403000000—621}{655(07)—97}$ Сифаришлә

© «Елм» РН вә П Мәркәзи,
«Елм» нәшријјаты, 1997.

КИРИШ

Бүтүн халглар өзләринин мифолокијаларыны, динләрини јаратмышлар. Доғрудур, һәм динләрин, һәм дә мифолокијаларын јарадылмасында бир сыра халглар бирликдә иштирак етмишләр (лакин бу, һеч дә спесификлији инкар етмир). Бунунла јанашы, халгларын мифолокијасыны «зәнкин» вә јахуд «касыб» бөлкүләрә ајырмаг дүзкүн олмазды. Чүнки аз өјрәнилдијинә көрә «касыб» көрүнән бир сыра мифолокијалар тәдгигата чәлб едилдикдән сонра онун чох зәнкин олдуғу ашкар олур. Елми әдәбијјатда (етнографија, әдәбијјат, фәлсәфә, тарих вә с.) ән чох өјрәнилән Мисир, Һиндистан, Чин мифолокијалары илә јанашы, өјрәнилмәјән, јахуд да аз өјрәнилән мифолокијалар да вардыр. Мифолокијаларын аз өјрәнилмәси исә, өз нөвбәсиндә, онларын аз тәблиғ олунмасына вә еләчә дә аз танынмасына сәбәб олмушдур.

Үмумијјәтлә, бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә, мифин өјрәнилмәсинә јунан, Мисир, јахуд да һинд мифолокијасындан башланмасы мәгсәдәујғун дејилдир[1]. Чүнки чохлу јунан мифи Һесиод, Һомер вә рапсодлар тәрәфиндән тәзәдән јарадылмыш, дәјишдирилмиш вә системә салынмышдыр. Јахын Шәргин вә Һиндистанын мифоложи ән'әнәләри теолог вә тарихчиләр тәрәфиндән тәзәдән ишләниләрәк шәрһ едилмишдир. Лакин бүтүн бунлары әсас тутараг демәк олмаз ки, һаггында данышдығымыз халгларын әсас мифолокијалары өзләринин «мифик субстансијаларыны» итирмиш, садәчә олараг «әдәбијјатдан башга бир шеј дејилдир». Лакин архаик чәмијјәтләрин мифоложи ән'әнәләринин руһаниләр вә нағылчылар тәрәфиндән ишләнилдијини дә инкар етмәк олмаз. Јазылы абидәләрдә бизә кәлиб чатан әсас мифолокијаларла јанашы, илк сәјјаһлар, миссионерләр, етнографлар тәрәфиндән нәгл едилән «примитив» мифолокијалар да өзләринин тарихи олан мифолокијалардыр[2]. Башга сөзлә десәк, һәмин мифолокијалар инкишаф етмиш мәдәнијјәтләрин, јахуд да

---
[1] *Мирча Элиаде.* Аспекты мифа. М., Инвест — ППП, 1996. С. 14.
[2] *Мирча Елиаде.* Көстәрилән әсәри, с. 14—15.

гејри-ади габилијјәтә малик олан фәрдләрин даһилији сајәсиндә даһа да зәнкинләшмишдир.

Она көрә дә мифләрин өјрәнилмәсинә архаик вә ән'әнәви чәмијјәтләрдән башламаг лазымдыр. Лакин бу һеч дә тарихдә мүһүм рол ојнајан чәмијјәтләрин мифолокијасынын өјрәнилмәсини јаддан чыхармаг демәк дејилдир. Өзүндә архаиклији вә ән'әнәвилији, еләчә дә мүасирлији бирләшдирән мифолокијаларын бири дә түрк халгларынын мифолокијасыдыр. Тарихин тәкрари елә фырланмышдыр ки, вахтилә компакт шәклиндә јашајан түркләр сонралар мүхтәлиф дөвләтләрин јарадылмасында иштирак етмиш, «ана јурддан» хејли узаглашмышлар. Бу, онларын тәкчә сијаси, ичтимаи вә мәдәни инкишафында дејил, мә'нәви инкишафында да өз әксини тапмышдыр. Түрк дүнјасынын гәдим дөврләри мәдәнијјәтләри һаггында башга халгларла мүгајисәдә тәдгигат ишләри аздыр. Доғрудур, XX јүз илдә хејли әсәрләр јазылса да, бунлар тәкрар едирәм ки, чох аздыр.

Мә'лум олдуғу кими, түрк халгларынын бөјүк әксәријјәти кечмиш ССРИ әразисиндә јашајырлар. Түрк дилинин бу вә ја дикәр диалектиндә данышан халгларын үмуми сајына көрә тәхминән јарысы јухарыда гејд етдијимиз әразидәдир.

Шүбһәсиз, Шәрги Сибирдән Балтик дәнизинә гәдәр узаныб кедән әразиләрдә мәскән салыб јашајан бөјүк вә кичик бүтүн түрк халглары бир ана көк үзәриндә мејдана кәлмишдир. Ана түрк (прототүрк) чәмијјәти парчаланыб дағылдыгдан сонра узаг-узаг өлкәләрә јајылмыш, ваһид сијаси, игтисади, мәдәни әлагәләр кәсилмиш, һәр бир түрк гәбиләсинин тәдричән өзүнәмәхсус мәдәнијјәти, игтисадијјаты вә сијаси дүнјакөрүшү формалашмаға башламышдыр. Нәтичәдә гәдим түрк халглары һәм әсарәтә алдыглары, һәм дә әсарәтинә дүшдүкләри халгларын динләри, адәт-әнәнәләри илә таныш олмуш, онларын мүһүм мәдәни үнсүрләрини мәнимсәдикләри кими, өзләринин дә мәдәнијјәтини онлара мәнимсәтмишләр. Мараглы чәһәтләрдән бири дә будур ки, гоншу халгларла гарышмаг нәтичәсиндә онларын бүтүн мәдәни-мә'нәви саһәләриндә олдуғу кими, һәтта антроположи гурулушларында белә чидди дәјишикликләр баш вермишдир. Бүтүн бунлара бахмајараг, бир ана көкдән ајрылан һәмин гоһум түрк гәбилә вә халгларыны бирләшдирә биләчәк ән гәдим хүсусијјәтләри мәһз онларын дилиндә, фолклорунда вә мифолокијасында горунуб сахланмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ајры-ајры адлар алтында танынан, лакин сајча аз олан хејли түрк халглары Гәрби Сибирдә јашајырлар. Бунлар сакалар, тувалар, хакаслар, алтај-

лар, шорлар, камасинләр, тофалар, јукакирләр, чулум татарлары, барабинләрдир. Орта Асијада вә Чин Түркүстанында јашајан түркләрә кәлдикдә исә бунлар өзбәкләр, газахлар, гырғызлар, түркмәнләр, гарагалпаглар, ујғурлар, сары ујғурлардыр. Гафгазда вә Кичик Асијада јашајан түркләр—азәрбајчанлылар, түркләр, гумуглар, гарачај-балкарлар, ноғајлар, түркмәнләрдир (бунлар XVI јүзилликдә Шимали Гафгазда—Ставропол вилајәтиндә мәскән салмыш икдир, сон һачылы вә б. түркмән гәбиләләринин нәслидирләр). Волга бојунда јашајан түрк халглары әсасән татарлар, башгырдлар вә чувашлардыр. Кечмиш ССРИ-нин Гәрби Аврола әразисиндә вә Шәрги Аврола өлкәләриндә јашајан түрк халглары: гагаузлар, гараимләр, урумлар, грекләр, Крым татарларыдыр[3] (биз шүбһәсиз, һәмин түрк халглары һаггында, хүсусилә спесифик мифләр һаггында данышаркән мә'луматлары кенишләндирәчәјик).

Көрүндүјү кими, һазырда мүхтәлиф адлар алтында јашајан гәдим түрк халгынын ән гәдим дөврләрдә, даһа дәгиг мифоложи дөврдә бирликдә јаратдыглары зәнкин мифолокијасынын өјрәнилмәси олдугча вачиб вә зәруридир. Бурада һәм дүнјанын дикәр халглары илә гаршылыглы әлагәләр, һәм дә спесифик чәһәтләр ајдын сурәтдә көрүнмәкдәдир.

Доғрудур, түрк вә рус дилләриндә түрк мифолокијасы һаггында бир сыра әсәрләр јазылса да, бу китаб Азәрбајчан түркчәсиндә јазылан илк әсәрләрдән биридир. Шүбһәсиз, гүсурлар да аз олмајачагдыр. Она көрә дә мүәллиф әсәр һаггында тәнгиди фикирләрини јазылы вә шифаһи шәкилдә билдирәчәк һәр кәсә габагчадан өз миннәтдарлығыны билдирир.

[3] Бах: *Шүкүрлү Ә. Ч.* Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили. Бакы, «Маариф», 1993. С. 7—12.

ГӘДИМ ТҮРК МИФОЛОКИЈАСЫНЫН ГАЈНАГЛАРЫ ВӘ ТӘДГИГАТЧЫЛАРЫ

Түркләрин тарихә шумер, массакет, сак, авар, булгар, скиф вә с. адлар алтында дахил олмасы, јә'ни онларын бу адлар алтында танынмасы белә һәлә дә кәскин мүбаһисәләр мөвзусудур. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, түркләр бәшәр сивилизасијасынын инкишафында өз сөзү, өз изи вә әмәли олан гәдим халглар сырасындадыр.

Бизим ерадан тәхминән 5 мин ил әввәл тарих сәһнәсиндә мүхтәлиф адлар алтында көрүнән, бөјүк бир ичтимаи-сијаси тәкамүл дөврү кечирән Сакит океандан Аралыг дәнизинәдәк, Орта Асијадан Сибир вә Чинә гәдәр вә с. һүдудларда мәдәни-тарихи изләрини гојан бөјүк түрк тајфа вә гәбиләләри һәлә дә аз өјрәнилмишдир. Илк тарихи китабларда «Туран» скиф (искит), һун, авар, Хәзәр дөвләтләри кими фәалијјәт көстәрән бу дөвләтләр чох вахт мүхтәлиф тарихчиләрин дини, сијаси тәәссүбкешликләри, субјектив мүлаһизәләри үчбатындан һәртәрәфли тәдгиг едилмәмишдир. Түрк тарихи арашдырычыларынын чох вахт һәмин тарихи «Бөјүк һун императорлуғу» илә башламалары узун мүддәт ән'әнәјә чеврилмишди. «Бир милләтин варлығы мүстәгил дөвләт һалына кәлмәсиндән һәлә бир чаһан императорлуғу гурмасындан башлаја билмәзди»[1] Башга груп тәдгигатчылар исә түркләрин тарихинин тәдгигинә тәхминән ерамыздан әввәл 315-чи илдән башлајыр[2]. Лакин ејни заманда онларын фикринчә, «Түрк елләри дүнјанын ән әски елләриндән олараг, дөрд мин илә јахын кечмишләриндә Асија, Авропа вә Африка гитәләринә јајылмыш вә араларда бөјүк милләт вә дөвләтләр гурмушлар. Түрк елләри ислам динини гәбул едәндән сонра бөјүк ислам дөвләтләри гурмушлар вә дүнјада ислам дининин јајмаға вә ислам маарифини јаратмаға јардым вә тә'сирли шәкилдә иштирак етмишләр. Она көрә дә чох вахт түркләрә «исламын гылынчы» демишләр»[3].

[1] *Рәфик Өздәк.* Түркүн гызыл китабы, биринчи китаб. Бакы, Јазычы, 1992. С. 5.

[2] *Чавад Һеј'әт.* Түркләрин тарих вә мәдәнијјәтинә бир бахыш. Бакы, 1993. С. 4.

Бир сыра тарихчиләр исә, өз нөвбәсиндә, гәдим түрк тарихини көј түрк императорлуғу тарихиндән башламаға үстүнлүк верирләр. Әслиндә түрк елләринин тарихи онларын көчләри илә әлагәдар олмушдур. Онларын ана јурдлары һаггында кечән әсрдән бәри арашдырмалар апарылыб, мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. Бу күн әсасән гәбул едилмиш бир фикрә көрә, түркләрин ана јурду Орта Асијада Алтај-Урал дағлары арасындакы бозгырлар олуб борадан әтрафа јајылмышдыр. Бу јајылма вә көчләр бир тәрәфдән, артан әһалинин вә бир дә отлаг варлығынын төрәтдији сыхынтылы шәраит нәтичәсиндә олмушдур. Сон 20 илдә рус тәдгигатчыларынын (С. Ф. Киселјов, С. С. Черников вә б.) археоложи арашдырмалары бу фикри даһа чох тәсдиг едирки, Алтај дағларынын гәрбиндә Миносин мәнтәгәсиндә кәшф едилән абидәләр (е. ә. 2500—1700-чү ил) түркләрин аталарына мәнсуб олуб, бунлар даш дөврүндән бу јана Алтај-Сајан дағларынын чәнуб-гәрб мәнтәгәләриндә, јә'ни Миносин—Тува—Абаган бозгырларында јашамышлар[4].

Профессор Чавад Һеј'әтин фикринчә, түркләрин әски аталары е. ә. 1700-чү илдә Алтај вә Танры (Тјан-Шан) дағлары әтрафында һаким олмушлар. Бунларын бир гисми Газахыстан јолу илә Мәвараннәһрә кәлиб, арилә вә Урал елләрилә тәмаса кирмишләр. Бу тәмас сајәсиндә дилләри дә бу гөвмләрин дилләрилә тәмас тапыб, араларында кәлмә арыш-вериши вә гаршылыглы тә'сирләр баш вермишдир (е. ә. 1500-чү ил). Әски түрк елләринин бир гисми ана јурддан ајрылараг Чинин шимал-гәрбиндә Гансу вә Ордос (Дахили Монголустанда) бозгырларына көчмүш, бир гисми исә Итил (Волга) чајындан кечиб Гара дәнизин Күнеј бозгырларында јерләшмишләр. Бу ајрылыг заманла онларын дилләриндә тә'сир гојуб, мүхтәлиф ләһчәләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур[5].

Бә'зи тарихчиләрә нисбәтән даһа објектив олан Чавад Һеј'әт көстәрир ки, ерамыздан мин ил габаг түркләр илк дәфә олараг Һиндистана Һинд-Пәнчаб мәнтәгәсинә көчмүшләр[6].

Јухарыда гејд етдијимиз кими, түркләрин ана јурду мәсәләси инди дә мүбаһисәлидир.

[3] *Чавад Һеј'әт.* Түркләрин тарих вә мәдәнијјәтинә бир бахыш, с. 5.

[4] Јенә орада, с. 7.

[5] Јенә орада, с. 8.

[6] Јенә орада.

Клапрот, Вамбери вә башгалары түркләрин ана јурдуну Алтај дағларында, Радлов бунун шәргиндә, һәтта Рамстедт тамамилә Шәрги Асијада олдуғуну ирәли сүрүрләр[7].

Кечмишдә Паркер, јени дөврдә исә Гаһс Копперс мүгајисәли мәдәнијјәт морфоложисинә сөјкәнәрәк Пресатојед-Палео-Асија халгларынын тә'сирләрини нәзәрә алмагла түркләрин ана јурдуну Шәргдә, Моғолларла бирликдә, Бајкалдан Гобу көлүнә гәдәр узанан саһәдә ахтармышлар[8]. Поппејә көрә, ана јурд Орта Асијада олмуш вә бу күнкү Чуваш түркләринин дәдәләри бөјүк бир еһтималла миладын башланғычында Гәрбә көчмүшләр. Поппе Орта Асија сөзү илә нәји нәзәрдә тутдуғуну ачыгламыр. Түркләрин ана јурду мөвзусуну әтрафлы шәкилдә тәһлил едән алимләрдән бири дә Ч. Неметһдир. Онун фикринчә, ән әски түрк дилләри илә Урал дилләри арасында гырылмаз әлагә олмасы гәтијјән шүбһә доғурмаз бир керчәкликдир. Неметһ ејни заманда бә'зи әски һинд сөзләри илә әски түрк сөзләри арасындакы бәнзәрлији гәбул едәрәк ортаја белә бир фикир атыр. Һәмин бөлкәдә ән әски түркләрлә бу күнкү ураллыларын аталары гоншу олдуглары һалда, әски һинд сөзләрини нечә ала билмишләр. Неметһә көрә, бу бөлкә Гәрби Асијада, Арал көлү чеврәсиндә, бәлкә дә Урал вә Алтај дағлары арасындакы бозгырларда, бу күнкү Газахыстанда ола биләр[9]. Әлбәттә, дил јахынлығы мәсәләсинин мүзакирәсинин һәлә узун илләр мүбаһисә објекти олараг галмасына шүбһә етмәк олмаз.

Тәдгигатчыларын әксәријјәтинин фикринчә, түркләр тарихән дәфәләрлә көч етмишләр. Онларын ичәрисиндә һунларын вә оғузларын көчләри даһа чох әһәмијјәтли олмушдур. Әслиндә түркләрин көчләри ики шәкилдә—футуһат вә тәдричи нүфуз шәклиндә олмушдур. Көчләрин баш вермәсиндә дикәр сәбәбләр дә, хүсусилә гураглыг, әһалинин сүр'әтли артымы, отлагларын азалмасы вә с. ичтимаи-игтисади сәбәбләр дә мүһүм рол ојнамышдыр.

Заман-заман бу јердәјишмәләр әксәр һалларда раһат вә асан олмамышдыр. Әксинә, һәм чәтин, һәм дә ганлы-гадалы олмушдур. Һәмин дөврләрдә гоншулугда јашајан халгларын сөзләри түрк дилинә вә јахуд әксинә кечмишдир. Түрк дилләринин һәлә дә кифајәт гәдәр өјрәнилмәмәси түрк тарихинин өјрәнилмәсиндә бир сыра чәтинликләрин јаранмасына кәтириб чыхармышдыр. 1980-чи ил октјабрын 10—12-дә

[7] Laszlo Rasonyi. Tarihte türklük. Ankara, 1993. S. 2—3.
[8] Јенә орада, с. 3.
[9] Gyula Nemeth. Attila ve hunları. Ankara, 1982.

Дашкәнддә кечирилән III Үмумиттифаг түрколожи конфрансында чыхыш едән бөјүк татар түркологу, профессор М. З. Зәкијев гејд етмишдир ки, һунлара гәдәрки түркләрин—скиф, сак, сармат, кушан вә б. дил материаллары әсасән ираншүнаслар тәрәфиндән өјрәнилмишдир. Бу исә өзүнүн мәнфи тә'сирини көстәрмишдир: јә'ни онларын фәал етимоложи ахтарышлары нәтичәсиндә скифләр, саклар, сарматлар, тоһарлар вә дикәр тајфа груплары әсасән ирандилли кими тәгдим олунмушлар. Скифләр вә онларын гоншуларынын ирандилли кими гәбул едилмәси индијә гәдәр бир сыра етнокенетик нәзәријјәләрин әсасыны тәшкил етмәкдәдир. Бурадан белә бир фикир формалашмышдыр ки, Шимали Гафгазын, Волга бојунун, Урал әтрафынын, Гәрби Сибирин, Орта вә Мәркәзи Асијанын, Газахыстанын вә Алтајын археоложи мәдәнијјәтләри гејри-шәртсиз Иран етносуна аид едилмишдир[10].

Ираншүнасларын нөгтеји-нәзәринчә, түрк халглары бу әразиләрин аборикен әһалиси олмајыб, бураја кәлмәдир. Онда белә бир гануни суал ортаја чыха биләр. Бизим еранын биринчи миниллијиндә Охот дәнизиндән Мәркәзи Авропаја гәдәр бөјүк бир әразидә мәскунлашан түркләр јухарыда адлары чәкилән јерләрә һарадан, нечә вә нә үчүн кәлмишләр[11]?

Шүбһәсиз, бу суала түркдилли скифләрин, сакларын, сарматларын, массакетләрин, аланларын, кушанларын, тоһарларын вә дикәр түрк гәбиләләрин дил үнсүрләри өјрәнилмәдән чаваб вермәк мүмкүн дејилдир. Бураја һәмин дил үнсүрләринин мүасир түрк дилләри илә мүгајисәси дә дахилдир. Көрүнүр, бу дилләрин мүгајисәли етник нүмунәләри бир сыра әлагәли елмләрин, о чүмләдән палеоантрополокија, археолокија, тарих, етнографија, мифолокијанын мә'луматларынын кениш сурәтдә тәһлил едилмәсинин вахты чатмышдыр. Бүтүн бу елмләрин мә'луматларынын комплекс шәкилдә өјрәнилмәси сајәсиндә бу вә ја дикәр објектив етнокенетик нәзәријјәнин јарадылмасы мүмкүндүр[12].

Әслиндә рәсми елмдә түрк халгларынын етник тарихинә тенденсијалы јанашманын тарихи дәриндир. Һәлә кечән әсрин ортасында рус Император Елмләр Академијасынын ел-

[12] *Закиев М. З.* Проблемы языка и происхождение волжских татар. Казань, 1986. С. 23.
[11] *Лайпанов К. Т., Мизиев И. М.* О происхождении тюркских народов. Черкасск, 1993. С. 4.
[12] *Закиев М. З.* Проблемы языка и происхождение волжских татар, с. 23—24.

ми әсәрләриндә белә бир һөкм верилирди: Түрк халглары «Үмумдүнја тарихиндә һеч вахт јүксәк јер тутмајачагдыр»[13]. Һәтта Совет дөврүндә дә бир сыра алимләр түрк халгларынын кечмишини тәһриф етмәкдә давам етмишләр. Мәсәлән, Ленин мүкафатына тәгдим олунмуш вә 1984-чү илдә Тбилисидә нәшр олунмуш «Һинд-Авропа дили вә һиндавропалылар» адлы бөјүк әсәриндә Т. В. Гамкрелидзе вә Вјач. Вс. Иванов гәдим дөврләрдә һиндавропалыларын гәдим түркләрлә гаршылыглы әлагәси һаггында бир чүмлә белә ишләтмәји өзләринә рәва көрмәмишләр. Јахуд 1987-чи илдә академик Б. А. Рыбаковун үмуми редакторлуғу илә чап олунмуш «ССРИ-нин мешә золағында тунч дөврү» адлы фундаментал әсәрини көтүрәк. Орада чох сајлы гәбилә вә тајфаларын ады чәкилсә дә, һеч олмазса бир түрк гәбиләсинин белә ады чәкилмәмишдир. Көрүнүр, бу әсәрләрдә антиелми сијаси мотивләр әсас јер тутмушдур. Бу саһәдә елмдә дүзкүн, објектив фикир сөјләмәк истәјәнләр јүксәк сәвијјәдә верилән көстәришлә чәзаландырылырды. Мәсәлән, 1960-чы илдә археолог С. С. Черников Москвада «Шәрги Газахыстан тунч дөврүндә» адлы мараглы бир әсәр чап етдирмишди. О, археоложи материаллара әсасланараг дејирди ки, андронов мәдәнијјәтинин дашыјычылары Ирандилли јох, түркдилли гәбиләләр олмушдур. Бу фикир о дөврки иранշүнаслар тәрәфиндән амансыз тәнгидә мә'руз галмышдыр. Јахуд да 1975-чи илдә Алма-Атада нәшр олунан О. Сүлејмановун «Аз и Ја» әсәрини көтүрәк. Бурада дүнја мәдәнијјәтинин инкишафында түрк халгларынын мүтәрәгги ролу хүсуси гејд едилирди. О дөврдә ССРИ ЕА-нын рәһбәрлији китабы гејри-објектив, һәтта зәрәрли е'лан етди. Ону дөвријјәдән јығышдырдылар.

Лакин инзибатчы-амирлик системинин һөкм сүрдүјү бир дөврдә чәсарәтли алимләр тапылырды вә онлар өз сөзләрини дејә билирдиләр. Бунларын ичәрисиндә С. Ј. Малов, А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, А. Н. Бернштам, Л. Н. Гумилјов, А. С. Аманжалов, М. Ш. Ширәлијев, А. А. Иессен, М. З. Јамполски, М. З. Зәкијев, Л. Р. Кызласов, М. А. Хабичев, С. С. Әлијаров, А. М. Шербак вә б. хүсуси гејд етмәк лазымдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, «јенидәнгурма» өзүнүн мәнфи чәһәтләри илә јанашы, түрк халгларынын тарихинин өјрәнилмәсиндә ирәлијә доғру мүһүм аддымларын атылмасына имкан јаратмасы илә тарихә дүшмүшдүр. Бу иш һазырда да давам етдирилмәкдәдир. Сон илләрдә гәдим түркләр һаггын-

[13] Ученые записки Императорской Академии Наук, по 1 и 3 отделениям. Т. 3, вып. 6. СПб, 1855. С. 714.

да даһа чох јазылыр. Бу әсәрләрдән тарихин унудулмуш, бә'зән дә гәсдән унутдурулмуш һәгигәтләрини өјрәнмәк мүмкүндүр. Лап бу јахынларда Украјнанын «Донетски Крјаж» гәзетиндә чыхан бир мәгаләдә IX әсрдә Кијевдә јашамыш даһи шаир Микајыл Башту ибн Шамси Габирин поемасынын китаб шәклиндә чап едилмәси һаггында мә'лумат верилир. Китаб Украјнада дејил, Түркијәдә нәшр олунмушдур. Мүасирләри она Шәмси Башту дејирдиләр. О, «Игор полку дастаны»ндан 300 ил өнчә Башту (о вахт Кијев белә адланырды) јанындакы мағарада бир заманлар Днепр чајынын саһилләриндә јашамыш гәдим булгарларын тарихини гәләмә алмышды. Бу китаб «Шан гызы дастаны», ја да «Шан гызы һаггында рәвајәт» адланыр. Орижиналы 822-чи илдә түрк дилиндә јазылмышдыр. Ону Казан тарихчиси Фәрһат Нуритдинов һазырламышдыр. Бу мәтнләри о, Түркијәдә јығараг, тәдгиг вә нәшр етдирмишдир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, «Хроника 200» журналы һәмин әсәрин Украјна дилиндә сәтри тәрчүмәсини вермишдир. Артыг чохларына мә'лумдур ки, Украјнанын әразисиндә ерамызын биринчи миниллијиндә һунлардан башлајараг үч түрк сивилизасијасы олмушдур. VII әсрдә Башту—Кијев Бөјүк Булгар дөвләтинин мәркәзи иди. Бурада олан Булгар ханларынын нәсилләри Кыј, Бат-Бојан, Һајдар, Чәффәр, Чилки, Олмуш (Олма сәлнамәси) артыг мә'лумдур. Бөјүк Булгаријанын сүгутундан сонра Бөјүк Хәзәр хаганлығында ики халг—түркләр вә јәһудиләр бирләшмишләр.

Мараглы чәһәтләрдән бири дә будур ки, гәдим рус рәвајәтләринин символуна чеврилән нәғмәкар Бојанын ады илк дәфә мәһз Шәмси Баштунун поемасында чәкилир. Кијев әввәл һун, сонра Булгар вә Хәзәр хаганлыгларынын пајтахты олмушдур. Бүтүн рус вә Авропа тарихчиләри бу фактларын үстүндән сүкутла кечмишләр[14]. Бә'зи салнамәчиләр Кијев шәһәринин 854-чү илдә бина едилдијини сөјләмәклә Кији Рүрикин мүасири сајыблар. Археоложи газынтылар инандырыр ки, бурада инсанлар V—VI әсрләрдә мәскунлашыблар. Буну әрәб мәнбәләри дә тәсдигләјир[15]. X әсрдә һамы јахшы билирди ки, кијевлиләр гәдимдән түркчә данышыблар, чүнки онлар түрк-гыпчаг олублар. Кијев түркчә «күрәкән јурду» демәкдир (Киј—көј, күрбәкән, ев—«еб»— **Т. Һачыјев**). Көрүнүр, мәскунлашма V әсрә аиддир, ја о вахт Кијев пајтахт

[14] Б а х: «Мүхалифәт» гәзети, 30 август 1997-чи ил.

[15] *Мурад Аджы.* Гыпчаг чөлүнүн јовшаны. (рус дилиндән тәрчүмә едәни проф. Т. Һачыјевдир). Бакы, Кәнчлик, 1997. С. 31.

олуб вә ја даһа әввәл Украјна хаганлығынын көмрүк шәһәри олмушдур. Кијевин һакимләри хаган адланыблар[16].

Бир мәсәләни гејд етмәк јеринә дүшәрди. Гыпчаглар өзләринә **«козак»** дејирдиләр. **«Ко»** гәдим түрк дилиндә **«көј»**, **«зак»—горујучу** демәкдир, јә'ни **көјүн горујучусу.** Доғрудан да, Күнеј чөлләриндә көчәри јашајан бу түрк тајфалары өзләринә **козак** дејирдиләр. Гара дәниз јанында јашајан бу түркләрә руслар бир сыра мәнбәләрдә **«половтсы»** дејирдиләр. Украјна дили минләрлә түрк сөзләрини өзүндә горујуб сахламышдыр[17].

Артыг гејд етдијимиз кими, сон 30 илдә чәтинликлә олса да, түрк тарихинә, мифолокијасы вә әдәбијјатына даир әсәрләр јазылыб чап олунмушдур.

Әслиндә гәдим түрк мифолокијасынын фрагментләри VIII—X әсрләрин руник мәтнләриндә, һәмчинин VI—X әср Бизанс, Чин вә Әрәб мәнбәләриндә мөвҹуддур. Лакин бүтүн бунлар һәҹминә көрә гәдим түрк гәбиләләринин мифопоетик јарадыҹылығынын реконструксијасы үчүн кифајәт дејилдир. Ејни заманда бу мәгсәд үчүн истифадә едилән шаманист ритуалларынын вә онлара мувафиг кәлән идеоложи тәсәввүрләрин етнографик тәсвири дә чох вахт истәнилән нәтиҹәни вермир. Чүнки диахроник сәвијјәдә корректә едилмәмиш етнографик материалларын бирбаша истифадә едилмәси дә примитив дини системләрин архаикләшдирилмә истигамәтләри илә чох вахт зиддијјәтә кирир. Она көрә дә һәмин примитив дини системләрин галыгларыны һәлә дә өзүндә сахлајан бөлкәләрдә чох вахт монотеист динләрин фәал тә'сири һисс олунмагдадыр. Бунлары нәзәрә алараг бүтүн түрк халгларынын (дининдән, әразисиндән, сијаси гурулушундан асылы олмајараг) мифолокијасынын мүгајисәли паралелләрини вермәк зәруридир.

Бир сыра мифләрин там мәтни гәдим түрк «Фал китабы»нда (X әср) верилмишдир[18]. Дикәр гәдим түрк мифләри һаггында биз мә'луматы Орхон-Јенисеј абидәләриндә, еләҹә дә Рун әлифбасы олан әски Ујғур абидәләриндә тапа биләрик[19]. Орхон-Јенисеј абидәләри бә'зән рун әлифбасы адландырылан әски түрк әлифбасы илә әсасән даш үзәриндә

[16] *Мурад Адҹы.* Гыпчаг чөлүнүн јовшаны, сәһ. 39.

[17] Бах: «Мухалифәт» гәзети, 30 август 1997-ҹи ил.

[18] Бах: *Стеблева И. В.* Древнетюркская книга гаданий как произведение поэзии.//История, культура, языки народов Востока. М., 1970. С. 103—106.

[19] Бах: Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхәбаты, Бакы Университети нәшријјаты, 1994.

һәкк олунмуш китабәләрдир. Бу әлифбаны түркләрин һәлә Орхон-Јенисеј абидәләриндән әввәл дә ишләтдијини тәсдиг едән башга фактлар да мөвҹуддур. Орхон-Јенисеј абидәләри һәм тарих, һәм халгын тәфәккүр зәнкинлији, сөз сәнәти, мифолокијасы, һәм дә мүдрик, биличи, ел атасы олан кишиләрин кәләҹәк нәсилләрин бирлијинә чағырышдыр. Мәсәлән, Көј Түрк дөвләтинин һөкмдары үзүнү кәләҹәк нәсилләрә тутуб дејир: «Фәтһ етдијимиз, тәнзим етдијимиз өлкәмиз, ганунумуз вар иди. Еј түрк оғуз бәјләри, халгы ешидин: Јухарыда көј басмаса, ашағыда јер дәлинмәсә, түрк халгыны, өлкәсини, дөвләтини ким мәһв едә биләр? Түрк халгы, ајыл»[20].

Гәдим түрк мифолокијасынын өјрәнилмәсинә көмәк едән мәнбәләр сырасына түрк халг дастанларыны, о ҹүмләдән «Манас», «Китаби-Дәдә Горгуд», «Алпамыш» вә с. дастанлары көстәрмәк лазымдыр. Түрк дүнјасынын оғуз голунун тарихини вә мифолокијасыны өјрәнмәк саһәсиндә Фәзлуллаһ Рәшидәддинин «Оғузнамә» әсәринин мисилсиз ролу вардыр[21]. Түрк дүнјасы һаггында ән дүзкүн мә'луматлары Маһмуд Кашғаринин «Дивани-луғәт ит түрк» әсәриндән өјрәнмәк мүмкүндүр.

Түрк мифолокијасынын тәдгигатчылары ичәрисиндә Н. Ј. Бичуринин[22] фәалијјәти мүһүм јер тутур. Онун Чин мәнбәләри әсасында јаздығы әсәрләрдә түрк халглары, онларын тарихи вә мәдәнијјәти һаггында мараглы вә нисбәтән дүрүст мә'луматлар вардыр. В. В. Бартолд[23], хүсусилә В. В. Радловун[24] әсәрләри тәдгиг етдијимиз мөвзу бахымындан мүһүм әһәмијјәтә маликдир. В. В. Радловун мухтәлиф илләрдә чап етдирдији әсәрләри бу бахымдан диггәти чәлб едир[25].

Рус тарихшүнаслығында түрк тарихинин, мәдәнијјәтинин вә мифолокијасынын өјрәнилмәсиндә ән шәрәфли јери Л. Н. Гумилјов тутур. О, бир сыра әсәрләриндә түркләрин сијаси һәјатыны, мәишәтини, дини көрүшләрини вә мәдәнијјәтини зәнкин материаллар әсасында арашдырыр. Көркәмли түрколог, тарихчи алим Лев Гумилјов «Һунлар», «Гәдим

[20] Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхәбаты, с. 9—10.

[21] *Фәзлуллаһ Рәшидәддин.* Огузнамә. Б., 1992.

[22] *Бичурин Н. Я. (Иакинф).* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. М.—Л., 1950. Т. 2.

[23] *Бартольд В. В.* История турецко-монгольских народов. Сочинения. Т. 5. М., 1968.

[24] *Радлов В. В.* Из Сибири. М., 1989.

[25] Гејд етмәк лазымдыр ки, бүтөвлүкдә түрк халглары, онларын дили, адәт-әнәнәләри, мәдәнијјәти, мифолокијасы һаггында В. В. Радловун фундаментал әсәрләри вардыр.

түркләр», «Ујдурулмуш ханәданлығын ахтарышы» вә с. бу кими фундаментал әсәрләриндә түрк халглары һаггында објектив фикирләри сөјләјән алимләрдәндир. Онун бир сыра мәгалә вә әсәрләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Гәдим түркләрин мифолокијасынын өјрәнилмәсиндә С. Г. Кләшторны өз мараглы әсәрләри илә мүһүм јер тутур. Хүсусилә онун «Гәдим түрк абидәләриндә мифоложи сүжетләр»[26] вә «Гәдим түрк мифолокијасы. Проблемин гојулушуна даир»[27] адлы фундаментал мәгаләләри дедикләримизә сүбут ола биләр.

Шәрг халгларынын дин вә мифолокијасынын биличиси С. Ј. Неклјудов «Түрк вә монгол халгларынын мифолокијасы (гаршылыглы әлагәләр проблеми)» адлы санбаллы мәгаләсиндә һаглы олараг көстәрир ки, түрк-монгол мәдәни мүнасибәтләринин өјрәнилмәсинин вачиб аспектләриндән бири дини-мифоложи вә фолклор-мифоложи гаршылыглы әлагәләр проблемидир. Мүәллиф гәдим јазылы абидәләри, еләчә дә мүасир етнографик тәсвирләр васитәсилә һәмин параллелләри тәһлил етмәјә чалышмышдыр.

Гәдим түрк әдәбијјаты, хүсусилә поезијасынын көркәмли тәдгигатчысы И. В. Стеблева чохлу китаблары илә јанашы, «Гәдим түрк дини-мифоложи системин реконструксијасына даир»[29] адлы мәгаләсилә дә түрк мифолокијасынын бә'зи аспектләринин арашдырылмасы ишинә бөјүк әмәк сәрф етмишдир. Бу чәһәтдән түрк аллаһлар пантеонунун нүмајәндәләри һаггында Л. П. Потаповун[30] «Етнографик фактлар әсасында гәдим түркләрин аллаһы—Һумај» адлы мәгаләси дә диггәти чәлб едир.

Урал вә Алтајда јашајан түрк халгларынын мифолокијасынын тәдгигиндә танынмыш тәдгигатчы А. М. Сагалајев мүһүм рол ојнамышдыр. Онун «Алтајлыларын мифолокија

[26] Бах: *Кляшторный С. Г.* Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. Тюркологический сборник. 1977. М., 1981. С. 117—138.

[27] Бах: *Кляшторный С. Г.* Древнетюркская мифология. К постановке проблемы. //Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Ч. I. М., 1979. С. 91—96.

[28] Бах: *Неклюдов С. Ю.* Мифология тюркских и монгольских народов (Проблемы взаимосвязей). Тюркологический сборник. 1977. М., 1981. С. 183—202.

[29] Бах: *Стеблева И. В.* К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы. Тюркологический сборник. 1971. М., Наука, 1972. С. 213—226.

[30] Бах: *Потапов А. П.* «Умай—божество древних тюрков в свете этнографических данных. Јенә орада, с. 265—286.

вә е'тигадлары: Мәркәзи Асија тә'сири»[31] адлы әсәриндә фолклор, гәһрәманлыг епосу, мифолокија вә ән'әнәви е'тигад материалларына әсасән дүнја динләринин елементләринин, хүсусилә ламаизмин гавраjышы спесификасы көстәрилир. Онун «Урал-Алтај мифолокијасы: Символ вә архетип»[32] адланан икинчи әсәриндә Урал вә Алтај халгларынын мифоритуал ән'әнәләри тәһлил едилир. Әсәрдә диггәт мәркәзиндә дүнјанын мифоложи мәнзәрәсидир. Мүәллифин үчүнчү китабы «Алтај миф күзкүсүндә»[33] адланыр. Бурада дүнјанын вә инсанын јарадылмасы, Хејир вә Шәрин тәзаһүрү, шаманизмин јаранмасы һаггында әфсанәләр тәһлил едилир. Мифин тарихә, тарихин исә мифә нечә чеврилмәси просеси көстәрилир.

Рус дилиндә јазылан әсәрләр ичәрисиндә Х. Короғлунун[34] әсәрләри дә гејд едилмәлидир. Онун әсәрләриндә гәдим түрк епослары нәзәрдән кечирилир вә гоншу халгларла гаршылыглы әлагәләр әтрафлы тәһлил едилир.

Сон дөврләрдә түркләрин мәншәји, мәдәнијјәти вә дини һаггында ән мараглы китабын—«Гыпчаг чөлүнүн јовшаны» адлы әсәрин мүәллифи Мурад Адчыны хүсуси гејд етмәк олар. Мүәллиф чох бөјүк дискуссија вә мүбаһисә доғуран бу әсәриндә түрк мәдәнијјәтинин, дилинин вә дининин ән гәдимлији фикрини ирәли сүрмүшдүр. Мүәллифә көрә, Авропанын бир сыра халгларынын һәм өзүнүн, һәм динләринин формалашмасында түрк-гыпчаг мәдәнијјәти мисилсиз рол ојнамышдыр.

Азәрбајчан алимләриндән М. Сејидов, Е. Әлибәјзадә, Т. Һачыјев, К. Вәлијев, Н. Меһди, Р. Бәдәлов, Б. Абдулла вә башгаларынын түрк мифолокијасынын тәдгиги саһәсиндә мүһүм хидмәти олмушдур[36].

Танынмыш алим, профессор Пәнаһ Хәлиловун «Түрк халгларынын вә Шәрги славјанларын әдәбијјаты» адлы ки-

[31] Бах: *Сагалаев А. М.* Мифология и верования Алтайцев. Централь-но-Азиатские влияния. Новосибирск, 1984.

[32] Бах: *Сагалаев А. М.* Урало-Алтайская мифология: Символ и архетип. Новосибирск, Наука, 1991.

[33] Бах: *Сагалаев А. М.* Алтай в зеркале мифа. Новосибирск, Наука, 1992.

[34] Бах: *Короглы Х.* Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., Наука, 1983; Јенә дә онун, Огузский героический эпос. М., 1976 вә с.

[35] Бах: *Мурад Адчы.* Гыпчаг чөлүнүн јовшаны.

[36] Биз артыг һәмин алимләрин әсәрләри һаггында «Мифолокија» әсәринин I китабында (Бакы, «Елм», 1995-чи ил) әтрафлы мә'лумат вермишик.

табы түрк халгларынын мифолокијасынын өјрәнилмәсиндә әвәзсиз бир мәнбәдир. Бу хош сөзләри «Нәғмәләр, инанчлар, алгышлар» вә «Сеһрли сүнбүлләр» китабларынын топлајаны вә тәртибчиси проф. Азад Нәбијев һаггында да сөјләмәк олар. Икинчи китабда А. Нәбијев «Азәрбајчан мифләри» адланан кириш мәгаләсиндә түрк мифолокијасынын инкишафыны дөрд мәрһәләјә бөлмүшдүр. Биз бу барәдә сонракы фәсилләрдә даһа әтрафлы данышачағыг.

Диггәти чәлб едән һадисәләрдән бири дә К. Абдуллајевин китаб вә мәгаләләридир. Онун сон 20 илдә чап етдирдији әсәрләрдә түрк мифолокијасынын бир сыра нәзәри мәсәләләри ишләнилмишдир. К. Абдуллајевин һәлә 1983-чү илдә чап етдирдији «Азәрбајчан мифолокијасынын системли тәдгиги јоллары» мәгаләси чидди мараг доғурур[37].

Түрк, хүсусилә Гагауз фолклору саһәсиндә сон илләрдә бир нечә әсәрин мүәллифи кими танынан Күллү ханым Јол оғлунун да ады гејд едилмәлидир[38]. Онун гагаузлар, онларын сијаси һәјаты вә мәдәнијјәти һаггында, еләчә дә Азәрбајчан түркчәсинә чевирдији гагауз фолклорлары материаллары тәгдирәлајигдир.

Азәрбајчан түркологлары ичәрисиндә өзүнәмәхсус јер тутан алимләрдән бири Вәли Һәбибоғлудур. О, гәдим түрк тарихи, мәдәнијјәти вә дүнјакөрүшү һаггында «Түрк дүнјасынын гүдрәтли һөкмдарлары, хаганлары, сәркәрдәләри», «Билкә хаган», «Мете хаган», «Гәдим түркләрин дүнјакөрүшү» адлы монографијаларынын мүәллифидир. Сонунчу монографијада илк дәфә олараг гәдим түрк тарихинин сосиал-фәлсәфи аспектләри тәдгиг едилмиш, түрк халгларынын дүнјакөрүшүндә мүһүм јер тутан космогоник, зооморфик, етнографик вә анимистик тәсәввүрләрин формалашмасы просеси, тәбиәтин, дүнјанын дәрк олунмасында онларын ролу вә әһәмијјәти көстәрилмишдир.

Сон илләрдә Азәрбајчанда түрк тарихинин вә мәдәнијјәтинин мифоложи көкләринин арашдырылмасына диггәт артмышдыр. Буна мисал олараг Әфзәләддин Әскәр вә Мәһәммәдәли Гыпчағын гәләминдән чыхмыш «Түрк саваш сәнәти» әсәрини көстәрмәк олар. Мүәллифләрә көрә, түркләрин тарихи вәтәни олан Туран Аврасијанын мәркәзиндә јерләшир. Тураны чоғрафи бахымдан Аврасијанын пајтахтына бәнзәт-

[37] *К. М. Абдуллајев.* «Азәрбајчан мифолокијасынын системли тәдгиги јоллары».—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, Елм, 1983. С. 205—211.

[38] Бах: *Күллү Јол оғлу.* Гагаузлар. Бакы, 1996. Јенә дә онун. Гагауз фолклору. Бакы, 1996.

мәк олар. Һәгигәтән дә 2 мин ил әрзиндә Туран бу ики гитәнин пајтахты ролуну ојнајыб. Дүнјаја бурадан низам верилиб: Шәргин (Чинин, Тибетин) Гәрбә, Гәрбин (Авропанын) исә Шәргә һөкм етмәсинә имкан верилмәјиб[39].

Китабда зәнкин мифоложи материаллардан истифадә едилмишдир. Түрк тарихи, хүсусилә азәрбајчанлыларын етнокенези һаггында тарихчи алимләрдән проф. М. Исмајылов, С. Әлијаров вә Г. Гејбуллајевин әвәзсиз хидмәтләри гејд едилмәлидир.

Гәдим түрк мифолокијасы һаггында XX әсрин түрк алимләринин диггәти чәлб едән әсәрләри вардыр. Онларын ичәрисиндә ики чилдлик «Түрк мифолокијасы»[40] әсәринин мүәллифи Баһәддин Өкәл хүсуси гејд едилмәлидир. Азәрбајчан охучуларына II чилдлик «Бөјүк һун империјасы» әсәриндән таныш олан Баһәддин Өкәл «Түрк мифолокијасы» әсәриндә, адындан көрүндүјү кими, дастанларын мифолокијасына даһа чох јер вермишдир. Дикәр түрк тәдгигатчысы Мурат Ураз[41] 1962-чи илдә чап етдирдији әсәриндә түрк мифолокијасы һаггында арашдырмалар апармышдыр. Профессор Билкә Сејидоғлу[42] да сәләфләринин ишини давам етдирәрәк әсәриндә тәкчә түрк мифләри һаггында мә'лумат вермәмиш, һәмчинин јунан-рома мифләри, Мисир, Иран, Чин мифолокијасы һаггында гыса мә'лумат вермишдир.

Мәшһур түрк алими, профессор Ибраһим Гәфәсоғлу «Түрк милли мәдәнијјәти» әсәриндә мифолокија мәсәләләри һаггында мараглы фикирләр сөјләмишдир[43]. Бунунла јанашы, Әбдүлгадир Инан шаманизмә һәср етдији әсәрләриндә гәдим мифолокијаја даир әфсанәләрин хејли һиссәсини тәһлил етмишдир[44].

Түрк мифолокијасыны тәһлил вә тәсвир едәнләр сырасында, артыг Азәрбајчан дилиндә үч чилди чап олунан дөрдчилдлик «Түркүн гызыл китабы»нын[45] мүәллифи Рәфик Өздәки гејд етмәмәк олмур.

[39] *Әфзәләддин Әскәр, Мәһәммәдәли Гыпчаг.* «Саваш сәнәти». Бакы, «Јазычы» әдәби нәшрләр еви, 1996. С. 5.

[40] Бах: Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi (Kaynakları ve açiklamaları ile destanlar). Ankara, 1989. I cilt; Ankara, 1995, II cilt..

[41] Murat Uraz. Türk Mitolojisi. Istanbul, 1962.

[42] Bilge Seyidoğlu. 'ifolojiu üzerine araştırmalar, metinler ve tahliller. Erzurum, 1990.

[43] Бах: Ibrahim Kafesoğlu. Türk Milli kültürü. Istanbul, 1988.

[44] Abdülkadir Inan. Tarihte ve Buçun Şamanizm. Materiallar ve Araştırmalar. Ankara, 1954.

[45] *Рәфик Өздәк.* Түркүн гызыл китабы.

Китабын биринчи чилдиндә «Алп Әр Тунга», «Шу (Сака)», «Метенин дастаны», «Оғуз хаган» дастаны, «Билкә хаган—Күл тәкин», «Әргәнәгон дастаны», ујғур «Төрәјиш» дастаны, «Көч» дастаны, гырғыз «Манас» дастаны вә с. дастанлар һаггында әтрафлы мә'лумат верилмишдир.

Үмумијјәтлә, түрк әдәбијјаты, тарихи вә фәлсәфәси алимләринин мифолокијаја даир әсәрләри чох олса да, биз бә'зи мүәллифләри гејд етмәклә кифајәтләнирик.

ГӘДИМ ТҮРК ДИНИ-МИФОЛОЖИ СИСТЕМИНИН СТРУКТУРУ ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ МУЛАҺИЗӘЛӘР

Һәр бир мифин јаранма мәканы вә заманы олдуғу һеч кимдә шүбһә доғурмур. Лакин бунунла јанашы, һәр бир мифин јаранма мәканы вә заманыны мүәјјәнләшдирмәк олдугча чәтиндир. Бунунла бәрабәр әсас мифләрин ибтидаи чәмијјәтләрдә јараныб инкишаф етдији әксәријјәт тәрәфиндән гәбул едилмишдир. Бир сыра алимләрин фикринчә, чәмијјәтдә мөвчуд олуб «фәалијјәт» көстәрән мифләр:

1) фөвгәлтәбии варлыгларын гәһрәманлыг тарихини тәртиб едир;

2) һәмин гәһрәманлыг һекајәти мүтләг һәгиги кими тәсәввүр олунур (әслиндә о, реал дүнјаја аиддир) вә сакрал һадисә кими гәбул олунур (әслиндә о, фөвгәлтәбии варлыгларын јарадычылыг фәалијјәтинин нәтичәсидир);

3) миф һәмишә «јаратмаға» аид олур. О, дүнјада нәјинсә тәзаһүр етдијини, јахуд да мүәјјән давраныш формаларынын, гајдаларын, әмәк вәрдишләринин нечә јаранмасыны нәгл едир; елә буна көрә дә миф инсан давранышынын бүтүн мүһүм актларынын парадигмасыны тәшкил едир;

4) мифи анлајан инсан шејләрин «мәншәјини» баша дүшүр, бу исә өз ирадәсинә ујғун олараг һәмин шејләрә һаким олмаг вә манипулјасија етмәјә имкан верир. Бурада сөһбәт «харичи», «абстракт» идракдан дејил, мифин ритуал ин'икасы, јахуд да мәрасимин кечирилмәси кедишиндә јаранан ритуалы әкс етдирән идракдан кедир;

5) миф бу вә ја башга чүр шәкилдә олса да мүәјјән бир аудиторијаја малик олур. О, јаддашда тәзәдән јарадылан вә һәмишә актуал олан илһамверичи гүдрәти илә әһатә олунур[1].

Мифин јашамасы үчүн мүтләг һәгиги «дини» тәчрүбә лазымдыр. Чүнки о, ади тәчрүбәдән, күндәлик һәјатын тәчрүбәсиндән фәргләнир. Бу тәчрүбәнин дини характери орадан доғур ки, бурада әфсанәви һадисәләр, үлви һадисәләр, фөв-

[1] Бах: *Мирча Элиаде.* Аспекты мифа, с. 28—29.

гәл'адә дәрәчәдә шиширдилмиш шәкилдә ифадә едилән һадисәләр актуаллашыр. Биз елә бил ки, фөвгәлтәбии варлыгларын јарадычылыг актларында јенидән иштирак едирик.

Ади һәјаты тәрк едәрәк, фөвгәлтәбии гүввәләрин һөкмранлыг етдији аләмә дүшүрүк. Мифин мүһүм хүсусијјәтләрини мәшһур тәдгигатчы Бронислав Малиновски белә ифадә етмишдир: миф илкин реаллығы бәрпа едәрәк дәрин дини тәләбатлара чаваб верир, мә'нәви чәһдләрә, сосиал гајдада бүтүн тәләбләрә, һәтта практик һәјатын тәләбләринә чаваб верир. Примитив халгларын сивилизасијаларында миф әвәзедилмәз функсијаны јеринә јетирир. Јә'ни о, е'тигады ифадә едәрәк мүгәддәсләшдирир вә системә салыр, о, әхлаги принсипләри ирәли сүрүр вә мүдафиә едир; о, ритуал серемонијасынын һәгигилијинә зәманәт верир, инсан сивилизасијасы үчүн зәрури олан, практики һәјат үчүн гајдалар тәклиф едир; о, һеч дә ујдурма мәзмунундан хали дејилдир, әслиндә инсанын даим мурачиәт етдији чанлы реаллыг гәтијјән абстракт нәзәријјә, образларын садә јығнағы дејил, примитив халгларын динләрини вә онларын практик мудриклијини системә салыр[2].

Көрүндүјү кими, ибтидаи, примитив халгларда мифин структуру вә функсијалары һаггында мә'лумат әлдә етдикдән сонра баша дүшүрүк ки, һәмин функсијаларын чохуну мифләр мин илләр кечдикдән сонра да сахламагда давам едир. Әслиндә дини-мифоложи системин өјрәнилмәси (бураја гәдим түрк мифоложи системи дә дахилдир) бир даһа сүбут едир ки, әлаһидә көтүрүлмүш дини-мифоложи систем јохдур.

Гәдим түркләрин дини-мифоложи систем моделинин (бу исә мүхтәлиф характерли мәтнләрдә өз әксини тапмышдыр) тәһлили көстәрир ки, онун дикәр дини-мифоложи систем моделләри илә охшарлығы чохдур. Гәдим түрк мифоложи системинин тәһлилиндә универсал характерин ашкар едилмәси сүбут едир ки, дүнјанын үмумбәшәри мәнзәрәси ваһиддир вә һәмишә ејни чүр баша дүшүлүр (шүбһәсиз, бурада хырда фәргли чәһәтләр, спесифик әламәтләр унудулмур). Башга халгларын дини-мифоложи системиндә олдуғу кими, түрк мифолокијасында да аллаһлар пантеону мүһүм јер тутур (бу барәдә нөвбәти фәсилдә әтрафлы данышылачагдыр). Бир сыра тәдгигатчыларын фикринчә, VIII әср Орхон түркләринин дини илә әввәлки вә сонракы түрк тајфа вә гәбиләләринин дини арасындакы гаршылыглы әлагәјә ејни чүр мүнасибәт бәсләмирләр. Мәсәлән, Ж. П. Ру белә һесаб едир ки, тәдгигатчылара јалныз һаким тәбәгәнин дини һаггында мә'луматлар ајдындыр. Халг дини (гәбилә,тајфа култлары) һаггында онларда мә'лумат јохдур[3]. Л. П. Потапов буну рәдд едәрәк көстәрирди ки, башлыча аллаһлара, о чүмләдән Тенгри (танры), Умај (Һумај), Јер-Суб (Јер-су) е'тигады гәдим түрк чәмијјәтинин бүтүн тәбәгәләри арасында кениш јајылмышды[4]. И. В. Стеблеванын[5] тәклиф етдији гәдим түрк дини-мифоложи системинин реконструксијасы да Л. П. Потапову тә'мин етмәмишдир. Гәдим түрк мифоложи системинә кечмәздән әввәл мифләрин бөлкүсүнә нәзәр јетирмәк лазымдыр. Бә'зи тәдгигатчылар буну ашағыдакы бөлкүдә вермәји мәгсәдәујғун һесаб едир[6]:

1. Космогонија вә космолокија.
а) дүнјанын јаранмасы вә гурулушу һаггында миф;
б) космик катастроф һаггында миф.

2. Пантеон вә сосиум.
а) аллаһлар вә илаһи гүввәләр һаггында миф;
б) дөвләтин илаһи мәншәји вә хаганларын сәмави мәншәји һаггында.

3. Етнографија вә кенеалокија.
а) түрк гәбиләләринин мәншәји һаггында миф.
б) илк әчдадлар—мәдәни гәһрәманлар һаггында миф.

Әлбәттә, бу бөлкү илк бахышдан мә'лум олур ки, тамамланмамышдыр. Бураја **култ мифләри**, тотемик мифләр, тәгвим мифләри, есхатоложи мифләр, руһлар һаггында мифләр вә с. дахил едилмәмишдир.

Тәдгигатчыларын әксәријјәти гәдим түрк дини-мифоложи системинин схемини Орхон абидәләринә әсасән јаратмаға чәһд едирләр. Әлбәттә, бу заман биртәрәфлилик өзүнү көстәрмәли иди. Елә көстәрир дә! Чүнки һәмин схем түрк халгларынын бөјүк әксәријјәтинин тарихи, мәдәнијјәти вә мифолокијасыны өјрәндикдән сонра јарадылмалыдыр. Елә гәдим

[2] Ситатлар Мирча Елиаданын «Аспекты мифа» китабындан көтүрүлмүшдүр (с. 29—30).

[3] Бах: *Кляшторный С. Г.* Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках.//Тюркологический сборник, с. 118.

[4] Бах: *Потапов Л. П.* К вопросу о древнетюркской основе и датировке алтайского шаманства.//Этнография народов Алтая и Западной Сибири. Новосибирск. 1978. С. 4—5.

[5] *Стеблева И. В.* К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы.//Тюркологический сборник. 1972, с. 213—226.

[6] Бах: *Кляшторный С. Г.* Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках, с. 121. Јенә дә онун. Древнетюркская мифология. К постановке проблемы. //Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Ч. 1. М., 1979. С. 92.

түрк аллаһлар пантеону јарадылдыгда да бу принсип көзләнилмәлидир. Тәсадүфи дејилдир ки, Рун јазысы абидәләриндә түркләрин миф вә е'тигадлары илә јанашы, Јенисеј гырғызларынын, Монголустан вә Шәрги Түркүстанын оғуз (ујғур) гәбиләләринин е'тигад вә мифләри дә өз әксини тапмышдыр. Пантеонун там охшарлығы һәм мәнбәнин ејнилијини, һәм дә мифи јарадан гәбилә вә тајфаларын гоһумлуғуну көстәрир. Лакин ејни халгларын (мүхтәлиф гәбиләләрдән ибарәт олан) еләчә дә гәбиләләр бирлији дахилиндә дә фәргләр тапмаг мүмкүндүр. Јери кәлмишкән, ады чәкилән јазыларда етнографик мифләр аз әкс олунмушдур. Онлары биз дикәр халгларын мәнбәләриндә тапа биләрик. Башга халгларын мүшаһидәчиләринин мә'луматлары (онларын әксәријјәти түркләрлә бирбаша әлагәдә олмушлар) уникалдырлар, лакин онлардан истифадә имканлары мәһдуддур. Чүнки орада биртәрәфлилик, тенденсијачылыг, бә'зән һадисә вә просесләрин дәриндән баша дүшүлмәмәси өзүнү көстәрир. Доғрудур, гәдим түрк мифолокијасынын сүжет схемини јаратмагдан өтрү мүтләг өзкә халгларын информаторларынын мә'луматындан истифадә едилмәлидир. Лакин һәмин информасијалар гејд-шәртсиз гәбул едилмәмәли, мүтләг тәнгиди сүзкәчдән кечирилмәлидир.

Ж. П. Ру гәдим түрк динини вә мифолокијасыны изаһ етмәк үчүн мөвчуд олан, бир-бирилә мин иллик мәсафәләрдә јарадылан мәтнләрин һамысындан гејд-шәртсиз истифадәни ирәли сүрүрдү. Анчаг бир-бириндән ән азы миниллик мәсафәдә олан, сосиал вә мәдәни-тәсәррүфат инкишафынын мүхтәлиф пилләләриндә дуран халгларын вә етник бирликләрин мәдәни ирсинин өјрәнилмәсиндә диггәтли олмаг лазымдыр.

Доғрудур, Ж. П. Рунун методундан истифадә едиләркән мәнзәрәнин тамлығы әлдә едилсә дә, тәәссүфләр олсун ки, онларын адекватлығына олан шүбһә гәтијјән арадан галдырылмыр. Бунунла јанашы, паралелләр апарылмасы тамамилә дүзкүн үсулдур. Әлбәттә, дикәр мифик системләрлә дә мүгајисәләр едилмәси даһа мәгсәдәујғун һесаб едилмәлидир.

Түрк мифоложи системи дүнја халгларынын ән әзәмәтли мифоложи системләри сырасында дурур. Бурада биз садәчә олараг ону гејд едә биләрик ки, јарадылан сүжетләрин хејли һиссәси там шәкилдә заманәмизә гәдәр кәлиб чатмамышдыр. Бунун исә мүхтәлиф објектив вә субјектив, һәмчинин тарихи сәбәбләри олмушдур.

Танынмыш тәдгигатчы Азад Нәбијев Азәрбајчан мифләри тимсалында түрк мифолокијасынын дөрд инкишаф мәрһәләсини кечдијини гејд етмишдир. Биринчи мәрһәләни о, архаик-тотемистик инкишаф мәрһәләси илә әлагәләндирир. Бурада өкүз мифи мүһүм јер тутур. Икинчи мәрһәләни алим гурд көрүшүнүн өкүз мифизми илә чарпаз гошмасы илә әлагәләндирир. Мифолокијамызын икинчи мәрһәләси һәгигәтләрлә јарымһәгигәтләр шәклиндә бизә кәлиб чатан еркән хаганлыг—анахаганлыг вә атахаганлыг, еләчә дә даш китабәләрдә тарихләшән хаганлыг әхлаги-фәлсәфи дүнјакөрүшү илә бағлыдыр[7].

Азәрбајчан-түрк мифолокијасынын үчүнчү мәрһәләсини Азад Нәбијев Зәрдүштиликлә бағлајыр. Сонунчу дөрдүнчү мәрһәлә исә исламла әлагәләндирилир.

Үмумијјәтлә, гәдим түрк мифолокијасы дүнја динләри јаранана гәдәр формалашдығындан, дини-мифоложи системин һәмин дөврдәки схемини јарадаркән бунлары нәзәрә алмаг лазымдыр.

---

[7] Сеһрли сүнбүлләр. Бакы, Кәнчлик, 1990. С. 5.

ГӘДИМ ТҮРКЛӘРИН АЛЛАҺЛАР ПАНТЕОНУ

Бајкалдан Босфора гәдәр, Түркүстандан Јакутијанын тундрасына гәдәр, Гафгаздан Фарс көрфәзинә гәдәр узанан нәһәнк түрк дүнјасынын мәркәзи гәдим дөврләрдән Алтај һесаб олунмушдур. Белә бир нәһәнк дүнјанын аллаһлар пантеону мин илләр әрзиндә формалашса да, демәк олар ки, дәјишилмәмиш галмышдыр.

Гәдим түрк мифолокијасынын аллаһлар пантеонунда биринчи—мәркәзи јери **тенгри—танры** тутур. Тенгри, јахуд чох вахт дејилдији кими, көј танры гәдим түркләрин «әсл дини керчәк инам бәсләдикләри»дир. Бу, бүтүн гәдим түркләрин ана култу иди. Гәдим түркләр үчүн Күнәш, Ај вә Улдузлар Танры дејил, садәчә чох әзиз варлыглар идиләр. Танры исә каината һаким олан бүтүн көј үзү иди.

VII әсрдә јашамыш бизанс тарихчиси Симокаттас «Гәдим түркләр јалныз каинатын јарадычысы олараг билдикләри вә тәк улу гүдрәт олараг гәбул етдикләри Көј танрыја тапынмышлар»—дејә јазмышдыр.

Көј танры дүнјәвидир. Шәфәги сөндүрән, биткијә һәјат верән, инсанлара чан бәхш едән, истәдији заман да кери алан, чәзаландыран, әфв едән одур. Јалваранын өмрүнү узадар, атларыны чохалдар, гузунун јалварышыны белә дујар. О, һәр шеји көрүр, билир, онун ирадәсинә гаршы чыхмаг олмаз (мүгајисә ет: һәр шејә гадир монотеизмин классик ифадәси мүсәлман аллаһы—**А. Ш.**). Түрк милләтинин башына хаганы о, тә'јин едәр. Хагана күч верән дә одур.

Көј үзү бүтөв вә там олдуғу, тәк вә мүкәммәл олдуғу үчүн инандыглары танрыја да «көј танры» дејән әски түркләр, әлбәттә, она бәлли оланлар ичиндә тәчәссүм етдирмәз, бүт кими кичилтмәз, бүтүн көј үзүнү сығдырачаглары тапынағы дүшүнмәзләрди. Онун үчүндүр ки, әски түркләр бөјүк мә'бәд тикмәмиш, күнүмүзә белә бир тикили чатдырмамышлар. Вә јенә бүтүн бунлар үчүндүр ки, түркләр исламијјәтлә гаршылашынча ону асан вә хошлугла мәнимсәмишләр, бундан сонра ән көзәл вә мөһтәшәм мә'бәдләрини тикмишләр[1]. Бу, Рәфик Өздәкин фикирләридир. Инди кәлин дикәр алимләрин фикирләрини дә нәзәрдән кечирәк.

Бир сыра тәдгигатчыларын фикринчә, гәдим түркләрин дини тәсәввүрләри өз сабитлији илә башга халглардан сечилир[2]. Тәсадүфи дејилдир ки, гәдим дини тәсәввүрләрин хејли һиссәси мүхтәлиф әразидә јашајан түркләр арасында өз варлығыны инди дә сахламагдадыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, башга халгларда олдуғу кими, гәдим түркләрдә дә аллаһлар пантеону мөвчуд олмушдур. Түркләрин баш аллаһы **Көј танры** һесаб олунур. Танры, Тенгри вә с. түрк халгларынын әксәријјәтиндә һәмин мә'наны дашымышдыр. Шумерләрдә дингир (сәма), һунларда ченли сәма, чинлиләрдә тјан—сәма кими баша дүшүлүрдү. Тәдгигатчылар бир даһа сүбут едир ки, танры һаггында тәсәввүрләр сәманын саһиби-руһунда анимистик е'тигаддан доғмушдур. Бурада сәма танрынын мәканы вә тәзаһүрү кими өзүнү көстәрирди.

Әслиндә гәдим түрк мифолокијасынын ән јүксәк сәвијјәсинә јалныз бир објект **Тенгри** ујғун кәлирди. Бу исә **Сәма** вә **Аллаһ** мә'наларыны верирди. Гәдим түрк мәтнләриндә, еләчә дә бир сыра Шәрг ән'әнәләриндә бу сөз сәманын илаһиләшдирилмәсини ифадә едирди[3]. Бу објект ашағыдакы атрибутларла әлагәдар сәчијјәләндирилирди:

а) **көјә ишарә:** «Үстдә түрк танрысы, түрк мүгәддәс јери»... сују елә демиш: түрк халгы јох олмасын[4].

б) **јарадычы функсија:** «Танры тәк көјләрдә доғулмуш түрк мүдрик хаганы»[5] «Түрк халгы јох олмасын дејә атам Илтәрис хаганы, анам Илбилкә хатуну танры тәпәсиндә тутуб јухары галдырмыш»[6], «Түрк халгынын ады, шөһрәти јох олмасын дејә, атам хаганы, анам хатуну јүксәлтмиш танры, ел верән танры, түрк халгынын ады, шөһрәти јох олмасын дејә, өзүмү о танры хаган отуртду»[7].

в) **һамилик функсијасы:** «Танры күч вердији үчүн атам хаганын гошуну **гурд** тәк имиш, јағысы **гојун** тәк имиш»[8] де-

---

[1] *Рәфик Өздәк.* Түркүн гызыл китабы. I китаб, с. 13.

[2] *Потапов Л. П.* Умай—божество древних тюрков в свете этнографических данных.//Тюркологический сборник. 1972. М., Наука, 1973. С. 265.

[3] Бах: *Стеблева И. В.* К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы, с. 213.

[4] Әски түрк јазылары абидәләри мүнтәхәбаты. Бакы, 1994. С. 25.

[5] Јенә орада, с. 22.

[6] Јенә орада, с. 25.

[7] Јенә орада.

[8] Јенә орада.

јә даш абидәләр һәмин функсијаны дүзкүн ифадә етмишдир. «Танры, Һумај, мүгәддәс јер, су (бизә) гәләбә верди»[9].

г) **инсан талејини мүәјјәнләшдирән функсијасы** да китабәләрдә верилмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, Күл тикин абидәсиндә дејилир: «Бахты (талеји) танры јазар, инсан өвладынын һамысы өлүмлү төрәмиш»[10] (мүгајисә ет: Китаби-Дәдә Горгуддан: кәлимли-кедимли дүнја, сон учу өлүмлү дүнја[11].—**А. Ш.**).

ғ) **чәзаландырычы функсија** да абидәләрдә өз әксини тапмышдыр. «Үстдә танры, мүгәддәс јер—су, ашағыда хаган бәхти јар олмады»[12]. «Табе олдуғун үчүн танры: өл демиш. Түрк халгы өлдү, мәһв олду»[13].

д) **киши башланғычы** илә әлагә функсијасы да әтрафлы көстәрилмишдир. Бурада Танры хан, хаган—танры синонимләри ишләдилир. «Танры тәк танры јаратмыш түрк мүдрик хаганы»[14] сөзү танрыја антропоморф симасыны верир.

Беләликлә, али аллаһ—сәма, тенгри гәдим түрк јазылы абидәләриндә инсан һәјатынын вә мәишәтинин күндәлик ади давранышында вә дикәр һадисәләрдә көрүнмүр, иштирак етмир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сәма култу Чин тарихи хроникаларында бизим ерадан әввәл II—I әсрләрә аид материаллар-да, хүсусилә һунлара аид олан тәсвирләрдә әкс олунмушдур. Сајан-Алтај јајласында јашајан түркләрдә бу һадисә бизим күнләрә гәдәр өз варлығыны сахламышдыр. Сәмаја е'тигад ритуалы шамансыз јеринә јетирилмишдир[15]. Сәма култуна Орхон китабәләриндә даһа кениш јер верилмишдир. «Үстдә мави көј, алтда гонур јер јарадылдыгда икисинин арасында инсан өвлады јаранмыш»[16], Көј тенгри—ади, көзлә көрүнән көјә гаршы гојулмуш мадди сәма дејил. Дүшүнмәк олар ки, «көј руһу» дедикдә чинлиләр мәһз көј Тенгрини нәзәрдә тутурдулар. Көјә гурбан вермәк, артыг гејд етдијимиз кими, Сибирин бир сыра түрк халгларында XX әсрә гәдәр давам етдирилмишдир. Бир сыра халгларда онун ичрасы заманы һамы ибадәт едир, ибадәт просеси исә гојун гурбан кәсилмәси, кумыс, сүд, ајран вә әт сујунун јерә чиләнмәси илә мүшајиәт олунурду. Бајрам мәрасиминә јахын ауллары кишиләри кәлирдиләр. Гадынлар вә шаманлар исә бу мәрасимә бурахылмырдылар. Ибадәт објекти «Сәма вә Күнәш» иди. Чох еһтимал ки, бу, мәһз Чин мәнбәји «Вејшу»да тәсвир олунан ајиндир. Ики чәһәти гејд етмәк лазымдыр: әввәла, шаманлар мәрасимә бурахылмырдылар, икинчиси, гурбан вермәјин әсас мәгсәди «ишығын» хејир-дуасыны газанмаг иди. Бу амилләрин икиси дә чох вачибдир. Шаманларын мәрасимә бурахылмамасы көстәрир ки, һәмин култ өлмүшләрин руһу, јахуд хтоник «һәгиги» руһларла дејил, тамамилә башга илаһи гүввә илә бағлыдыр[17]. Бу, илаһи күнәшә вә сәмаја тапынма иди. Бу, улу танрыја тапынма иди. Гәдим түркләрин «Фал китабы»нда үч дүнјанын мөвчудлуғундан сөһбәт ачылыр. Бурада бизә етнографик чәһәтдән түрк-монгол шаманизминдән мә'лум олан үч дүнја—Јухары, Орта вә Ашағы дүнјалар һаггында тәсәввүрләр әкс олунмушдур. Бүтүн түрк аллаһлар пантеону һәмин дүнјалар арасында јерләшмишдир. «Фал китабы»нда көстәрилир ки, јухарыда гаранлыг, ашағыда исә күл олмушдур. Һејванлар, гушлар вә адамлар јолларыны азмышдылар. Бу чүр вәзијјәт үч ил чәкмишди. Јалныз Сәманын хејирхаһлығы сајәсиндә һәмин вәзијјәт арадан галдырылмышды.

Јухары дүнјанын саһиби баш аллаһ Тенгри (Сәма) һесаб олунур. Космосун бир һиссәси олан сәмадан фәргли олараг о, һәр шејә гадирдир. Јалныз Танры бә'зән башга аллаһларла бирликдә дүнјада баш верән бүтүн һадисәләри идарә едир. Һәмин һадисәләр ичәрисиндә инсанларын талеји мүһүм јер тутур. Танры өмрүн мүддәтини мүәјјәнләшдирир, хаганлара мүдриклик вә һакимијјәт верир, халга ағыллы хаганлар верир, хаганлара гаршы күнаһ ишләдәнләри чәзаландырыр, һәтта хаганлара «әмр едәрәк» дөвләт вә һәрби ишләри һәлл едир. Согд дилли Бугут јазысында таспар халгынын тәрәфдарларындан биринин епитафијасында хаганын дөвләтин идарәси заманы аллаһа «даими» суалларындан сөһбәт ачылыр. Танры хејли дәрәчәдә антропоморфизә едилмишдир. О, бә'зи инсани һиссләрә маликдир. Шифаһи шәкилдә өз ирадәсини ифадә едир, лакин өз гәрарларыны бирбаша дејил, тәбиәтдә вә о чүмләдән инсанларын арасындакы көмәкчиләр васитәсилә һәјата кечирир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Хәзәр хаганлығынын гәрби түрк гәбиләләринин мифолокијасында сәма даһа ифрат дәрәчәдә

---

[9] Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхәбаты, с. 48.
[10] Јенә орада, с. 29.
[11] Б а х: Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, Јазычы, 1988. С. 224.
[12] Әски түрк јазылары абидәләри мүнтәхәбаты, с. 36.
[13] Јенә орада, с. 45.
[14] Јенә орада, с. 35—38.
[15] *Потапов Л. П.* К изучению шаманизма у народов Саяно-Алтайского нагорья.//Филология и история монгольских народов. М., 1958. С. 317—319.
[16] Б а х: Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхәбаты, с. 24.
[17] *Лев Гумилјов.* Гәдим түркләр. Бакы, 1993. С. 93—94.

шәхсләндирилмишдир. Моисеј Каланкатуклу Хәзәр хаганлығынын **Танры хана** е'тигад етдикләрини јазмышдыр[18]. О, үмумијјәтлә, һәмин хаганлығын е'тигад етдији објектләр һаггында бир христиан кими һәгарәтлә данышмышдыр. «...ағача ситајиш күнаһына гәрг олмуш бу гәбилә... ујдурулмуш вә јаланчы инамларына садиг олараг... бүтпәрәст ајинләрини башга динләрдән үстүн тутурдулар. Әкәр курултујла мүшајиәт едилән вә фәзаны јандыран илдырым бир инсаны вә јахуд бир һејваны вурурдуса һесаб едирдиләр ки, бу онларын Куар адлы илаһиләринә гурбандыр вә буна көрә она ситајиш едирдиләр. Бундан башга, онлар ситајиш етдикләри нәһәнк вә ејбәчәр, фарсларын Аспандиат адландырдығы Танры—хан аллаһларына ат кәсиб гурбан верирдиләр»[19]. Онлар ода вә суја гурбанлар кәтирир, намә'лум јоллар илаһисинә, аја вә онларын көзләринә тәәччүблү көрүнән бүтүн мәхлуга ситајиш едирдиләр[20]. Јахуд башга бир мисал, Чин информаторунун мә'луматына инансаг көрәрик ки, һәр ил јаз гурбанвермә мәрасиминдә Монголустанын гәдим түрк хаганлары Сәма-аллаһа Тәмир чајында һәјата кечирилән гурбан верирдиләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сәма култу Мәркәзи Асијанын бир сыра көчәри тајфалары арасында һәлә гәдим түркләрдә дөвләт јаранмасындан хејли әввәл јајылмышды. Һәмин халгларын тәркибиндә ејни етник елементләр олдуғундан гәдим түркләр өз етник әчдадларындан чох шеј көтүрмүшдүләр. Асија көчәриләри ичәрисиндә сәма култунун рол вә әһәмијјәти о гәдәр бөјүк иди ки, Ж. П. Ру ону дини тенгризм бахышлары адландырмаға чәһд етмишдир[21].

Бир мәсәләни гејд етмәк лазымдыр ки, гәдим түркләрдә инкишаф етмиш Сәма култу олмагла јанашы, сәманын вә јерин һансыса јарадычы тәрәфиндән јарадылмасы һаггында тәсәввүрләр дә кениш јајылмышдыр. Ф. Симокаттанын мә'луматында дејилир: «Јалныз сәманы вә јери јараданлара аллаһ дејирләр». Һәмин мә'лумата Ж. П. Ру скептикчәсинә јанашмышдыр. О јазырды ки, јарадычы анлајышы мә'лум олмадығына көрә Симокатта Гәрб манерасында ифадә етдији јухарыдакы чүмләдә, јәгин ки, јухарыдакы Аллаһ—Сәма-

[18] Бах: *Моисеј Каланкатуклу.* Албанија тарихи. Мхитар Гош. Албан салнамәси. Бакы, Елм, 1993.

[19] Страбонда [XI, 6, 8] дејилир: «Онлар (массакетләр) јалныз күнәши илаһи билир вә она ат гурбан верирләр».

[20] *Моисеј Каланкатуклу.* Көстәрилән әсәри, с. 156.

[21] Бах: *Потапов Л. П.* Алтайский шаманизм. Л., Наука, 1991. С. 261.

ны нәзәрдә тутур[22]. Лакин франсыз тәдгигатчысынын мүлаһизәләри илә разылашмаг чәтиндир. Чүнки гәдим түркләрин сәманын вә јерин јаранмасы һаггында тәсәввүрләри Күл тикинин шәрәфинә јазылмыш абидәнин ашағыдакы чүмләләриндә ифадә едилмишдир: «Үстдә мави көј, алтда гонур јер јарадылдыгда икисинин арасында инсан өвлады јаранмыш»[23]. Сәманын вә јерин јаранмасы һаггында мә'лумата Алтај түркләринин мүасир шаман бахышларында да раст кәлмәк мүмкүндүр.

Алтајлыларда «јарадычы» анлајышы вә јарадычынын ады да вар. Бу, сәманын вә јерин, күнәшин вә ајын јарадычысы Үлкендир (бу барәдә сонра даһа әтрафлы данышачағыг). Бир сыра мифләрдә инсанла танрынын гаршылыглы мүнасибәтләри ајдынлашдырылыр. Инсанла танры арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрдә инсанын фәаллығы, һәтта үсјанкар олмасы нәзәрә чарпыр. Бә'зән инсан өз јарадычысы илә чијин-чијинә кетмәк, онунла шәрик олмаг истәјир. Танрынын көстәришләрини кортәбии јеринә јетирмәк истәмәјән инсан онун гәзәбинә дучар олур. Лакин күчлү, гүдрәтли вә горхунч танры инсаны ән ағыр чәзалара дучар едәндә белә о, јенә дә әјилмәк истәмир. О, вәзијјәтдән чыхыш јолу ахтарыр. Лакин танры да гүввәтлидир вә тез-кеч о галиб кәлмәлидир. Лакин инсан да өз мүбаризлик әзмини итирмәмәлидир.

Түрк мифолокијасы пантеонунда **икинчи гүдрәтли аллаһ Һумај** адланыр. Китабәләрдә Һумај һаггында һәр шејдән әввәл: а) **гадын варлығы чизкиләри** көстәрилир. «Һумај тәк анам хатунун бәхтинә»[24] кими ифадәләр дедикләримизә сүбут ола биләр. Кичи танрыларын јанындакы гадын танрыча Һумај чох вахт мәһсулдарлыг аллаһы, доған гадын башланғычы кими верилир. Мүгајисәдә хаган-ата сәмаја бәнзәр, хатун-ана Һумаја бәнзәр кими верилир; б) гәдим түрк мәтнләриндә Һумајын чәзаландырычы функсијасы ашағыдакы чүмлә илә ифадә олунмушдур: «Сәма... Һумај бизи чәзаландырыр»[25].

Һумај култу Сајан-Алтај јајласында, еләчә дә өзбәкләр вә гырғызлар арасында ушагларын һамиси вә аилә очағынын мүһафизәчиси кими инди дә өз варлығыны сахламагдадыр.

[22] Бах: *Потапов Л. П.* Алтайский шаманизм, с. 262.

[23] Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхәбаты, с. 24.

[24] Јенә орада, с. 27.

[25] Јенә орада.

Биринчи вә икинчи танрыларын мүнасибәтинә кәлдикдә, гејд етмәк лазымдыр ки, әкәр Танры јухары, сәма илә әлагәдардыса, Һумај ән чох ашағы илә, јерлә бағлыдыр.

Тәсадүфи дејилдир ки, албан јепископу христиан мүшаһидәчи Исраил Һумајы Афродита адландырыр. X әсрә аид гәдим ујгур мәтнләриндә Һумај хатун Һумај адланыр. Һумај тәкчә түрк аллаһлар пантеонуна дејил, һәмчинин буддист пантеонуна да дахил едилмишдир. Һумај Танры илә бирликдә һәрбчиләрә һимајәдарлыг едир. Әкәр хаган Тенгри образына ујғун һесаб олунурдуса, онун арвады хатун образына ујғун Һумај һесаб олунурду. Бурада Тенгри илә Һумајын әр-арвад гошалығына ишарә вуран мифин образлары тәзаһүр едир. Јә'ни јердәки әр-арвадлыг илаһиләшир, сәмалара галдырылыр. Бу мифин мүмкүн иконографик тәчәссүмүнү Кудыркин гаја парчасындакы сәһнә илә ејниләшдирмәк олар. Орада нәһәнк вә горхулу сима (Тенгри хан) вә үчбујнузлу баш кејиминдә вә баһалы палтарда олан гадын (Һумај) вә онларын өвладлары тәсвир олунмушдур. Һәмин рәсмин өнүндән кечән бүтүн түрк дөјүшчүләри она тә'зим едирдиләр[26]. Һәлә кечән әсрдә В. В. Бартолд гадын аллаһы Һумај (ушагларын мүһафизәчиси руһу) кими тәсвир етмишдир. В. В. Радлов гәдим түрк руник јазыларынын илк нәшриндә Һумајы «һами-илаһә» кими тәрчүмә етмишдир. Сонракы әсәрләриндә исә о, «Һумајы» «илаһә» вә «киши ады» кими тәрчүмә едир[27]. Күл тикин шәрәфинә јазылмыш абидәдә дејилир: «Һумај тәк анам хатунун бәхтинә кичик гардашым Күл тикин икид ады газанды»[28]. Гәдим түрк дүнјасында Һумај Тенгри, Јер-су илә јанашы аләми идарә едән әсас аллаһлардан бири олмушдур.

Бә'зи Сибир халгларында Һумај XX әсрдә дә ушаглара һамилик едән әсас аллаһлардан бири олмушдур. Буну Н. П. Дыренкова да 20—30-чу илләрдә тәсдиг едирди[29]. Һәлә миссионер В. Вербитски Һумај дедикдә Сибир түркләри арасында онун «Һумај епези, Һумај енчези, Һумај ічезі» (хејирхаһ руһ, көрпәләрин мүһафизәчиси, өлүм мәләји) мә'наларыны дашыдығыны көстәрирди.

---

[26] Бах: *Кляшторный С. Г.* Древнетюркская мифология. К постановке проблемы.//Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Ч. I. М., 1979. С. 94.

[27] *Потапов Л. П.* Умай—божество древних тюрков в свете этнографических данных.//ТС. 1972, М., 1973. С. 268.

[28] Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхәбаты, с. 27.

[29] *Дыренкова Н. П.* Умай в культе турецких племен.//Культура и письменность Востока. Кн. III. Баку, 1928. С. 134—139.

В. В. Радлова көрә, гәдим түрк мифолокијасында, еләчә дә күнүмүзә гәдәр кәлиб чыхан Алтај мифолокијасында көј 17 гатлыдыр. 17-чи гатда танры Гара хан отурур вә дүнјанын талејини һәлл едир. Гара хандан емансија јолу илә үч бөјүк аллаһ јаранмышдыр. Бунлардан бири Үлкендир. Көјүн 16-чы гатында—Гызыл дағда, гызыл тахтда гәрар тутмушдур. Гүдрәтли Қысаган танры көјүн 9-чу гатында, мүдрик танры Маркен 7-чи гатда отурур. Һәмин гатда јери вә сәманы ишыгландыран Күнәш—ана да вар. 6-чы гатда исә Ај—ата гәрар тутмушдур. 5-чи гатда али јарадычы аллаһ отурур. Бөјүк Үлкенин ики оғлу вар. Јајык, ону Мајәнә дә адландырырлар. Икинчиси исә инсанларын мүһафизәчиси вә һамисидир. Онларын һәр икиси Көјүн 3-чү гатында јашајырлар.

Чәннәтләр, мәшһур сүд көлү, башга ады илә ағ көл, Гара ханын јаратдығы Сүрвә дағы Үлкәнин гатындакы чәннәтләрдән бириндәдир. В. В. Радловун фикринчә, онлар 3-чү гатдадыр. Бурада мүһафизәчи мәләкләр дә отурур. Чәннәтлә инди јашајанларын әчдадлары јашајыр. Еһтијач олдугда онлар өз гоһумларына көмәк едирләр.

Инсанларын јашадығы јерин өзү бәшәријјәт үчүн хејирхаһлыг көстәрән руһларын персонификасија едилмиш нүмајәндәси кими чыхыш едир. Јер—су кими инсанлар она е'тигад едирләр. Јери руһларын мәчмусу кими верән Радлов Јер—су дедикдә 17 бөјүк ханын (һакимин) мәчмусу кими баша дүшүр. Бу күн бу һакимләр нәһәнк дағларын гарлы зирвәләриндә, чај мәнбәләриндә јашајырлар. 17 хандан ән гүдрәтлиси Јо Кандыр. О, јерин көбәјиндә, јә'ни мәркәзиндә ән һүндүр ағач—күкнарын битдији јердә мәскундур. Һәмин күкнарын зирвәси һәтта Үлкенин евинә чатыр. Бу ағач гүдрәт символудур вә ону көстәрир ки, Јо Канын гүдрәти тәхминән али аллаһларын күчүнә бәрабәрдир. Јо Канын ики оғлу—Соо Кан вә Дәмир Кан да јерин һакимләри арасындадыр. Онлар һәвәслә инсанлардан нәзир-нијазы гәбул едирләр. Јерин гүдрәтли һакимләриндән дөрдүнчүсү, дәнизләр һакими, өләнләрин һамиси Талај Кан 17 дәнизин мәнсәбиндә јашадығы үчүн ону һәм дә Јајык Кан да (су дашгынлары һакими) адландырырлар. 5-чи хан Адам Кандыр (гырғызларын көмәји илә мүсәлманлардан Алтаја кечмиш персонаж), 6-чысы Мордо Кан, јахуд Абакан Кан. Абакан чајынын һакимидир. Она јағыш верән кими дә е'тигад едирләр. 7-чи Алтар Кан—Алтај халгларынын хејирхаһы, мәскун олдуғу јер Катундур ки, о да Белухи дағынын зирвәсинә гәдәр јүксәлир. 8-чи Қыргыс хан Јенисејин мәнсәбиндәки саһәләрин зәнкин һакимидир. 9-чу Јабаш Қан, 10-чу Едәр Кандыр.

Мухтәлиф гәбиләләрин дикәр 7 һакими мухтәлиф адлар дашыјыр: Јаабыр Кан, Гара Кан, Пујсан Кан, Пәрби Кан, Мансар Кан, Пыргу Кан вә Окту Кан.

Инсана ән јахын олан аллаһлардан Јер-су вә Һумај хүсуси гејд едилмәлидир.

Л. П. Потаповун[31] мүшаһидәсинә әсасән тәсвиринә көрә Һумај доғулдуғу күндән үч јашына гәдәр олан ушағын руһуна дејилир. Бу јашдан сонра онун руһу «кут» адланыр вә бу ад өләнә гәдәр давам едир. Хакасијада Һумај терминини онун көбәјинә дејирләр. Адәтән ону кичик бир торбаја гојуб ушағын бешијинин үстүндән асырлар. Ушаг хәстәләндикдә дејирләр, јәгин Һумај ону мүвәггәти тәрк етмишдир. Ону кери гајтармагдан өтрү чох вахт шамана мүрачиәт едирдиләр[32].

Урал-Алтај ареалында ана—илаһә образы мухтәлиф шәкилдә гәбул едилмишдир. Бә'зән бир-биринә охшар олур, бә'зән исә көклү шәкилдә фәргләнир. Образын мүһүмлүјү шүбһә доғурмур. Чүнки бу образ јер сакинләринин һәјат вә өлүм проблемләрини һәлл едир. Бә'зән баш аллаһын бир сыра функсијаларыны өзүндә чәмләшдирир. Бу образла чох вахт архаик дүнја анламы үчүн вачиб олан мәрһәмәт, изтираб, һамилик, јардым көстәрмәк һиссләри ифадә едилир. Өзү дә бу һиссләр чох вахт сәмими көрүнүр, инандырычы олур. Ана—илаһә образынын инкишаф һүдудлары онун әсас, һәјатверичи функсијасы илә сәсләшир. Әкәр онун тиположи чизкиләри «хидмәти» вәзифәләриндә тез өзүнү бүрузә верирсә, образы доғуран мәнбәләр илк бахышда мифо-ритуал «биографијасынын» шәрһинин мүһүм атрибутларында да әкс олунмалыдыр. Әлбәттә, бу мәсәләдә паралелләр ахтармаг мә'насыздыр. Чүнки башга образларын бир сыра чизкиләринин мәнимсәнилмәси көз габағындадыр. Чохсајлы охшар елементләр түрк-угор илаһәләри олан Һумај вә Калташ илаһәләринин мүгајисәсиндә үзә чыхыр. Һәр шејдән әввәл, онларын пантеонда функсијаларына нәзәр јетирәк. Һумајын «биографијасына», јухарыда гејд етдијимиз кими, гәдим түрк дөврүнә аид мәнбәләрдә раст кәлмәк олар. Доғрудур, гәдим түрк абидәләриндә Һумај ады тез-тез чәкилмәсә дә, о, фөвгәл'адә дәрәчәдә јүксәк статуса маликдир. С. Г. Кљашторны белә һесаб едир ки, Күл тикин абидәләриндә Танры вә

[30] Бах: *Радлов В. В.* Из Сибири. М., 1989. С. 359—360.

[31] Бах: *Потапов Л. П.* Умай—божество древних тюрков в свете этнографических данных, с. 270.

[32] Јенә орада, с. 271.

Һумајын илаһи әр-арвадлығындан сөһбәт кедир ки, буну да јердәки хаган—хатун әр-арвадлығына әлавә ишарә сајмаг олар. Түрк дөвләтчилијинин сүгуту вә «гаранлыг әсрләрин» башланмасы, ири гәбилә-тајфа бирләшмәләринин парчаланмасы, миграсијалар, мүбаһисәләр вә с. пантеонун архаикләшмәсинә, бүтөвлүкдә түрк мифолокијасынын архаикләшмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Сәма анасы, јердә јашајан адамларын һамиси артыг јердәки хаган хатуну охшарына малик олмур. Сонракы ән'әнәләрдә Һумај образы (кечмиш сосиал ролунда нәзәрдә тутсаг) бир нөв «зәифләјир». Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, Алтај түркләри вә б. түркләр тәрәфиндән она е'тигад едилмәси давам етдирилир[33]. Анчаг онун сәма аллаһы Үлкенлә (бу исә гәдим түрк тенгриси илә мүгајисә едилә биләр) әлагәси мөвчудлуғуну сахлајыр. В. Диосегинин мә'луматына көрә, Алтај шаманынын рәсмләриндә сәма аллаһына доғру јол белә тәсвир олунмушдур. Шаман ағачын ән јүксәк һиссәсиндән, ағ вә көј ипәк сапларла «кедир» (ашағы салланан көј ипәк ип көј Үлкенин, ашағы салланан ағ ипәк ип ағ Үлкениндир). Бу јол шаманы тозағачы габығындан гајрылмыш аланчикә апарыр. Бурада исә «Ағ Үлкен» вә «Зәнкин (мүгәддәс) Һумај» јашајыр[34].

Лакин бир сыра шаман фолклорунда Һумај бир нөв тәчрид едилмиш шәкилдә өзүнү көстәрир вә аллаһларла руһлар арасындакы гоһумлуг әлагәләриндән кәнарда галыр. Тәкчә онун Од саһибәси илә әлагәси сабит олараг галыр. Чүнки хакасларын тәсәввүрүнә көрә онлар бачыдырлар. Хакас шаманы евин очағынын саһибинә мүрачиәт едәркән Һумајы да «гонаг едир».

Об угорларынын мифоритуал ән'әнәләриндә баш ана — илаһә ролуну Калташ ојнајыр. Манси мифолокијасында Калташ баш аллаһ Нуми-торумун арвадыдыр. Бә'зән дејирләр ки, дүнјанын јарадылмасы идејасынын тәшәббүсү Калташа—Јоли-торум шана мәхсусдур (мәсәлән, Алтај мифиндә Ак ене (Ағ ана) Курбустана дүнјаны јаратмағы өјрәдир). Калташын ики бачысы вар: Хотал-еква—Күнәш илаһәси вә Нај-еква—од илаһәси, һәмин илаһәләр Калташа бир сыра ишләрдә көмәк едирләр[34]. Беләликлә, һәр ики ән'әнәдә әсас вәзифәләрдән башга (јердә чанлыларын артмасына гајғы, тәзә доғуланлар вә ушаглара һамилик), илаһә ананын тәмизли

[33] Бах: *Сагалаев А. М.* Урало-Алтайская мифология. Символ и архетип. Новосибирск, 1991. С. 53.

[34] Јенә орада.

[35] Мифы народов мира. Т. 1, с. 617.

ји, тәзәләнмиш өлүм вә доғулушун универсал символу олан одла әлагәси көстәрилмишдир. Ола биләр ки, түрк ән'әнәләриндә аилә очағы илә әлагә Солјар тәбиәтә малик олан Һумајын сәма илә гоһумлуғу «хатирәләр»индән ирәли кәлир.

Калташын сакрал учалыгла, ишыгла әлагәсини онун епитетләри бир даһа көстәрир. Манси фолклорунда Калташ[36] сәһәр шәфәгләри илә ејниләшдирилир. Бунунла бәрабәр Манси мифолокијасында онун «Ашағы дүнјанын анасы», «Јер анасы» адлары да вардыр. Доғрудан да бир сыра сүжетләрдә о јерлә мәһсулдар башланғычын тәчәссүмү кими ејниләшдирилир. Һәмин мифолокијада онун илаһи әри Калташы ашағы ендирир. Бундан сонра илаһә дағда мәскунлашыр ки, бурада да онун даһа бир локал ады јараныр. Сакв чајынын зирвәси «дағ гадыны» һәмин адлардандыр. Илаһә Һумајын јерлә әлагәси дә реаллашдырылмышдыр. Хакасларын тәсәввүрүнә көрә, әкәр гадынлар даш һејкәлләрә нәзир кәтирәрсә, онда онларын ушағы олачагдыр. Хакас мифолокијасында ана-илаһәнин дуализми дә өзүнү көстәрир. Бир тәрәфдән ана-илаһә сәмада—ағ булудлар арасында мәскундур. Дикәр тәрәфдән исә о, мағара саһибәсидир.

«Алтај-Бучыј» адлы Алтај епосунун версијаларындан бириндә мараглы бир епизод вардыр: гәһрәман бәлаја дүчар оланда онун аты темичи-ерен Алтаја Ағ тајга дағына гачыр. Ат үч ил Ағ тајганын әтрафына доланыр. Сонра бир јердән гапы ачылыр. Ағ палтарда, ағ сачлы гадын (Ак емекен) гызыл әсаја сөјкәнәрәк бајыра чыхыр. Алтај-Бучыјы дирилтмәкдән өтәри гоча гадын сәмаја Ак Бурханын јанына кедир (бу персонаж епосда Үлкени әвәз едир). Баш аллаһ гоча гадыны Ағ Алтајын руһу Ак емекен (Ағ гоча гадын, Ана) адландырыр. Бундан башга, гоча гадын Алтај Бучыјын анасы һесаб олунур. Хакаслар Һумајы ағ сачлы гоча гадын кими тәсәввүр едирдиләр. Телеутлар, шорлар вә сагајларда belә бир тәсәввүр вар иди ки, Һумај узун ағ (күрән) сачлы вә узун ағ палтарлы гадындыр[37].

Һумајын мағара илә әлагәси түрк дүнјасынын мүхтәлиф һиссәләри үчүн әввәлләр актуал олмушдур. Јерли сакинләр инанырдылар ки, Нарын шәһәри јахынлығындакы Чар дағындакы мағарада Һумај тез-тез пејда олур вә һәр бир адам бу мағараја кирә билмәз[38]. Тәсадүфи дејилдир ки, Ош шәһәри јахынлығындакы Сүлејман дағыны әсрләр боју ушағы олмасыны истәјән гадынлар зијарәт етмишләр. Мағаралара бу чүр мүнасибәт хакаслар арасында да кениш јајылмышдыр.

³⁶ Бах: *Сагалајев А. М.* Көстәрилән әсәри, с. 54.

[37] *Бутанаев В. Я.* Культ богини Умай у Хакасов.//Этнография народов Сибири. Новосибирск, 1984. С. 94.

[38] *Абрамзон С. М.* Рождение и детство Киргизского ребенка.//МАЭ, Т. 12, 1949. С. 82.

Мағара Һумај сакрал мәркәзиндә бүтүн характеристикасына маликдир. Лакин дағда мәскунолма Һумајын хтоник персонажына аид олмасы демәк дејилдир. Чүнки дағ өзүнүн бүтүн хтоник әламәтләри илә мәркәзи јералты вертикал идејасыны ифадә едир ки, бурадан да Сәмаја чатмаг идејасы башланыр[38]. В. И. Вербитскинин луғәтиндә Һумај ики сималда тәгдим олунмушдур. Бу ејни заманда хејирхаһ руһ, көрпә ушагларын мүһафизәчиси, һәмчинин өлүм мәләји, өләнләрин гәлбини көтүрән руһдур[39]. Һәр шејә гадир олан Һумај һәм доғулуша, һәм дә өлүмә сәбәбкардыр. Түркләр бу образын һәмин функсијаларыны бир-бириндән ајырмышлар. Хакаслар Ағ ана—Һумајын ејни заманда антиподуну Гара ана—Һумајы јаратмышлар. Гара Һумај өзүнү о вахт көстәрирди ки, һәмин вахтлар ушаглар тез-тез өлүрдү. Белә һесаб олунурду ки, Гара Һумај өлән ушағын руһунун Гара «һиссәсидир». Һумај вә дикәр «сәма» персонажлары арасында о гәдәр охшарлыглар олса да, фәрг јалныз ад илә өзүнү көстәрир.

Үмумијјәтлә, Һумајын бүтүн мифолокијаларда көјләрдә јерләшдирилмәсинә бахмајараг, о, һәмишә даһа чох јерлә бағлы олмушдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мәшһур Маһмуд Кашғарлы луғәтиндә дә Һумај һаггында мараглы фикирләрлә растлашмаг олур[40]. Түрк мифолокијасынын аллаһлар пантеонунда **үчүнчү јердә мүгәддәс Јер—су** (бә'зән Јер—суб) дурур. «Руһ дашыјан јер вә су гүввәләринә кениш мә'нада «Јер—су»лар (Көј түркләр «Јер—суб», ујғурлар «Јер—сув») дејир вә бунлары уғурлу сајырдылар. Бунлар јурд јерләри олдуглары үчүн уғурлу һесаб едилирдиләр. Көј түрк китабәләриндә ады чәкилән Идук, јә'ни мүгәддәс јерләр Идук өтүкән вә Тамиг Идук баш, јә'ни Тамиг сујунун мүгәддәс мәнбәји (гајнағы) сајылыр.

«Јер—су»лар инанылан уғурлу варлыглар, руһлар иди,

[39] *Неклюдов С. Ю.* Мифология тюркских и монгольских народов.//Тюркологический сборник, 1977. М., 1981. С. 200.

[40] *Вербицкий В. И.* Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. Казань, 1884. С. 402.

[41] Mahmut Kaşgari. Divani Lugati-t-Türk. I. S. 111. B, Atalay tercümesi, S. 127.

амма бунларын да һејкәлләри, бүтләри, мә'бәдләри тикилмәзди[42].

Гејд етдијимиз кими, Орхон мәтнләриндә Јер—су: а) хејирхаһ функсијаны «түрк мүгәддәс јери, сују елә демиш: түрк халгы јох олмасын»[43], јеринә јетирир; б) чәзаландырычы функсијаны «Үстдә танры, мүгәддәс јер—су, ашағыда хаган бәхти јар олмады»[44], јахуд да «танры өл демиш, түрк халгы өлдү»[45] вә с. ифадә едир. Демәли, пантеонун башга аллаһлары кими, Јер—су да һәм хејирхаһ ишләр көрүр, һәм дә лазым қәлдикдә чәзаландырыр.

Үмумијјәтлә, «Јер—су» култунун гәдимлији Чин сүлаләхроникаларында да гејд олунмушдур. Орада көстәрилир ки, һәлә бизим ерадан әввәл I әсрдән һунлар јерә ситајиш едирдиләр. «Јер—су» култу, даһа дәгиг десәк, Јер вә Су руһлары култу бизим күнләрә гәдәр гырғызлар арасында, даһа кениш вә ајдын шәкилдә исә алтајлылар арасында мүшаһидә едилмәкдәдир[46].

Гејд етмәк лазымдыр ки, Јер—су руһлары ашағы дүнја илә, даһа дәгиг десәк, инсанларын јашадығы дүнја илә әлагәдардыр. Јә'ни јер—су башга сөзлә, һәм дә вәтәни ифадә едирди. Тәсадүфи дејилдир ки, Орхон абидәләриндә бу фикир дөнә-дөнә тәкрар олунур. «Әчдадларымызын тутдуғу јер, су саһибсиз галмасын»[47]. Бу о демәк дејилдир ки, Јер—су бу вә ја дикәр түрк халгынын тарихи вәтәни һесаб олунур[48].

Көрүндүјү кими, Орта дүнјанын баш аллаһы мүгәддәс Јер—су (Идук Јер—Суб) һесаб олунур. Доғрудур, Орхон јазыларында Јер—су чох надир һалларда тәк ишләнир. Әксәр һалларда о, Тенгри вә Һумај илә бирликдә ишләнир вә онларла бирликдә түркләрә һамилик едир вә јери кәлдикчә күнаһкарлары чәзаландырыр. Харичи өлкә информаторларынын фикринчә, Јер аллаһы хүсуси култ објекти олмушдур. Мәсәлән, Феофилакт Симокатта хәбәр верир ки, түркләр «јерә һимнләр охујур». Моисеј Каланкатуклуја көрә исә Хәзәр хаганлығынын әһалиси «ода вә суја гурбанлар кәтирир, намә'лум јоллар илаһисинә, аја вә онларын көзләринә тәәччүблү көрүнән бүтүн мәхлуга ситајиш едирдиләр»[49]. Чин мәнбәләри хатырладыр ки, VI әср түркләри мүгәддәс дағаe'тигад едирдиләр ки, һәмин дағын ады исә Јер аллаһы иди. Мүгәддәсләрин зирвәләр култу гәдим түркләрин Јер—су умуми култунун бир һиссәси олмушдур (биз бу барәдә нөвбәти фәсилдә даһа әтрафлы сөһбәт ачачағыг). Мәнбәләрә көрә, сујла ады верилән руһ инсанлары горујур вә һәмишә јердә олур. Көзләри ат көзләринә бәнзәјир вә отуз күнлүк мәсафәдән көрә билир[50].

Әски алтајлылар[51] бир сыра түрк халглары кими, Дағла јанашы Јери дә инсан шәклиндә тәсәввүр етдикләринә көрә, онун ајры-ајры парчаларыны да инсан бәдәнинин һиссәләри кими адландырмышлар. «Јерин көбәји»[52], «Јерин ағзы», «Јерин бојну» вә с.

Танынмыш тәдгигатчы Мирәли Сејидовун фикринчә, түрк халгларында су, јерлә бағлы танрылар олмушдур[53].

Һәмин танрылар, «вәтән»—«јурд» мәфһуму јаранан вә формалашан заман вә сонралар, еһтимал ки, јер, су танрылары madди һәјат еһтијачлары вә һәјат тәрзи илә илишкәли олараг ән гүввәтли, ән бөјүк танрылардан бири олмушдур. Бу танрылар күја түрк халгларынын күндәлик мадди вә мә'нәви еһтијачларынын өдәнилмәсинә јардым едирдиләр. Чүнки бири су илә, бири исә торпагла—јерлә бағлы иди. Түрк халглары һәр ики танрыны бирләшдирмәклә онларын симасында өз мадди еһтијачларынын мүдафиәчиләрини көрүрдүләр. Бизчә, «уäг—sиб»—«јер—суб», «јер—су» јурд дејил, јурд танрысы демәкдир. Елә буна көрә дә бир сыра түрк халгларында белә бир инам мөвчуддур ки, јер үзәриндә 17 танры вардыр, бунлара Јер—су дејилир[53]. Алтајлылара көрә дә јер үзүнүн мә'будлары, танрылары 17-дир. Бунлара јер—су дејилир. Бу мә'будлар ја уча дағларын зирвәләриндә, еләчә дә өлкәләри јашыллашдыран чајын башында отурурлар. Көрүндүјү кими, Јер—су бир чох танрынын бирлијинә дә дејилир. Әски Чин гајнагларына көрә, түрк халглары көјә—танрыја, јерә—суја, күнәшә вә аја гурбан кәсәрмишләр[54]. Башга бир мәнбәдә дејилир ки, тугјулар илдә бир нәфәр је-

[42] *Рәфик Өздәк.* Түркүн гызыл китабы, I китаб, с. 12.

[43] Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхәбаты, с. 25.

[44] Јенә орада, с. 36.

[45] Јенә орада, с. 45.

[46] Бах: *Бичурин Н. Я.* Собрание сведении..., с. 49. Ухуан халгында јер култу һаггында, с. 114.

[47] Јенә орада, с. 25.

[48] Бах: *Стеблева И. В.* К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы, с. 216.

[49] *Моисеј Каланкатуклу.* Албанија тарихи..., с. 156.

[50] Abdülkadir İnan Tarihte ve Büçün Şamanizm. Materiallar ve Araştırmalar. Ankara, 1954. S. 34.

[51] Б а х: Маадай-Кара. М., 1973. С. 176.

[52] Маадай-Кара, с. 67.

[53] *Мирәли Сејидов.* Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән. Б., Јазычы, 1989. С. 234—236.

[54] Murat Uraz. Türk mitolojisi, s. 30.

рә—суја, бир дәфә дә улу ата—Боз гурдун шәрәфинә мәрасим дүзәлдәрмишләр[55].

А. С. Букушпан кичик түрк гәбиләләриндә «соб» адлы танры олдуғуну јазыр[56]. Јер—суб танрысынын јаранмасы, формалашмасы (јер вә судан) көстәрир ки, һәјат тәрзи, онун јарандығы чағларда азәрбајчанлыларын сојкөкүндә дуранлар артыг реал варлыгла, реал керчәкликлә бағлы танрылар јаратмаға јөнәлирдиләр.

Бу дејиләнләрдән ајдын көрүнүр ки, «уäг—sив»—«Јер—су», «вәтән—јурд» дејил, «јурду—вәтәни горујан танры» демәкдир. Јухарыдакы мәтнин мә'насындан да ајдын олур ки, «уäг—sив» вәтән дејил, танрыдыр. Уег—суб илаһә Умај танры (Көј) кими түркләрә гәләбә кәтирмиш, онларын гәләбә газанмаларына јардым етмишдир.

Түрк танрысы көјү, мүгәддәс Уег—Суб, јә'ни јер—суб танрысы түрк халгыны мәһв олмаға (јох олмаға) гојмамышлар. «Мокилјан хан» абидәсиндән дә ајдын олур ки, Јер—Суб јурд—вәтән танрысынын адыдыр вә о, танры Көј кими јурдун—вәтәнин талејини һәлл едир.

Көрүнүр ки, танрынын—Көјүн, Јер—Субун көзүндән дүшән хагана халг да еһтирам етмир; ону тәрк едирләр. Демәли, јурд—вәтән танрысы Јер—Суб өзүнүн һимајә етдији јурдун инсанларына дар күндә көмәк едир. Јер—Суб јурдун, хаганын јарамаз олдуғуна көрә она еһтирам етмир вә хаганлығ дағылыр. Бу кејфијјәтләр исә мә'будда онгона, танрыја мәхсусдур.

«Күлтәкин»—«Тонјукук», «Мокилјан хан» абидәләриндәки «Јäр—Суб», «Јер—Су», јурд—вәтән танрысынын адыдыр. О, илкин ики танрынын—Јер вә Су танрыларынын бирләшмәсиндән јаранмыш, сонралар 17 танрыны өзүндә бирләшдирмишдир.

Демәли, мифоложи инамларла бағлы әски эфсанәләрә, гәдим мәрасимләрә истинад едәрәк јазмаг олар ки, түрк халгларында торпаг, јер, су танрылары олмуш вә абидәләрдән ајдынлашыр ки, һәр ики танрынын бирләшмәсиндән јурд—вәтән танрысы јаранмышдыр.

Түрк халгларынын бир чоху сују илк башланғыч сајмышдыр. Елә буна көрә дә гәдим түрк мифолокијасында дејилирди ки, Танры илә бәрабәр дүнјада әввәлчә су олмушдур.

Әски түрк халгларынын инамларына көрә, мүгәддәсләрин олдуглары јер булаг, чај вә сулар имиш[58]. Бу да суја, су танрысына инамла сых сурәтдә бағлыдыр.

[55] Abdülkadir İnan. Tarihte ve bugün şamanizm, s. 2.
[56] Türk tarihinin ana hatları. İstanbul, 1931. S. 48.
[57] «Азәрбајчаны өјрәнмә јолу» (журнал). Б., 1928, сајы 2.

Тәсадүфи дејилдир ки, түрк халгларынын нағыл вә дастанларында пәриләрин су кәнарында көрүнмәси ади һалдыр. Бир сыра түрк халгларынын пәријә адичә «су пәриси»[59] демәси фикримизи бир даһа тәсдиг едир.

Суја, су танрысына тапынманын изләрини өзүндә сахлајан бир адәти дә гејд етмәк јеринә дүшәрди.

Инди дә узаг сәфәрә, чәтин јола кедәни јола саларкән сағ-саламат гајытмасы үчүн хејир-дуа вериб архасынча су атырлар. Ола билсин ки, инди верилән хејир-дуа мүәјјән дәрәчәдә суја тапынма илә сәсләшир. Јухуда су көрмәјин ајдынлыг, хејирли сајылмасы да еһтимал ки, суја тапынманын галығы, изидир вә бир чох түрк халгларында буна тәсадүф етмәк олур[60]. Башгырдлардакы су илә бағлы бир әски адәти дә хатырлајаг. Тәзә башгырд кәлинләри гајынатанын сујуну ичдији булаға вә көлә күмүш пул атараг салам верирләр. Һәмин адәтә «сөз кәтүрмә» адәти дејилир[61]. Бурада суја тапынманын изи вар. Көрүнүр ки, тәзә кәлин јени евә—әр евинә кәләркән әринин, евин ағсаггалынын тапындығы булаға, көлә тапынмалы имиш.

Әски түркләрдә јерә, суја инам, Јер, су танрысы илә бағлы мифоложи тәсәввүрләрин гыса тәсвири илә бурада кифајәтләнсәк, пантеонун дикәр персонажларынын тәсвиринә башлаја биләрик.

Дүнјанын үч јерә бөлүнмәси структуруна ујғун олараг аллаһлар да һәмин структурда өз јерини тутурдулар. Һәмин структурда, еләчә дә гәдим түрк пантеонунда мүһүм јери тутан **Үлкен вә Ерлик** һаггында чох аз јазылмышдыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, нә гәдим, нә орта әсрләрин јазылы гајнагларында демәк олар ки, бу аллаһларын адлары белә чәкилмир. Әслиндә һеч Алтај епосуна да о гәдәр үмид бәсләмәк олмур. Доғрудур, епосда бу аллаһын надир һалда олса да ады чәкилир. Алтај епосунда баш аллаһ үч Курбустандыр[62], јахуд даһа абстаркт ифадә илә десәк, Кудајдыр вә Бурхан-

[58] Murat Uraz. Türk mitolojisi. İstanbul, 1967. S. 79—80.
[59] *Снесарев Г. П.* Реликты до мусульманской верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969. С. 28.
[60] *Мирәли Сејидов.* Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән, с. 225.
[61] Abdülkadir İnan. Tarihte ve bugün şamanizm, s. 167.
[62] Бу барәдә әтрафлы бах: *Сагалаев А. М.* Мифология и верования алтайцев. Центрально-Азиатские влияния. Новосибирск, 1984. С. 48—58.

дыр (сонунчусу мүасир ламаист-тувинләр арасында өз варлығыны сахламагдадыр). Јерли аллаһлардан Алтај икидләри илә әлагәдар тез-тез ады чәкилән Јер—Су вә Алтај олмушдур. Үлкен һаггында ән күчлү материаллар мифләрдә үзә чыхыр. Онларда Үлкен каһ демиург—јарадычы ролунда, каһ да бу вә ја дикәр улдузларда јашајан сәма антропоморф аллаһыдыр, һәмчинин анасы вә арвады, мүхтәлиф, өзү дә чохсајлы оғлу вә гызы вардыр.

Үлкени демиург кими, јерин вә сәманын јарадычысы Ерлик илә бирликдә инсанын јарадычысы тәгдим едән мифләр даһа чох диггәти чәлб едир. Бу мифләр Алтај халгларынын әксәријјәти арасында кениш јајылмышдыр.

Мифләрин бириндә тамамилә ајдын шәкилдә дејилир ки, Үлкен мүгәддәс ағ ананын көстәриши вә көмәји илә демиург олмушдур. Дүнјанын әввәлиндә сонсуз сујун дибиндән чыхан Ағ ана космик мәканда онун үзәриндә учан Үлкени көрүр. Ағ ананын сајәсиндә Үлкен јери вә сәманы јарадыр. Тәсадүфи дејилдир ки, еlә буна көрә дә телеутларда бу мүгәддәс ананы һәмчинин «јарадычы-ана» адландырырлар. Алтај-телеут дүнјакөрүшү мифи Ф. Симокаттанын бу фикрини бир даһа тәсдиг едир ки, гәдим түркләр «јери вә сәманы јарадана» е'тигад едирдиләр. Әслиндә гәдим түрк инанчлары, дини вә мифоложи тәсәввүрләри Алтајда даһа сабит вә узунөмүрлү олмушдур. Алтај шаманистләри һаггында етнографик материаллар дүнјанын, јерин вә сәманын јаранмасы барәдә мифи горујуб сахлајыр вә һәтта јарадычынын адынын да Үлкен олдуғуну е'лан едир[63].

Көј чисимләрини дә јарадан Үлкен јахшылыг башланғычыдыр, ишығы тәшкил едир, һәјаты чанландырыр. Онун гардашы Ерлик јералты дүнјанын һакимидир, илкин күчүн, сонралар пислијин башланғычыдыр, һејванлара, инсанлара хәстәликләр јоллајыр. Бу ики башланғыч анлајышы даһа да кенишләнмиш вә бир чох мифик көрүшләрдә өз әксини тапмышдыр. Алтајлылар Үлкенлә Ерлијин шәрәфинә гам-шаман ајинләрини—ојунларыны да башга-башга шәкилдә кечирирмишләр. Онлар гам-шаманы да ики јерә—ағ гама вә гара гама (шамана) ајырырдылар[64].

Көјдә јашајан Үлкенин шәрәфинә ојун—ајин заманы ағ гам—ағ шаман көјә «галхыр», јералты дүнјанын һакими Ерлик шаман јер алтына «енир». Ағ шаман јалныз Үлкенин, гара

[63] *Потапов Л. П.* Алтайский шаманизм. Л., 1991. С. 246.
[64] *Анохин А. В.* Материалы по шаманству у алтайцев. Л., 1925. С. 33.

шаман исә Ерлијин шәрәфинә ојун кечирә биләрди. Һәр ики танрынын јалныз мәсканләри (көј, јералты), гамлары—шаманлары дејил, истигамәтләри дә ајрыдыр. Үлкенин шәрәфинә ојун кечирәркән үзләрини күндоғана, Ерлијин шәрәфинә ојун кечирәркән үзләрини күнбатана тәрәф тутармышлар. Бунунла јанашы, һәр ики танрыја кәсилән гурбанлыг һејванларын мүхтәлиф рәнклилији дә башлыча шәртләрдән сајылырды. Үлкенин гурбанлығы ачыг, Ерлијинки исә түнд рәнкдә олмалы иди[65].

Јаранышı һаггында Алтај мифиндә дејилирди ки, баш танры Үлкен ағ чичәкдән инсан дүзәлдир. Гардашы Ерлик дә чичәкдән хејли көтүрүб һәмин нүмунәдә инсан дүзәлдир. Бу ишдән хәбәрдар олан Үлкен гәзәбләнир вә она лә'нәтләр јағдырыб дејир: гој сәнин јаратдығын инсанлар гара, мәним јаратдығым инсанлар ағ олсун[66]. Алтајлыларын башга бир мифинә көрә, баш танры Үлкен (јунанларын Прометеји кими) оду алмағы инсанлара өјрәтмишдир. О, көјдән бир ағ, бир гара даш кәтирир: бир-биринә вурур, гығылчым чыхыр, од јараныр[67].

Јухарыда гејд етдик ки, түрк халгларында көј тенгри сајылырды. Һәр шеј онун ирадәсинә табе иди. Буна көрә дә танры—тенгри—көј сонрадан аллаһ анламыны да алмышдыр. Мә'лумдур ки, Тенгри илкин көј—сәма демәк иди. Көјүн—тенгринин, еләчә дә Үлкенин Көјдә мәскән салмасы Көјүн вә онун рәнкинин мүгәддәслији илә бағлыдыр. Мифләрин бириндә дејилир ки, Үлкен Ерлији дә су үзәриндә үзән килдән јарадыр вә ону өзүнә кичик гардаш едир. Сонра о, једди инсан јарадыр.

Үлкен вә Ерлијин јаратдыглары дүнјанын башланғычы вар. Бу, су-дур. Ерлик сујун үзәриндә үзән килдән јаранмышдыр. Демәли, Ерликлә Үлкен бир көкдәндирләр, еләчә дә ајрыдырлар. Үлкен су башланғычы илә бағлыдыр. Ерлик дә суда үзән килдән јаранмышдыр. Үлкен вә Ерлик су башланғычлары илә сых бағлы олдуғундан онларын көкләриндә јахынлыг јараныр, су бурада ортагдыр—мүштәрәкдир. Ерлијин килдән јаранмасы исә онуҮлкендән ајырыр. Белә бир фәргләнмәдә икинчи бир үнсүр—башланғыч көзә чарпыр. О да торпагдыр[68]. Бәһаәддин Өкәл Ерлији киши—инсан оғ-

[65] Бах: *Швецов С. П.* Горный Алтай и его население. I вып.//Кочевники Бакинского уезда. Барнаул, 1900. С. 85.
[66] *Анохин А. В.* Көстәрилән әсәри, с. 18.
[67] Бах: Abdülkadir İnan. Tarihte ve bugün şamanizm. Ankara, 1954. S. 66; Murat Uraz. Türk mitolojisi.si, s. 121.
[68] *Мирәли Сејидов.* Көстәрилән әсәри, с. 202—203.

лу кими мә'наландырыр[69]. Бир сыра түркләрдә торпағы олана, торпаг саһибинә «јерлик» дејирләр[70]. Ерлик танрысы торпағы чох олдуғундан торпагла бағланмышдыр. Ерлик, дејәсән, һәм дә торпаг һакими демәк имиш. Белә бир анлам јарадылыш—космогоник әфсанәјә көрә дә ујғун кәлир. Үлкен јерүстү дүнјанын (илкин сујун атасы) танрысы, Ерлик исә торпағын һакими, саһиби, танрысы олмушдур. Көрүнүр ки, һәр ики башланғыч, јә'ни јерүстү, јералты башланғычлар әксликләри тәмсил етмишләр вә буна көрә дә бири јахшылығын, дикәри исә пислијин, јаманлығын бәлкәси имиш[71].

Гәдим түрк Јенисеј мәтнләриндә вә «Фал китабы»нда Ашағы дүнјанын аллаһы—саһиби Ерликин ады чәкилир. О, инсанлары «ајыран» вә јухары дүнјанын дүшмәни һесаб олунур. Гәдим Ујғур мәтнләриндә о, Таму Ерлик хан—«чәһәннәмин Ерлик ханы» адланыр вә буддист-түрк пантеонуна дахил едилир. Бунунла јанашы, Јенисеј јазыларында Бүртә'чили «өлүм аллаһы» кими дә гејд олунур[72].

Үмумијјәтлә, башга Шәрг пантеонларына нисбәтән түрк мифоложи пантеону о гәдәр дә зәнкин дејилдир. Бунун әвәзиндә, түрк мифолокијасы културларла зәнкиндир.

---

[69] Bahaeddin Ögel. Türk kültürünün gelişme cağları. İstanbul, 1971. S. 421.

[70] *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. Т. I. Ч. 1. СПб., 1899. С. 343

[71] Бах: *Мирәли Сејидов.* Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән, с. 203—204.

[72] Бах: *Кляшторный С. Г.* Древнетюркская мифология. К постановке проблемы. Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Ч. 1. М., 1979. С. 94.

ТҮРК МИФОЛОКИЈАСЫНДА ӘЧДАД КУЛТУ

Чин сүлалә хроникаларында көстәрилир ки, Һун дөврүндән (б. е. ә. I әср) башлајараг Шәрги түрк хаганлығы дөврүнә гәдәр бүтүн түрк-монгол халгларында әчдад култу кениш јајылмыш култ олмушдур. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, мәтнләрдә әчдад култуна шәһадәт верән фикирләр олдугча аздыр. Бирбаша олмаса да, долајы јолла әчдадларын идеалына, әчдадларын гојдуғу гајдалара әмәл етмәјин вачиблији дәфәләрлә гејд олунур. «Әчдадымыз Бумын хаган дөрд тәрәфи сыхышдырмыш, јыхмыш, јајмыш, басмыш». О хан јох олдугдан (вәфат етдикдән) сонра ел сона јетмиш, дағылмыш, гачышмыш[1]... Јахуд да, «Үстдә мави көј, алтда гонур јер јарадылдыгда икисинин арасында инсан өвлады јаранмыш. Инсан өвладынын үзәриндә әчдадым Бумын хаган, Истәми хаган (тахта) отурмуш. Отуруб түрк халгынын елини, ганунуну јаратмыш, тәртиб етмиш»[2].

Башга бир јердә гејд олунур ки, «...гул олмуш халгы, түрк ганунуну позмуш халгы әчдадларымын ганунунча тәшкил етмиш, өјрәтмиш»[3], јахуд да, «әчдадларымызын тутдуғу јер, су саһибсиз галмасын дејә»[4].

Гәдим түркләрин мүһүм инанч системи Аталар—әчдадлар култу олмушдур. Түркләр аталарына дәрин һөрмәт бәсләјир, онлар үчүн бөјүк мәзарлар јапар, һејкәлләр дүзәлдәр, јазылы дашлар учалдардылар. Гәдим түркләрдән галмыш јадикарлар, һејкәлләр бу мәзарлардыр вә бунлар јалныз Орхон абидәләриндән ибарәт дејилдир. Есик курганында (Алма-Атынын 50 км-дә) «Алтун кејимли шаһзадә»нин мәзары кими даһа нечәләринин дә олдуғу анлашылмышдыр. Фәгәт гәдим түркләр өлән бөјүкләрини бүтүн гијмәтли әшјалары, гызыллары, гијмәтли зинәт шејләри, атларын гызыл ишләмә-

---

[1] Әски түрк јазылы абидәләри мунтәхәбаты, с. 12.

[2] Јенә орада, с. 24.

[3] Јенә орада, с. 25.

[4] Јенә орада.

ли гошгулары вә һәтта атлары илә басдырар, бунлары уғурлу сајар, горујардылар. Мәзарлары ачанын чәзасы өлүм иди. Түркләр бөјүкләринин мәзарларыны талан едән гоншу дөвләтләрлә, мәсәлән, монголлар вә чинлиләрлә вурушардылар. Бизансын Маргос Јепископу Һун һөкмдар аиләсинин мәзарыны талан етмиш вә буна көрә Аттила Бизанса мүһарибә елан етмишди[5]. Гәдим түркләрдә әчдад култу мүрәккәб олмуш, бә'зән дә мүхтәлиф, бир-бириндән фәргләнән предмет вә чанлылары әһатә етмишдир. Буна мисал олараг дағы, гурду, ағачы вә ән нәһајәт, инсаны көстәрә биләрик. Биз ајры-ајры предметләр вә објектләр һаггында ајрылыгда данышачағыг. Бурада исә инсан култу, онун әчдада чеврилмәси һаггында бир аз әтрафлы сөһбәт ачаг.

Инсан култу, инсанын култа чеврилмәси, танры шәклиндә тәсәввүр едилмәси тарихи-ичтимаи вә еләчә дә мифоложи һадисәләрлә бағлыдыр. Әфсанә, нағыл вә дастанлардакы көјәрчин донлу көзәл-көјчәк пәри гызларын һәм көјәрчин, һәм дә инсан шәклиндә чыхыш етмәсинин мифик әсасы, јухарыда гејд етдијимиз кими, тарихи-мифоложи шәраит ола биләр. Һәмин мифик бахышын, јә'ни зооморфик, антропоморфик тотемләрин, онгонларын, тосларын—илкин башланғычларын инсан шәклиндә чыхыш етмәси чидди тарихи-ичтимаи шәраитлә әлагәдардыр[6].

Тәдгигатчы һаглы олараг ибтидаи ичма чәмијјәтиндән башлајараг ајры-ајры шәхсләрин дикәрләриндән фәргләнмәси, нәтичәдә башчы сечилмәси, сонралар исә мүгәддәсләшмәси идејасыны дүзкүн тәһлил етмишдир. Чох вахт гәбилә башчысы һәм сијаси, һәм дә дини рәһбәр олурду. Јунан базилевсләри дә бу гәбилдәндир. Онлар гәбиләнин тәкчә сијаси, игтисади мәсәләләринә дејил, һәмчинин мә'нәви-руһани ишләринә рәһбәрлик едирдиләр. «Инсанын—башчынын гәбилә, гәбилә бирләшмәләри үзвләринин көзүндә тәдричән галхмасы, онун симасында инсана инамын артмасы јаваш-јаваш мөвчуд онгонун—тотемин чох möhкәм мөвгејини мүәјјән дәрәчәдә сарсыдырды. Инамдакы һәмин сарсынтынын нәтичәсиндә бә'зи зооморфик мифләр, онгонлар өз тарихи-мифоложи мөвгеләрини бөјүк мүгавимәт көстәрә-көстәрә тәрк етмәјә мәчбур олурдулар. Бу сарсынты чох аста, ләнк баш верән һадисәнин башланғычында көһнә инамларын бә'зиләринә јени заһири сифәт верир, сонралар исә һәмин дәјишиклик фикир дәјишиклијинә гәдәр инкишаф едирди»[7]. Дедикләримизә түрк мифолокијасынын мәшһур оғуз образы мисал ола биләр. Түркләр исламијјәтдән әввәл дә, сонра да оғуз хаганы ата сајмышлар. Оғуз хаганын анасы Ај хаган иди (биз Оғуз хаган һаггында дастанын кениш тәһлилини сонракы фәсилләрдә верәчәјик). Өзүндә оғуз гәбилә бирләшмәләринин онгонларынын, тотемләринин бә'зи мифик сәчијјәләрини, заһири мифик сифәтләринин мүәјјән әламәтләрини тәчәссүм етдирән Оғузун инсан сифәтиндә чыхыш етмәси дә тарихи-ичтимаи шәраитлә әлагәдардыр. Субһ чағынын илкин шүасы, үфүгүн гызармасы, Күнәшин чыхмасы, данын сөкүлмәси кими тәбии һадисәләрин онгону, тотеми олан Оғуз сонралар, даһа дәгиг десәк, онгонун, тотемин зооморфик, антропоморфик сифәти дәјишилиб инсан чилдинә дүшдүјү чағдан әввәл, өзүндә чәмләшдирдији гәбилә бирләшмәләринин тәркибинә дахил олан гәбиләләрин онгонларынын сифәти илә бирликдә һәмин сарсынтыја мә'руз галыр вә инсан сифәти алыр[8].

Јухарыда гејд етдијимиз кими, әчдад култу дедикдә гәдим түркләрдә һәм боз гурд, һәм тәбиәт чисимләри вә ја предметләри инсан вә с. нәзәрдә тутулурду. Јә'ни әски инсан өзүнү танрынын гоһуму сајмагла ону инсана бәнзәтмишдир.Танры инсан кимидир. Јә'ни инсан да танры ола биләр.

Әчдадларын мәдәни гәһрәманларынын—јарадычыларын (демиург образлар) комплекси олдугча гәдим—архаикдир.

Илк әчдадлар адәтән тајфа вә гәбиләнин әсасыны гојан нәсил һесаб олунур. Онлар дикәр гәбилә-тајфа ичмасына вә тәбиәт гүввәләринә гаршы дура билән өз гәбилә-тајфа ичмасыны бир сосиал груп кими моделләшдирир. Архаик мифолокијада (классик нүмунә кими Австралија мифолокијасыны көстәрә биләрик) илк әчдадлар чидди шәкилдә мифик «илкин» замана аид едилир. Онларын һәрәкәт вә фәалијјәтләри релјефи, сосиал институтлары, адәт вә мәрасимләри, дүнјанын һәмин дөврдәки вәзијјәтини мүәјјән едир. Онлар һаггында мә'лумат-һекајәт, нәгл едилән нә варса, парадигматик характер дашыјыр.

Әкәр нәсил бу вә ја дикәр һејванла әлагәдар тотемә малик идисә, тотем илк әчдадлар чох вахт зооантропоморф тәбиәтли ики сималы варлыг кими тәсәввүр едилирди. Илк әчдадлар өләркән тәбиәт предметләринә, һејванлара, һәмчинин руһлара чеврилә биләрди. Тотем әчдад «үмуми ата» —

[5] *Рафик Өздәк.* Түркүн гызыл китабы, I китаб, с. 12.

[6] *Мирәли Сејидов.* Азәрбајчан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары. Бакы, 1983. С. 157—158.

[7] *Мирәли Сејидов.* Азәрбајчан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары, с. 188.

[8] Јенә орада, с. 158—159.

аллаһ, јарадычы сурәтинә чеврилә биләрди, гадын әчдадлар исә мәһсулдарлыг, нәсил артыран—доған башланғыч символу олан аллаһ-ана сурәтинин формалашмасында иштирак едирди. Илк әчдад каинаты јарадан үзвләрдән бири, илкин антропоморф варлыг вә илк инсанла ејниләшдирилирди. Лакин илк әчдадлары өлән јашлы гоһумларла гарышдырмаг олмаз, чүнки онлар емпирик заманда јашајараг чох вахт аилә култунун објектинә чеврилирләр. Әчдад кими илк инсан—Адәм һаггында мә'лумат чохдур, ән кениш мә'лумат дини китабларда, о чүмләдән Библија вә Гур'анда вардыр. Адәм—«инсан» Библија әфсанәләриндә илк инсан кими тәгдим олунур. Халг һекајәти мәншәли бир әһвалатда белә данышылыр ки, аллаһ кишини һеч нәдән јаратмышдыр. Гадыны исә онун габырғасындан јаратмышдыр. Һәмин Библија әфсанәләриндә дејилир: торпағы бечәрмәк үчүн адам јох иди. Аллаһ Јәһва (јәһуди дилиндә Јәһва аллаһын адыдыр) күлдән инсаны јаратды вә онун үзүнә һәјат нәфәси верди вә инсан чанлы олду. Аллаһ Јәһва деди: инсанын тәк олмасы јахшы дејил, она мүвафиг көмәкчи јарадаг. О, торпагдан чөл һејванлары, сәма гушларыны јарадыб, инсанын јанына кәтирди, көрсүн ки, инсан онлары нечә адландырачаг, инсан чанлылары нечә адландырачагса, елә дә олмалыдыр. Инсан бүтүн чөл һејванларына вә сәма гушларына ад гојду; лакин инсанын өзүнә бәнзәр көмәкчи тапылмады. Бу заман аллаһ Јәһва инсаны бәрк јатыртды. Онун габырғасындан гадын јаратды вә инсанын јанына кәтирди. Инсан деди: бу арвад адланмалыдыр, чүнки кишидән јаранмышдыр. Инсан өз атасы вә анасындан ајрылараг өз арвадына говушду[9].

Адәмин јаранмасы һаггында дикәр һекајәт каһинләрин һекајәтидир. Бурада илаһијјәт характери күчлүдүр. Каинатын јарадычысы аллаһын әмәлләри өн плана чыхыр. Һәмин һекајәтдә аллаһын дүнјаны 6 күндә јаратмасы һаггында фикирләр мүһүм јер тутур. Аллаһ деди: инсаны өзүмүзә охшар, өз сурәтимизә мүвафиг јарадаг. Гој дәниздә балыглара, сәмада гушлара, һејванлара вә торпаглара вә с. үзәриндә һаким олсун. Аллаһ кишиләри вә гадынлары јарадараг деди: артын, чохалын, јер үзәриндәки һејванлар, сәмадакы гушлар үзәриндә һакимлик един[10].

Һекајәтләрин мәзмунунда бә'зи мотивләрә көрә фәргләр вардыр. Бир һекајәјә көрә, инсанын јарадычысы Јәһва адланан аллаһдыр, икинчисинә көрә, јарадычы аллаһдыр, јал-

[9] Бах: Библия. Кн. Бытия, 2, 5...7..., 18—24.
[10] Јенә орада, 2, 5...1, 26—28.

ныз ады башга чүрдүр. Биринчијә көрә, аллаһ каинатын јарадычысы олан вә о гәдәр дә гүдрәтли олмајан јарадычыдыр. О, хејирхаһ бағбандыр, бачарыглы устадыр. Икинчидә исә аллаһ каинатын јеканә јарадычысыдыр, онун да бир һиссәси инсандыр. Әкәр биринчи һекајәтә көрә, Адәм «јарадылмышдыр» вә о мүдрикдир, гушлара, һејванлара ад верирсә, икинчидә исә бүтүн дүнја, о чүмләдән инсанын өзү «аллаһ сөзү» нәтичәсиндә јаранмышдыр.

Үмумијјәтлә, Библија ән'әнәләринә көрә, илк инсан аллаһ тәрәфиндән јарадылмышдыр, јә'ни доғулмамышдыр. Бу исә, шүбһәсиз, илк әчдад һесаб едилән Адәмин—илк инсанын јарадылмасы һаггында илкин мифоложи һекајәтләрдән фәргләнир. Бу барәдә антропогоник мифләрдә кифајәт гәдәр мә'лумата раст кәлмәк мүмкүндүр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, башга халгларда олдуғу кими түрк халгларында да әчдад култу кениш шәкилдә јајылмышдыр. Әслиндә ән'әнәви чәмијјәтләрин әксәријјәти дүнја илә гаршылыглы мүнасибәтләрини мүәјјән заман мүстәвисиндә гурурдулар. Бу заман мүстәвиси исә нәслин мөвчудлуғунун зәманәти олмуш вә еләчә дә дири әчдадларла гырылмаз әлагәсини горујуб сахламышдыр. Гәдим түркләрин реал вә символик гоһумлуг әлагәләри олдугча мүрәккәб олуб, инсанын адаптасијасы механизми илә онун сосиумда мөвгејини мүәјјәнләшдирирди. Нәслә дахил олан кичик гоһум аилә груплары сосиал, игтисади амилләрлә—ата мүлкијјәтинин горунуб сахланылмасы вә с. илә әлагәли иди. Лакин бурада да адамларын өз реал вә мифик әчдадларыны көстәрмәклә чәмијјәтдә өз јерини мүәјјәнләшдирмәк лазым кәлир.

Динамик, дәјишкән, ејни заманда өз әсасына көрә мүһафизәкар нәсил структуру чанлыларын вә өлүб кедәнләрин вәһдәти кими баша дүшүлүрдү. Тәдгигатчылар һаглы олараг көстәрир ки, етник бирликләрдә вертикал, даһа дәгиг десәк, диахрон информасион әлагәләр үстүнлүк тәшкил едир. Мә'лум олдуғу кими, сосиал бирликләрдә информасија шәбәкәси синхрон әлагәләр үзәриндә гурулур[11].

Гејд етмәк лазымдыр ки, нәслин нәзәр-диггәти һәмишә кечмишә јөнәлир ки, өз мәншәјинә даир суаллара чаваб алсын, тарихи иддиаларыны тәсдиг етсин. Көркәмли тәдгигатчы И. С. Кон јазырды ки, инсан өзүнү чохлу әчдадлар нәслинин һиссәчији һесаб едир. Бурадан валидејнләрдән баш-

[11] Ситат «Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал». (Новосибирск, 1990, с. 30) китабындан көтүрүлмүшдүр.

лајараг мифик гәбилә вә тајфаларын баниси олан әчдадлар мүһүм јер тутур. Инсанын һәјаты узаг кечмишдә баш верән һәрәкәтләрин, әмәлләрин сонсуз сурәтдә тәкрарланмасыдыр. Әчдадларын, гәһрәманларын, аллаһларын тәглид олунмасы о гәдәр идентификасија олунур ки, фәрд өз хүсуси әмәлләри илә әчдадларын әмәлләрини фәргләндирә билмир[12].

«Әчдад-нәсил» заман вертикалы Сајан-Алтај түркләринин бүтүн е'тигад вә инамларында өзүнү бүрузә верир. Бу исә «әчдад културу»ндан даһа мө'тәбәрдир. Чүнки бүтүн бунлар дүнјанын сәбәб-нәтичә вә мәкан-заман координатларында өз јерини дәрк етмәјин мүһүм үсулудур.

Сајан-Алтај түркләринин тәсәввүрүнә көрә, өлән (әчдадлар) **тамамилә** јох олмур. Информатор-хакасларын фикринчә, «бөјүк адам өлүрсә, о, өз гоһумларынын гајғысына галмалыдыр, чүнки онун руһу даим онларла бирликдәдир». Һазырда кечмиш һаггында тәсәввүрләр бүтөв бир халгын, өлкәнин, јахуд бәшәријјәтин тарихи кими баша дүшүлүрсә, ичтимаи тарихи шүурда практик оларағ шәхси моментләр јох олур. Инди чох аз адам үч нәсил о јана әчдадыны таныјыр. Ибтидаи чәмијјәт үчүн исә бу вәзијјәт гәбуледилмәз бир һал һесаб олунурду.

Һәлә әсримизин 20-чи илләриндә Алтајда чөл-археоложи тәдгигатлары апаран Н. П. Дыренкова әмин олмушду ки, онун һәмсөһбәтләри өз нәсил шәчәрәләри һаггында әтрафлы мә'лумата маликдир. Елә адамлар олмушдур ки, өз әчдадларынын 12 нәсли һаггында мә'лумата малик олмушлар. Н. П. Дыренкова јазырды ки, Алтајда онун сорғу кечирдији кәндләрдә һәр бир адам нә вахт һарадан көч етдијини вә өзүнүн мәншәчә бир әчдаддан әмәлә кәлдијини јахшы билир[13]. Гочалар реал, јахуд мифик олмасындан асылы олмајараг өз шәчәрәсини ә'ла билирләр. Өләнләрин хатирәси јаддашларда јашајыр, нәсилләрдән нәсилләрә өтүрүлүрдү. Өләнләр чох вахт аллаһларын вә руһларын мәскун олдуғу дүнјада јашајанларын сәлаһијјәтли нүмајәндәси һесаб олунурду. «Һәгиги јерә» (о дүнјаја) кедиш гоһумлуг мүнасибәтләринин гырылмасыны ифадә етмирди. Һәм о дүнјада, һәм дә бу дүнјада јашајанларда бир-биринә мүнасибәтдә вәзифәләр (өһдәликләр) вар иди.

Үмумијјәтлә, Алтај түркләри гәдим дөврләрин абидәләринә чох диггәт вә һөрмәтлә јанашырлар. Бураја курганлар,

[12] *Кон И. С.* Открытие «Я». М., 1978. С. 128—129.

[13] *Дыренкова Н. П.* Род, классификационная система родства у алтайцев и телеут.//Материалы по свадьбе и семейно-родовому строю народов СССР. Вып. I. Л., 1926. С. 217.

гајаүстү рәсмләр, даш һејкәл вә абидәләр, јазылы даш лөвһәләр вә с. дахилдир. Бу абидәләрин ким тәрәфиндән јарадылмасы һаггында ајдын тәсәввүрләрә малик олмасалар да, адамлар онлардан чәкинир вә онлара һөрмәт-иззәтлә јанашырды. Бә'зи јерләрдә исә онлар мүгәддәсләшдирилирди. Бә'зән нәслин әчдады мәдәни гәһрәман чизкиләринә малик олурду. Мәсәлән, шорларда гызыл гаја әфсанәсиндә әчдад гоча инсанлара оддан истифадәни өјрәдән кими тәсвир олунур. Чох вахт өз адыны гәбиләсинә верирди. Үмумијјәтлә, гәдим түркләрин кенеоложи әфсанәләриндә әчдад, мәншә мәсәләси мүһүм јер тутур. Танынмыш рус тәдгигатчысы Л. П. Потапов һәмин кенеоложи әфсанәләрдән дөрдүнү мисал кәтирир[14]. Биз бурада онлары гыса шәкилдә нәзәрдән кечирсәк дә, јери кәлдикчә дөнә-дөнә онлара мүрачиәт етмәли олачағыг.

Әслиндә гәдим түрк кенеоложи әфсанәләри VI әсрдән башлајараг (јә'ни Чин тарихшүнасларынын јазыја алдығы замандан) әсрләр боју тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмишдир. Онлара мараг сон ики әсрдә даһа да артмышдыр. Чүнки ики әср бундан әввәл гәдим түркләр вә онларын тарихи гоншулары һаггындакы Чин мәнбәләринин Авропа дилләринә, о чүмләдән рус дилинә тәрчүмәси башланмышды. Алимләрин бир һиссәси һәмин әфсанәләри гәдим түркләрин өзләринин тарихләрини вә мәншәјини өјрәнмәк үчүн истифадә едирдиләр. Дикәрләри исә онлардан муасир түрк вә монгол халгларынын етнокенези, етнокенетик вә тарихи-мәдәни әлагәләрини тәдгиг етмәк үчүн фајдаланмышдыр. Үчүнчү груп алимләр исә һәмин кенеоложи әфсанәләрдән дин тарихини өјрәнмәк үчүн истифадә етмишләр.

Л. П. Потаповун нәзәрдән кечирдији 4 әфсанәдән үчү елм аләминә вә алимләрә чохдан мә'лумдур вә мүхтәлиф тәдгигат мәгсәдләри үчүн истифадә олунмушдур. Дөрдүнчү әфсанә исә нисбәтән сон дөврдә нәшр олундуғундан, һәлә дә тарихчи, етнограф вә дикәр елм саһәләринин нүмајәндәләринин кениш тәһлил објектинә чеврилмәмишдир. Орада сөһбәт әсасән илк инсанын јаранмасындан кедир.

Үмумијјәтлә, әфсанәләрин гыса мәзмуну беләдир. **Биринчи әфсанәдә** көстәрилир ки, түркләр (тукјүлар) хүсуси һун гәбиләсини тәшкил едирдиләр. Онлар нәслән **Ашина** гәбиләси адланырдылар. Мүстәгил халг һесаб олунан бу халг гоншу

[14] Бах: *Потапов Л. П.* Элементы религиозных верований в древнетюркских генеалогических легендах.//Советская этнография, № 5, 1991. С. 79—86.

дөвләтләр тәрәфиндән дармадағын олунур, тәкчә он јашлы оғлан ушағындан савајы бүтүн әһали сон нәфәринәдәк мәһв едилир. Он јашлы оғланын әл вә ајагларыны кәсәрәк батаглыға атырлар. Һәмин оғланын јанына диши чанавар кәлир. Ону једирир вә әлагәјә кирәрәк һамилә олур. Гоншу дөвләтин башчысы ешидәндә ки, оғлан сағдыр, әмр едир ки, ону өлдүрсүнләр. Көндәрилән адамлар оғланы диши чанаварла бир јердә көрүрләр. Онлар оғланы өлдүрүр, чанавар исә Турфандан (Каочан) шималда јерләшән дағлара гачыр. Орадакы мағарада чанавар он оғлан ушағы доғур. Онлар һамысы бөјүјүр вә јерли Турфан гызлары илә евләнирләр. Оғланлар әсасыны гојдуглары гәбиләләрин башчылары олурлар. Онлардан ән бачарыглы вә чәсарәтлиси башчы кими түркләри һәмин мағарадан чыхарараг Алтајда јерләшдирир. Бурада исә онлар дәмир әлдә етмәји өјрәнирләр. Лакин тезликлә онлар да жужанларын әсарәти алтына дүшүрләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әфсанәдә тәсвир олунан мағара о гәдәр бөјүкдүр ки, орада чохлу отлаг вә чәмәнликләри олан вади дә јерләшир. Бу исә өлдүрүлән јенијетмә вә диши чанаварын өвладлары олан гәдим түркләрин дағларда, вадиләрдә артыб чохалмасыны улу мағара, вадиси олан дағ образлары илә бирликдә әлагәләндирилмәсинә имкан вермишдир. Адәтән, бир сыра тәдгигатчылар **икинчи әфсанәни** биринчинин варианты һесаб едирләр. Бу әфсанә түркләри һунлардан шималда јерләшән Со дөвләти илә әлагәләндирир. Түркләрин рәһбәри 17 гардашы олан Апангпу һесаб олунур. Һәмин гардашлардан бири диши чанавардан доғулмуш вә Ичинишуту адланыр. О, гејри-ади хүсусијјәтләрә малик олан шаман кими күләк әсдирә вә јағыш јағдыра билирди. Онун ики арвадындан бири Јај аллаһынын, дикәри исә Гыш аллаһынын гызы иди. Ичинишутунун дөрд оғлундан бири ағ Гу гушуна чеврилир. Дикәр ики оғлу исә ајры-ајры дөвләтләрин һөкмдары олурлар. Дөрдүнчү (бөјүк) оғлу исә Амангпу нәслинин нүмајәндәләринин идарә етдији гәбиләнин башчысы сечилир вә Ти-Кие титулуну алыр. Бу, Нотулу-шад иди. Онун он арвадындан олан оғуллары өз аналарынын фамилијасыны дашыјырдылар. Ашина онун кәнизиндән олан оғлу иди. Нотулушадын өлүмүндән сонра јарышларда өзүнү чәлд вә гүввәтли көстәрә билән Ашинаны башчы сечдиләр. Инди о, А-һиен-шад адланмаға башлады. Онун нәслиндән олан Тумын (бә'зән она Туман да дејирләр) түрк хаганлығынын әсасыны гојмушдур.

Үчүнчү әфсанә түркләрин өзүндән дејил, онларын түркдилли гоншулары гаогјујлар һаггында мә'лумат верир. Бу халг Чин мәнбәләриндә ардычыллыгла динлин, чиле, теле, гаогјуј, ујғур адланыр. Н. Ј. Бичуриндә әфсанәнин гыса мәзмуну беләдир. Гаогјуј нәслинин әчдадлары түркләр кими һунлардан әмәлә кәлмишләр. Һун шанјуларындан биринин ики гызы олур. Онлар о гәдәр гејри-ади көзәл јаранмышдылар ки, сарај адамлары онлары илаһә һесаб едирди. Шанју беләгәрара кәлир ки, онлары әрә вермәсин, Көјә (сәмаја) бәхш етсин. О, учгар, һеч кәсин олмадығы бир јердә гызларына гәср тикир вә көјдән хаһиш едир ки, онун гызларыны гәбул етсин. Бурада онун гызларыны гоча бир гурд мүһафизә едирди. О, гәсрин алтында өзү үчүн јува газымышды. Кичик гыз ону Көјүн көндәрдији елчи һесаб едәрәк гурдун јанына келир, онунла јахынлыг едир вә оғлан доғур. Онун нәсли сонралар өз дөвләтини јаратмышдыр.

Дөрдүнчү әфсанә 1954-чү илдә Кембричдә кечирилән шәргшүнасларын 23-чү Үмумдүнја конгресиндә **Алтајшүнаслыг** бөлмәсиндә түрк алими П. Н. Боратавын мә'рузәсиндән сонра мә'лум олараг кениш сурәтдә јајылмышдыр. Орада түркләрин мејдана кәлмәси ашағыдакы кими нәгл олунур. Чин сәрһәддиндә Гарадағ дағларында су мағараны инсан фигурасына бәнзәр киллә долдурур. Күнәш шуаларынын тә'сири алтында доггуз ај әрзиндә инсан фигуруна бәнзәр модел чанланмаға башлады. Бу илк инсан Ај-Атам адланды вә 40 ил тәк јашады. Сонра дашгынын нәтичәсиндә икинчи адам пејда олду вә бу гадын иди. Онлар евләндиләр вә 40 ушаглары олду. Ај-Атам јашадығы 120 илин сонунчу 40 илини арвады өлдүкдән сонра тәк кечирмишдир. О, түркләрин илк һөкмдары олмушдур. Ај-Атамы елә јарандығы мағарада дәфн едәрәк гызылдан һејкәлини јаратмышлар. Һәмин јер түркләрин ситајиш јери олмушдур. Франсыз тәдгигатчысы Ж. П. Ру бу әфсанәјә түрк кенеоложи әфсанәси кими дәфәләрлә мүрачиәт етмишдир.

Нәзәрдән кечирдијимиз сужет вә ја ајры-ајры мотивләриндә чох вахт бир факт тәкрар олунур. Бу факт түркләрин диши гурддан, јахуд да үмумијјәтлә гурддан доғулмасыдыр. Бу, шүбһәсиз, инсанларын һејван әчдадлары һаггында архаик тәсәввүрләрини әкс етдирир. Түрк вә монгол гәбиләләри арасында јеканә олмаса да гурд тотеми мүһүм јер тутмушдур.

Үмумијјәтлә, мүхтәлиф түрк гәбиләләринин мәдәнијјәтинин, адәт-ән'әнәләринин, еләчә дә мифолокијасынын өјрәнилмәси сүбут едир ки, әчдад култу онларын арасында кениш сурәтдә јајылмыш, изләри исә бу күнүмүзә гәдәр кәлиб чыха билмишдир.

ГӘДИМ ТҮРКЛӘРДӘ ДАҒ КУЛТУ

Гәдим түркләрдә ән кениш јајылмыш култлардан бири дә дағ култу олмушдур. Түрк халглары ара-сыра ачыгдан-ачыға дағы (учалығы) өзләринин улу бабалары сајмышлар. Түрк халгларынын әксәријјәти Бодын-Инли, Алтај (Алтај—уча даг демәкдир), Сагчаг, Аг гаја, Алаш вә с. дағлара тапынмышлар. Е'тигад етдикләри дағлары тос-тау, јә'ни әсас башланғыч даг сајмышлар[1]. (Тос—бир шејин башланғычына дејилирмиш). Демәк олар ки, түрк халгларынын әксәријјәти тапындыглары дағлары улу ана, улу ата һесаб етмишләр. Һәтта бә'зиләри дағы ачыгдан-ачыға ата—Ада-голан, Атахан адландырмышлар[2].

Алтај халгларынын гәдим әфсанәләринин бириндә дејилирди ки, Алтај дағлары өз јүксәкликләринә, көрүнүшләринә көрә чох көзәлдир; онлар дашгына гәдәр (јәгин ки, Нуһун туфаны нәзәрдә тутулур) баһадырлар, икидләр имиш. Бу икидләрин бә'зиси валидејнләринин вә башгаларынын офсунундан дағa дөнүбләр. Дашгындан сонра елә ки, торпаг өз әввәлки вәзијјәтинә кәлир, о икидләри өз үзәриндә сахлаја билмир. Буна көрә дә онларын һамысы дағa дөнүрләр. Онларын руһу «дағын саһиби», «дағ руһу» ады илә дағларда јашајыр[3]. Белә мә'лум олур ки, бә'зи түрк халглары дағы Ада-гаан, Өк-дағ—ана адландырсалар да, бә'зиләри исә атаана, улу ата, улу ана гәһрәман сајмышлар. Баш танры Үлкен һәлә дүнја олмамыш гаршысына фырлана-фырлана кәлән дашын үзәриндә каинаты јарадыр[4]. Чүнки даш (дағ) түрк халгларында әсас башланғычдыр, һәмчинин инсанларын улу бабаларыдыр, мүгәддәсдир.

Әслинә галанда тәкчә түрк халгларында дејил, чинлиләр, гәдим јәһудиләр, һиндлиләр дә дағa тапынырмышлар. Һинд-

[1] *Потапов Л. П.* «Культ гор на Алтае».//Советская этнография, 1946, № 2. С. 148.

[2] *Баскаков Н. А.* «Принципы избирательности наименований гор Алтайцев горного Алтая». Орономика Советских ученых меж. конгр. Ономас, наук (Вена, 8—13. IX). М., 1969. С. 41.

[3] Бах: *В. И. Вербитски.* Көстәрилән әсәри, с. 120.

[4] Бах: *Баһәддин Өкәл.* Көстәрилән әсәри, с. 474.

лиләр инанырмышлар ки, дүнјанын дөрд тәрәфинин ортасында дуран Меру дағы һәр шејин мәркәзидир[5].

Дағa мифик бахыш ону әчдад кими дә дүшүнмәјә кәтириб чыхармышдыр. Азәрбајчанын бир сыра рајонларында јајылмыш мифоложи материалларда дағa инам, дағ руһу, култу һаггында истәнилән гәдәр мә'лумата раст кәлмәк олар. Гејд етмәк лазымдыр ки, гәдим дүнјанын бир чох халгларында—јунанларда (Олимп), Фәләстин јәһудиләриндә (Сина), һиндлиләрдә (Һималај), әски чинлиләрдә вә б. дағa инам олмушдур. Шүбһәсиз, бу, ән гәдим дөврләрин инамларыдыр.

Гәдим Чин гајнагларынын ән нәһәнк биличиси Н. Ј. Бичурин јазырды ки, алтајлылар Бодын-Инли дағына (вә ја дағ белинә) тапынмышлар[6]. Тапынылан дағлара бир сыра түрк халглары да ачыгдан-ачыға мүгәддәс дағ дејирмишләр[7]. Бә'зи түрк халглары, хүсусилә гәбиләләр белә дағлара улу баба, арабир исә улу ана, сојкөкүн башланғычы, өзүлү кими бахармышлар[8]. Елә буна көрә дә, гадынлар бу дағлары узагдан көрәркән башларыны өртәр, ону «гајыната» адландырармышлар[9].

Азәрбајчанлыларын гәдим гәбилә бирләшмәләриндә дә дағa улу баба, сојун башланғычы кими бахмаг инамы олмушдур. Һәтта инди дә халг арасында јашајан мифик әфсанәләрдә бу инам өзүнү көстәрир. Елә буна көрә дә азәрбајчанлылар Бөјүк Гафгаз дағларындан биринә «Бабадағ» (Губа јахынлығында) ады вермишләр. Ермәнистанда вахты илә башлыча олараг, азәрбајчанлыларын јашадыглары рајон «Ағбаба» (индики Амасија) адланмышдыр. Бу адда да дағa инам (башы гарлы дағa Ағбаба да дејилирмиш) өз әксини тапмышдыр[10].

Бир сыра түрк халгларында су илә дағ руһуна ејни сәвијјәдә е'тигад етмишләр. Мәсәлән, шорлар су илә дағ руһуна һәср олунмуш биркә ајин кечирирмишләр, онларын шәрәфинә биркә гурбан кәсир, һәм дә бу ајини гајынағачынын алтында кечирәрмишләр[11].

Үмумијјәтлә, гәдим дөврләрдә түрк халглары башлыча

[5] Бах: *Сидихменов В.* Китай: страница прошлого. М., 1973. С. 42—43.

[6] Бах: *Бичурин Н. Ю. (Иакинф).* Собрание сведения о народах Средней Азии, обитавших древние времена. Т. 1, с. 270—271.

[7] *Потапов Л. П.* «Культ гор на Алтае»//Сов. Этнография, 1946, № 2. С. 149.

[8] Murat Uraz. Türk mitolojisi. s. 127.

[9] Бах: Образ народной литературы тюркских племен. Т. IX. СПб., 1907. С. 590.

[10] *Мирәли Сејидов.* Азәрбајчан халгынын сојкөкүн дүшүнәркән, с. 253.

[11] *Потапов Л. П.* «Культ гор на Алтае», с. 149.

олараг дағлар өлкәсиндә, дағларын әһатәсиндә јашамыш вә буна көрә дә дағы мификләшдирмиш, дағ руһу, дағ култу, дағ танрысы јаратмышлар.

Гәдим азәрбајчанлы дағы (дашы) анимистләшдирирди. Бу инди дә јашајан әфсанәләрдә өзүнү горујуб сахлаја билмишдир. Әфсанәләрдән ајдынлашыр ки, гәдим азәрбајчанлыларын улу бабалары елә тәсәввүр едирләрмиш ки, дағ да инсан кими јашајыр; һәтта доғур, балалајыр, севир, инсана јардым едир. Мәсәлән, Ағры дағы илә бағлы әфсанәләрдән бириндә дејилир: Нуһ Нәби јер үзүнү су бүрүјәндә габагчадан дүзәлтдији кәмијә минир вә јетмиш беш күнлүк азугә көтүрүр. Кәмијә инсан вә һејван да миндирир. Онлар бир күн башы гарлы Гысырдаға јан алырлар. Дағын башы инсан вә һејваны тута билмәдијиндән о, хәчаләт чәкир. Гысырдағ о күндән Ағры дағы, оғлу Бала Ағры адланмышдыр. Кәмидәки инсан вә һејванлар һәр ики дағын башында јерләширләр. Јахуд да башга мисал кәтирәк. Губа јолунун үстүндәки Бешбармаг дағына вә үзбәүз, саһилә јахын дәнизин ичиндәки гајаны она гардаш сајмыш вә онлара гурбан кәсмишләр. Дағ вә гајанын гардаш сајылмасы, сөзсүз ки, онларын анимистләшмәси илә бағлыдыр[12].

Сибирдәки түрк халглары, о чүмләдән алтајлылар дағы өз аиләләринин, сојларынын көкү, башланғычы, јардымчысы сајмышлар.

Алтајлылар дағы адәтән инсан шәклиндә тәсәввүр етдикләринә көрә, онун ајры-ајры һиссәләрини инсан бәдәнинә дә охшадырдылар. Дағ ару-тос—мүгәддәс башланғыч сајылдығындан онлара елә кәлирмиш ки, гәһрәманлар дағ руһундан јаранмышдыр.

Бир сыра ағачларын, дағларын (гајаларын, дашларын) ушаг, доғум пири олмасы бу инамла бағлыдыр. Нә үчүн дағ (гаја, даш) ушаг верир, халгын горујучусу олур? Мифик бахышлара көрә, дағ көјдән, күнәшдән кәлмиш, елә буна көрә дә о, мүгәддәс башланғычдыр, горујучудур. Күнәш, көј (танры) јери, инсанлары мајалајыр[13]. Көјүн—күнәшин јанындан кәлән дағ бу кејфијјәтләрин бир сырасына јијәләндијиндән инсанлара ушаг верир, өлкәни горујур. Дағын горујучу олмасы илә бағлы Азәрбајчан нағылларында истәнилән гәдәр мә'лумат вардыр.

Гәдим түрк халгларына көрә дағ да ағач кими горујучудур, атадыр, анадыр. Дағ өлкәни горујан, икидлик, озанлыг,

[12] *Мирәли Сејидов.* Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән, с. 255.
[13] Бах: *Мирали Сеидов.* «К вопросу о трактовке понятии Yer., sub в древнетюркских памятниках»//«Советская тюркология». Б., 1973, № 3.

тамлыг бағышлајан руһ, гала—инсанлары горујан олмушдур. Дағын өлкәни горујан руһ олдуғуна көрә гәдим түркләр динчлик—сүлһ мүгавиләләрини дағын зирвәсиндә бағламышлар. Бә'зи түрк халгларында дағ руһуна инам тамамилә мүстәгил инам олмушдур[14]. Бунунла јанашы, дағ түрк халгларынын сојкөкүнә бағлы мифләрдә дә өз әксини тапмышдыр.

Артыг јухарыда гејд етдијимиз кими, гәдим түркләр дағлар әһатәсиндә јашамышлар. Әслиндә индинин өзүндә дә бир сыра түрк халглары дағларла әһатә олунмуш шәкилдә јашамагда давам едир. Буну Алтај түркләри һаггында да демәк олар. Бу өлкәнин өвладлары өз дағларына әбәди бир мәһәббәт бәсләмишләр. Алтај онларын мәдәнијјәтинин али дәјәринә чеврилмишдир. Дағлыг өлкәдә јашајан адамлар һәр бир чаја, дағa, көлә вә вадијә ад вермиш вә һәмин адлары мүгәддәсләшдирәрәк әсрләрдән әсрләрә чатдырмышлар. Инсанлар өз варлыглары илә Алтаја руһ вермиш, әчдадларынын сүмүкләрини она е'тибар етмиш, кәләчәк нәсилләрин талејини исә Көјләрә тапшырмышлар. Һәм инсанларын, һәм дә Алтајын бәрабәр һүгугда иштирак етдикләри чохәсрлик диалог белә башланмышдыр. Лакин бу диалогда чох шеј мүәммалы вә сирлидир. Бунун белә олмасы бир сыра һалларда хошбәхтлик һесаб олунур. Чүнки әкәр һәмин диалог сирли олмасајды, мүхтәлиф, мә'насыз јозумлар, тәһрифләр дә мејдана чыха биләрди.

Муәмма вә тапмачалар дағлар өлкәси Алтајын адындан башланыр. Бу сөзүн мә'насы нәдир? Бә'зи алимләрин фикринчә, сөзүн әсасыны «Ал» тәшкил едир ки, «јүксәк», «һүндүр» мә'наларыны верир. Демәли, «Алтај» «јүксәк дағлар» демәкдир. Дикәр алимләр групу исә «Алтај» дедикдә «Ала»-«тау», «Ала-була дағлар», даһа дәгиг десәк, даим гарла өртүлмәјән дағлар кими јозурлар. Лакин А. М. Сагалајевин фикринчә, нә Алтај дилиндә, нә дә дикәр түрк дилләриндә «тај» сөзү «дағ» мә'насыны вермир. Алимин фикринчә, бәлкә дә «Алтај» монгол мәншәли сөздүр[15]. Лакин бу фикир о гәдәр дә инандырычы дејилдир.

Гәдим дөврләрдән башлајараг бүтүн дағ зирвәләринин саһиби Алтај руһу — Алтај еези һесаб олунур. Она һәр јердә е'тигад едирдиләр. Онун ән јүксәк зирвәдә мәскун олдуғуна инанырдылар. Халг арасында јајылмыш нәғмәләрдә Алтајын руһу һәр шејә гадир вә инсанлара гаршы хејирхаһ-

[14] *Анохин А. В.* Материалы по шаманству у алтайцев. Л., 1924.
[15] Бах: *Сагалаев А. М.* Алтай в зеркале мифа. Новосибирск, 1992. С. 61.

дыр. Лакин дикәр руһлар кими, о, инсанлары чәзаландыра билир. Гышда туфан вә пис һава көндәрә биләр, мал-гараны мәһв едә биләр, овчулары овдан мәһрум едә биләрди. Лакин бу, һәр заман белә олмазды. Буну Алтај руһу јалныз инсан ону унутдугда, она гурбан кәтирмәдикдә едирди. Она көрә дә адамлар Алтај руһу үчүн ағ гојун кәсәрдиләр, сүдлә гонаг едәрдиләр. Ширин пендири исә дағ—пирамида формасында зирвәдә гојардылар. Адамлара мүнасибәтдә икили характер көстәрмәк (јахшылыг вә пислик етмәк) бүтүн Алтај руһларынын сәчијјәви чизкиләридир. Лакин инсанларын бәдбәхтлији онларын «пешәси» сајылмырды. Бәдбәхтлик инсанларда онларын еһтијатсызлығы, әгидәсизлији учбатындан баш верир. Алтајын чәнубунда белә һесаб едирләр ки, Алтај еези үч бөјүк зирвәли мүгәддәс Ак Сүмер дағында мәскундур. Бурада дағларын ады да мараглыдыр. Ак Сүмер дағы (А. М. Сагалајевин фикринчә, икинчи, јә'ни сүмер сөзү монгол халгларынын мифолокијасындан көтүрүлмүшдүр. [Сүмер сөзү] онлар да өз нөвбәсиндә һинд мифләриндән әхз етмишләр[16]. Бу «дүнја дағы»дыр ки, әтәјиндә мүгәддәс ағач битир. Алтај мифләриндә, еләчә дә онларын шаман рәсмләриндә бир гајда олараг мүгәддәс ағач Дјер-су, јахуд да Алтај еези мәскун олдуғу дағларын зирвәсиндә битир. Алтајын ән һүндүр дағы Белуха (4506 м) һесаб олунур. Лакин алтајлылар бу дағы бир сыра адларла танıјырлар. Бунлардан Кадын-бажы (Катун зирвәси), Муздлу-туу (Бузлу дағ), Ак-сүрү (Ағ әзәмәтли),јахуд да Үч-ајры (үч ајры зирвәли, әслиндә исә дағын ики зирвәси вар) вә с. көстәрмәк олар[17]. Сонунчуну, көрүнүр, алтајлылар өз мифоложи нормаларына ујғун јаратмышлар. Бурада «үч» рәгәми мүһүмлүјүн, мүгәддәслијин көстәричиси кими чыхыш едир. Мәсәлән, Үч Курбустан вәһдәт тәшкил едән үч һиссәдән (үч үнсүрдән) ибарәт (олан) үч чәһәтли сәма аллаһы, үч порукту—Бај Үлкен, үч гатлы папагда мүгәддәс Үлкен вә с. дедикләримизә мисал ола биләр. Мүгәддәс дағларын зирвәләри даим гарла өртүлү олур, ашағыја исә буз дилләри салланыр. Алтајлылар диггәтлә Белуханын гарлы папагларыны изләјирдиләр. Әкәр онлардан бири мүәјјән дәјишиклијә мә'руз галырдыса, инсанлар өз һәјатларында һансыса дәјишиклијин баш верәчәјини һәјәчанла көзләјирдиләр. Бурада мүгәддәс дағын зирвәсинә галхмагдан сөһбәт белә кедә билмәзди. Она һәтта јахындан бахмаг да гадаған олунмушду. Сәма әнкинликләриндә

[16] Бах: *Сагалајев А. М.* Көстәрилән әсәри, с. 62.

[17] Јенә орада, с. 63.

учалан Ағ зирвәләр инсанын һәјатындан, онун садә дәјәрләриндән фәргли олан башга бир аләм иди. Алтај е'тигадларында дағ руһларындан горху илә јанашы, инсанларын дүнјада өз јерини анламасы да әкс олунмушдур. Икинчи мүгәддәс дағ Телес көлүнүн чәнуб тәрәфиндә јерләшән Алтын-ту (Гызыл дағ) һесаб олунур. Әфсанәјә көрә, бурада Үлкенин тахты јерләшир. Куја о, дүнјаны јаратдыгдан сонра истираһәт етмәк үчүн ораја чәкилмишдир.

Мифдә дејилдији кими, бу дағ сәмадан асылы галмышдыр. Онун јерә чатмасына инсанын дизинә гәдәр олан бир мәсафә галыр. Реал олараг дағa јетишмәк гејри-мүмкүндүр. Онун бир сылдырым гајасы кәскин шәкилдә көлдә итир, дикәри исә сых мешәләрлә өртүлүдүр. Үмумијјәтлә, Алтај фолклорунда дағлар чанлы варлыглар кими көстәрилир. Халг арасында нәгл едирләр ки, Дүнја дашгынындан әввәл нә вахтса өз күчләри илә мәшһур олан нәһәнк баһадырлар, гәһрәманлар јашајырды. Дашгындан сонра јер јумшаг олдуғундан о икидләрин ағырлығыны сахлаја билмәди. Гәһрәманларын бәдәнләри дағлара чеврилди. Е'тигада көрә, һәмин икидләрин руһлары инди дә дағларда јашамагдадыр.

Алтајда садәчә олараг дағ јохдур. Онларын һамысынын ады, характери вардыр. Һәмин дағларын һәр бири һаггында әфсанәләр, инанчлар јајылмышдыр. «Алтајлыларын мүгәддәс һесаб етдикләри Абу Каан дағынын Јелбис адлы ики гызы вардыр»[18]. Демәли, дағлар да инсанларын јарадылышында иштирак етмишләр. Сибир вә Алтај халгларынын әфсанәләриндә вә шаман рәсмләриндә дәмир дағa раст кәлмәк мүмкүндүр. Шаман гавалларындакы рәсмләрдә бу дүнја дағы ады илә верилир[19]. Әфсанәјә көрә, танры јетмиш алты мин алты јүз јетмиш үч дағ јарадыб бунларла әрзи јериндә сахламаг истәмишдир. Лакин сахлаја билмәмишдир. Нәһајәт, бир мәләк танрынын әмри илә чәннәт дәрәләриндән бир лачивәрд чөвһәр чыхарыб јерин әтрафына басдырмышдыр. Бундан Гаф дағы пејда олмушдур[20].

Нәтичәдә Гаф дағы әрзи һәр тәрәфиндән бүрүмүш вә сахламышдыр.

Гаф дағы дүнјанын бүтүн дағларынын анасыдыр. Бүтүн дағлар Гаф дағына мүхтәлиф јералты дамарларла бағлы-

[18] *Камил Вәлијев.* Елин јаддашы. Дилин јаддашы. Бакы, Кәнчлик, 1987. С. 13.

[19] Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi (kaynakları ve açiklamaları ile destanlar) Ankara, 1989, I cilt. S. 59.

[20] Bilge Seyidoğlu. Mitoloji üzerine araştırmalar metinler ve tahliller. Erzurum, 1990. S. 32.

дыр. Әкәр танры дүнјанын һансы јерини јох етмәк истәјирсә, һәмин о дамарлардан бирини һәрәкәтә кәтирир, о заман јердә сарсынты башланыр[21].

Көрүндүјү кими, Гаф дағы түрк халгларынын мифолокијасында әсас јер тутур вә дүнјанын талејиндә мүһүм рол ојнајыр. Азәрбајчан мифолокијасы да бу гәбилдәндир. «Дағларын ајрылығы» адлы мифик сөјләмәдә дејилир: Алвыз дағы сач асыб јуха биширмәк истәјирди. Хәмири күндәләјиб јығыр, јуханы бир-бир јајыб сүфрәјә сәрир, сачын гызмағыны көзләјирди. Бөјүк оғлу Гошгар, ортанчыл оғлу Муров, кичик оғлу Кәпәз дә очағын гырағында отурублармыш. Габагларында да дәләмә, овма, јуха бишдикчә бөлүшдүрүб исти-исти јејәчәкмишләр.

Алвыз ана илк јуханы сачын үстүнә салан кими Кәпәзин тәрслији тутур:

— Бу јуха тәкчә мәнимдир,—дејир, һеч биринизә вермәјәчәм.

Муров:

— Јох, мәнимдир,—дејир, һәр шејин илкини һәмишә сән көтүрүрсән, инди дә мән.

Гошгар онлара ачыгланыр:

— Инди ки, белә олду, һеч бириниз она әл вурмајын. Көзләјәрик ки, үч јуха бишәр, һәрәмиз бирини көтүрәрик.

Гардашлар һөчәтләшир, јуха бишмәмишдән бир-биринин јахасыны чырасы олурлар. Алвыз ана онлара нә гәдәр тәпинирсә, киримирләр. Кәпәзлә Муров далашмаға башлајыр. Гошгар онларын арасында отурур, онлары сакитләшдирмәк истәјир. Лакин Муров бир көсөв көтүрүб Кәпәзин пејсәринә ендирир. Кәпәз бар-бар бағырыр. Бојнуну тута-тута гачыр.

Гошгар Кәпәзи чох истәјирмиш, кичик гардашынын шивәнинә дөзмүр, гызмар сачы галдырыб Муровун башына чырпыр. Муров да чығыра-чығыра башга сәмтә үз тутур.

Алвызын үзү бозарыр. Гошгар дөјүләчәјиндән горхуб күнбатана јүјүрүр.

Үч гардашын һәрәси ајрылыб бир јанда гәрар тутур, Алвыз ана тәк галыр. О вахтдан бәри гардашлар өз аналарына, ана да өз оғулларына баха-баха гочалмышлар. Һәр булаг, һәр чај онларын бир көз јашыдыр, онларын бу һәсрәтләри, бу интизарлары дәнизләрдә, дәрјаларда көрүшүр[22].

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан мифолокијасында дағлар, онларын мүгәддәслији вә с. кејфијјәтләри һаггында сүжетләр, мөвзулар чохдулар.

Мифоложи мәтнләрдә дејилир:

№ 22. Дағла Булуд бир-биринә ашиг идиләр. Бунлар бир күн дә ајры долана билмирдиләр. Онда дағ чох алчаг иди. Булуд чаһ учалыр, каһ да севкилиси Дағын јанына енирди.

Анчаг Булудун ағасы Көј бу мәһәббәтдән наразы иди. О, өз нөкәрини һара кәлди говмаға өјрәнмишди. Амма инди Булудун Дағын әтрафында һәрләнмәсиндән ачығы кәлир. Буна көрә дә бир күн Булуду узаг сәфәрә көндәрир.

Күнләр кечир, Дағ дарыхыр, бојланырды. Булуд исә көрүнмүрдү. Севкилисини көрмәк һәсрәти илә Дағ күндән-күнә јүксәлир, даһа узаглара бахырды. Бир күн Дағ Булуду узагда көрдү. Јенә маһны охумаға башлады. Бу маһныда әввәлки кими шадлыг јох иди. Дағ инилдәјирди. Булуд маһныны ешидән кими тәләсик севкилисинн јанына учду. Онлар јенә гол-бојун олдулар. Көјкөзлү Көј буну көрән кими одлу гырманчыны ишә салараг севкилиләри дөјмәјә башлады. Буна дөзмәјән Булуд көз јашы төкдү. Ағлајыб-ағлајыб, чәкилиб кетмәјә мәчбур олду.

О вахтдан Дағ маһны охујан кими, Булуд һарада олса учуб онун јанына кәлир. Лакин Көј гырманчы ишә салыр. Бу заман Булуд Дағын дөјүлмәсинә таб кәтирмәјәрәк чыхыб кедир, ја да көз јашлары төкүр.

№ 23. Кечмишләрдә Ағры дағла Һача дағ јахын гоншу олублар. Чох да истәкли имишләр. Һәмишә бир-бирини көзләр, меһрибан доланыб өмүр сүрәрмишләр. Бир күн бу дағларын арасында бәрк мүбаһисә дүшүр. Иш о јерә чатыр ки, онлар һирсләниб дүшмән кими далашмаға башлајырлар. Һача дағ өзүнү һаглы билиб гәзәбиндән бир дәли нә'рә чәкир. Әл атыб Ағрыја күчлү зәрбә вурур. О заман Ағры һамилә имиш. Зәрбәнин күчүндән бала салыр.

Ағры гоншусунун бу һәрәкәтинә таб кәтирә билмир. Өзүнү топлајыб о да Һача дағa өз зәрбәсини көстәрир. Һача дағын фәрјады јери-јурду көтүрүр. Ағрынын зәрбиндән онун да башы араланыр. Дејирләр, о вахт башы ајрылдығындан ады да Һача дағ галмышдыр. Ағрынын салдығы бала исә бөјүјүб јанында көјләрә баш чәкмишдир. Адына Бала Ағры демишләр.

№ 24. Әләјизин башы дөрд һачады. Дејирләр ки, Ағры илә Әләјиз вурушуб. Ағры күчлү олуб, вуруб Әләјизин башыны парчалајыб.

№ 25. Туфан дағы Хыналығын јахынлығында Гибләдағы илә јанашы дурур. Гибләдағы илә Туфан дағынын арасын-

[21] Bilge Seyidoğlu. Көстәрилән әсәри, с. 33.

[22] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. Бакы, «Елм», 1982. С. 23—24.

дан Гудјалчај ахыр. Туфан дағынын тәпәси, әтәкләри илин он ики ајында гар илә өртүлү олур. Орада гарын алтында ит кими һүрән һејванлар вар. Онлара гар һејваны дејирләр.

Белә нағыл едирләр ки, «Гијамәт күнү»ндә бүтүн дүнјаны су басдығы вахт тәкчә Туфан дағыны су өртә билмәмишдир. Нуһ пејғәмбәрин кәмиси Туфан дағына дәјиб парчаланмышдыр. Һазырда орада бир балача көл вардыр. Көлдә ики тахта парчасы үзүр. Дејиләнләрә көрә, бу тахта парчалары Нуһун кәмисинин парчаларыды. Әкәр бир адам онлары тутмаг истәсә, үзүб адам олмајан тәрәфә кедирләр.

№ 26. Бир ел ағсаггалынын әрсәјә чатмамыш једди оғлу вар иди. Өзү дә гочалмышды, әли гылынч тутмурду. Јағылар фүрсәти бада вермир, тез-тез басгын едиб ели талајырмышлар. Күнләрин бир күнү јенә јағылар кәлир. Једди гардаш гошун јығыб онларын габағына чыхыр. Анчаг бунлар ушаг, јағылар нечә илин ган төкәнләри. Једди гардашын гошуну басылыр. Гардашлар көрүр ки, гошун басылды, јағылар јенә ели чапыб-талајачаглар. Үзләрини көјә тутуб танрыја јалварырлар ки, ја танры, бизи кечилмәз дağа дөндәр, габағы кәсәк, јағылар елимизә сохулмасынлар.

Танры ешидир онлары, гардашларын једдиси дә дағa дөнүб јан-јана дүзүлүр, јағылар кечмәјә јол тапмыр, гајыдыб бир дәфәлик кедирләр. Чамаат о дағлара «Једди гардаш дағы» демәјә башлајыр. Азәрбајчанлылар дәдә-бабадан бу дағлары очаг сајырлар[23].

[23] Азәрбајчан мифоложи мәтнләри. Бакы, Елм, 1988. С. 40—41.

ДҮНЈА АҒАЧЫ ВӘ ГӘДИМ ТҮРКЛӘР

Әски түрк гәбилә бирләшмәләри вә халгларында ән чох мификләшдирилмиш образлардан бири дә ағачдыр. Әслинә галанда «ағач—бүтүн дүнјада гәдим мифолокијанын универсал образыдыр»[1].

Дағлар кими, ағач да дүнјанын мәркәзи һесаб олунур вә өзү көкләри вә будаглары илә јерлә көјү бирләшдирир. Она көрә дә тәбиәтдә вә чәмијјәтдә баш верән ән мүһүм процессләр ағачла әлагәләндирилир. Бу мә'нада дағ, көл вә ағач еләбил бир-бирини тамамлајыр. Онларын тә'сири алтында бир нөв дүнјанын бүтүн «механикасы» дурур[2].

Тәдгигатчыларын фикринчә, дағ вә көллә јанашы, ағач да түрк дини вә мифолокијасынын ән гәдим образларындан һесаб олунур[3]. Гајнагларда гејд олунурду ки, һунлар... «ағача ат гурбан кәсир, онун ганыны јарпагларына чиләјир, кәлләсини вә дәрисини дә будагларына асырдылар. Бу палыд ағачы бүтүн башга ағачларын анасы сајылырды вә бу ағача һунлар өлкәсиндә чохлары, о чүмләдән бу бүтү хиласкар, һәјатверән вә бүтүн не'мәтләри бәхш едән сајан кнјазын өзү вә бүтүн онун ә'јанлары ситајиш едирди»[4].

Доғрудан да, гәдим түрк халгларында ағач ана, аналар анасы, һәрдән исә доғрудан-доғруја инсанларын, гәбиләләрин, халгларын улу бабаларынын анасы кими өзүнү көстәрирди.

Әски һунларда көзәл гајынағачы вәтәни горујан зооморфик онгон олмушдур. Онун шәрәфинә гурбанлар кәсәрмишләр[5]. М. Сејидовун фикринчә, әскидән Азәрбајчанда мәскән салмыш түркдилли һунларын бу инамы топонимик адларын да јаранмасында рол ојнамышдыр. Бизчә, Галагајын (индики Сабирабад) ады буна мисал ола биләр. Галагајын—«га-

[1] *Сагалаев А. М.* Алтай в зеркале мифа, с. 87.
[2] Јенә орада.
[3] Јенә орада.
[4] *Моисеј Каланкатуклу.* Көстәрилән әсәри, с. 161.
[5] Бах: *Сеидов М. А.* «Заметки о Гуннской мифологии».//Советская тюркология. Б., 1970, № 2. С. 110.

ла» вә «гајын» сөзләринин бирләшмәсиндән јаранмышдыр. Галагајын—јә'ни гајын онгонун галасы, горудуғу јер, јашајыш мәнтәгәси демәкдир[6]. Әски түрк гәбиләләринин мифләриндә дејилирди ки, каинатда баш танры Гудај, киши вә су варды. Баш танры Гудај торпаг вә сонра шам ағачы јаратды. Танрынын јаратдығы дүнја ағачынын 9 будағы варды. Танры һәр будағын көкүндән бир адам јаратды вә бунлар да һәрәси бир сојун—бојун—гәбиләнин улу бабасы олду. Әфсанәјә көрә, Гаракуром дағларындан чыхан Туғла вә Селенга чајларынын бирләшдији Кумлангу адлы бир јердә ики ағач битмишди. Бунлардан бири фыстыг, дикәри гајынағачы имиш. Ағачлар дағ бојда олуб, мусигијә бәнзәр сәсләр чыхарырдылар. Онларын үзәринә һәр кечә шуа енирди. Бир күн ағачдан гапы ачылды. Ичәридә чадыра бәнзәјән беш ев көрүндү. Онларын һәр биринин ичиндә бир ушаг варды[7].

Әслинә галанда бу мифик әфсанәнин вариантлары бу күнә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Һәмин вариантларын бириндә гејд едилир ки, ушаглары дағ доғмушдур. Дикәр вариантда исә ушагларын ағач тәрәфиндән доғулдуғу тәсвир едилир. Әслинә галанда түрк мифолокијасында ағачын доғмасы тәәччүб доғурмур. Чүнки ағача—Дүнја ағачына е'тигад едән гәдим түрк гәбилә вә тајфа бирләшмәләриндә ағач, дағ мифинә инананларда ағач вә дағ ана кими гәбул едилмишдир. Әфсанәләрдә ағач анадыр. Әсасән доғум вә ушаг илаһәси һесаб олунан Һумајла бирликдә јерә ендијиндән гајынағачы өнчә мүгәддәсдир, икинчиси исә онун Һумајла биркә јерә енмәси тәсадүфи дејилдир. Јухарыда гејд етдијимиз кими, о доғум, ушаглары һимајә едән илаһәдир. Көрүнүр, гәдим дөврләрдә ағач Һумајын атрибуту һесаб едилирмиш. Елә буна көрә дә онун Һумајла биркә јерә ендијинә инанырмышлар.

Бә'зи әфсанәләрдә «Улуағач» мүәјјән гәбиләнин танрысы кими верилир. Әфсанәләрдә ағачын дибиндә булағын верилмәси дә мараглыдыр. Мифә инансаг, куја һансы тадын өвлад истәсәјди, дибиндә булаг олан, һәмишәјашыл «Улуағач»а үзүнү сүртәрмиш вә бунунла да һамилә олармыш.

Көрүндүјү кими, әфсанәдә ағачын дибиндә булағын верилмәси тәсадүфи дејилдир. Бунунла миф вә әфсанә јарадычысы булағын—сујун мүгәддәслијинә ишарә етмишдир.

Алтај епосунда ән гәдим заманларда дүнјанын мәркәзиндә битән ағач образы ән һөрмәтли образлардандыр. Әсатирдә адәтән гәһрәманын вәтәни вә бу мәнзәрәдә хүсуси олараг көстәрилән дағ вә ағачын тәсвири мүһүм јер тутур. «Маадај Гара»да Алтајын уча дағ зирвәләри јерин көбәјидир. Бу дағларын да јијәси гочалмыш бир гарыдыр. «Маадај Гара» нәмијјәти үчүн дағ башында битән дөрд гајын ағачы јени батырлар нәслинин анасыдыр. Фәлакәт гаршысында галан Маадај Гара көрпә оғлунун бешијини һәмин ағачларын будағындан асыр. Уча дағлар вә онларын зирвәсиндә битән дөрд ағач, әлбәттә, мифик ата-анадыр. Дағлар јијәси јетмиш јашлы гары да Алтај фәлакәтә дүшәндә ону хилас едә биләчәк батырларын (көзә көрүнән вә көрүнмәјән) мифик һимајәчисидир[8].

А. В. Новоселтсова көрә, әкәр ат култу көчәри чөлчүләрә аид идисә, мүгәддәс ағачлара инам Хәзәр тајфаларына дахил олан фин-угор тајфаларына аид олмушдур[9]. (Әлбәттә, бу, бир аз дәгигләшдирилмәлидир. Чүнки ағач култу демәк олар ки, гәдим түрк тајфаларынын һамысы арасында кениш јајылмыш култ олмушдур). Әслиндә гәдим түрк тајфалары арасында һәм ат култу, һәм дә дағ, ағач, кејик вә с. кениш јајылмышдыр.

Алексеј Калкинин сөзләриндән јазылмыш мәшһур «Маадај Гара» дастанындан бә'зи епизодларын бир нечәсиндә ағачын мүгәддәслијиндән сөһбәт ачылыр.

Бурада бир нечә сәтирдә мифик Алтајын бүтүн иштиракчылары вә онларын үзәриндә үстүнлүјә малик олан ағачын гүдрәти һаггында данышылыр. Нә гәдәр ки, баһадырларын вәтәниндә мүгәддәс ағач мөвчуддур, орада сүлһ вә сакитлик һөкм сүрүр. Лакин будур, дүшмәнләр кәлир, өлүм вә дағынтыны да өзләри илә кәтирирләр. Өзкә өлкәнин баһадыры ағачы көкүндән чыхарыр, бу исә бүтүн халг үчүн бәдбәхтлик ишарәсидир. Бу, ејни заманда космик мигјаслы катастрофдур. Чүнки дүнјанын мәркәзи, дајағы олан ағач мәһв едилир. Ағач үч дүнјаны бирләшдирир, онун зирвәси сәма аллаһынын атынын бағланмасына хидмәт етдији кими, көкләри дә ашағы дүнјанын аллаһынын атынын бағланмасына хидмәт едир[10].

Түрк халгларынын бә'зиләри, хүсусилә јакут гадынлары ушағы олмаг үчүн мүгәддәс ағач алтында танрылара мүра-

---

[6] *Мирәли Сејидов.* Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән, с. 227. Бу әфсанәнин дикәр вариантына «Огуз хаган» дастанында раст кәләбиләрик ки, бу барәдә сонра әтрафлы сөһбәт ачачагыг.

[7] Murat Uraz. Türk mitolojisi, s. 96.

[8] *Пәнаһ Хәлилов.* Түрк халгларынын вә Шәрги славјанларын әдәбијјаты. Бакы, «Маариф», 1994. С. 121.

[9] Бах: *Новосельцев А. В.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа М., Наука, 1990. С. 146

[10] Бах: *Сагалаев А. М.* Алтай в зеркале мифа, с. 88.

чиәт едирләрмиш ки, онлара өвлад версин. Чүнки ағач онгондур, Дүнја ағачынын бөлкәсидир, өзү дә һәрдән ана, һәрдән исә ата башланғычдыр. Ағач инсанларын улу бабаларынын, илкин хаганын анасы, баш танрынын мәскән салдығы јердир. Чох вахт ағач өзү ушаг доғур вә доғум илаһәси ушагларын мүһафизәчиси Һумајла биркә фәалијјәт көстәрир.

Үмумијјәтлә, бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә, Чәнуби Сибир түркләринин ән'әнәви дүнја мәнзәрәсиндә мүһүм јер тутан ағач чох вахт нәслин башланғычы кими көтүрүлүр. Бу универсал предметдән истифадә олунараг инсанларын бир-бири илә вә тәбиәтлә әлагә вә мүнасибәтләри тәсвир олунурду.

Әслиндә ән'әнәви дүнјакөрүшүн әсас символ вә образларынын синкретиклијини сүбут етмәјә еһтијач јохдур. Лакин түрк мәдәнијјәти полифонијасында абсалјут (мүтләг) кими векетатив кодун вә ағачын тамамилә, хүсуси ролуну гејд етмәмәк мүмкүн дејилдир. Гәдим түркләрин ағач идејасына, отлар, јарпаглар, будаглар вә с. илә гоһумлуғуна мүбтәлалығы һаггында шиширтмәдән данышмаг олар. Гаршыја парадоксал бир ситуасија чыхыр: малдарлыг вә овчулуг чәмијјәтиндә атлар, мешә һејванлары ағач гәдәр инсанларын тәхәјјүлүнү мәшғул етмир[11].

Алтај түркләринин шаман фолклорунда мараглы бир поетик мәтн вардыр ки, орада јашыллығын тәзаһүрүнү илк инсанларын доғулмасы һадисәси мүшајиәт едир. Гәдим Чин тарихи әсәри олан «Чу Шу»да бизим еранын VI әсриндә јашајан түркләр һаггында гејд едилирди ки, онлар илләрин дәјишилмәсинин һесабыны отларын јашыллашмасы илә әлагәләндириб сајырдылар[12]. Тәсадүфи дејилдир ки, Л. Базенә көрә, гәдим түркләрдә инсанын өмрүнүн илләри **«јаш»** сөзү илә ифадә олунурду. **«Јаш»** сөзүнүн икинчи мә'насы «нәм», «нәмишлик» кими ифадә олунурду. Јаш от (чаван тәзә-тәр от) да бу мә'наны верирди. Көјәрти **јашыл** мә'насыны верирди[13]. Сајан-Алтај түркләри заман тсиклини, нәсилләрин бир-бирини әвәз етмәсини биткиләрин јетишмәси вә тәзәдән јетишмәси илә әлагәләндирирдиләр. Онларын фолклорунда тәгвим ағач образы вардыр.

[11] Б а х: Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. Новосибирск, 1990. С. 43.

[12] *Јенә* орада, с. 44.

[13] *Базен Л.* Концепция возраста у древних тюркских народов.//II Зарубежная тюркология. Вып. 1. М., 1986. С. 364—365.

Гапынын гаршысында тозағачы
15 будағы јухары јүксәлмишдир,
15 будағы исә ашағы әјилмишдир.
(Ајын биринчи вә икинчи јарысына ишарәдир)
Бир сидр ағачында 12 будаг
Һәр будагда исә 30 гоза вар.
(12 ај вә ајын 30 күнүнә ишарәдир)
Гара шам ағачында 12 будаг
Һәр будагда 30 гоза,
Һәр гозада 7 ләпә вардыр.
(12 ај, ајын 30 күнү вә һәфтәнин 7 күнүнә ишарәдир)[14]

Ағачлар, јашыллашан вә јох олан биткиләр заманын тәбии көстәричиләри иди. Онлар инсан һәјатынын мөвсүмү вә һүдудлары һаггында мә'лумат верирләр. Һәтта мүтәхәссисләрин фикринчә, Сајан-Алтај түркләринин лексикасында белә битки вә инсанын јахынлығы өз әксини тапмышдыр. Демәли, дилин өзүндә инсанын битки илә «јахынлашмасы»нын семантик әсасы гојулмушдур[15].

Инсанын биткијә бәнзәдилмәси мифоритуал ән'әнәнин бүтүн сәвијјәләриндә өзүнү көстәрир. Ган гоһумлуғу илә бағлы олан гәбилә-тајфа чәмијјәтләриндә һәр бир адамын шүуру һәјатын векетасијасынын бүтүн мәрһәләләрини гејдә алмышдыр.

Һумаја мүрачиәтлә алтајлылар дејирдиләр:

Бүтүн пис оланлары гов,
Бүтүн јахшылыглара рәһбәрлик ет.
Гој арпа чүчәрсин,
Супүркә колу көк атсын.

Бу заман арпа вә сүпүркә колу анлајышы алтында јени доғуланлар нәзәрдә тутулурду. Биткиләрин чаван будағы алтајлыларын руһлара мүрачиәтиндә тәзә доғулан ушагла ејниләшдирилирди.

Ачыгла сөјүш сөјмә
Дил гој һамы үчүн бир олсун
Сизин Таппылтылар гој күчлү олсун.
Кәнч будаглары (ушаглары) горхутмајын,

[14] Б а х: *Укачина К. Е.* Алтайские загадки. Горно-Алтайск, 1981. С. 19, 27.

[15] Бу барәдә әтрафлы бах: *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1993. Т. 1. Ч. 2. Стб 1243—1245—1246—1249, 1290—1292.

Һәмишә мүрачиәтә диггәтли ол,
Мәним хаһишими һисс елә[16].

Бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә, Гәрби сибирлиләр арасында инсанын ағачла шәхси әлагәси һаггында инам кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, әкәр јухуда кимсә јыхылан ағач көрүрдүсә, буну чох пис әламәт кими гәбул едирди. Әслиндә буну о ја өзүнүн, јахуд да јахынларындан киминсә өлүмүнүн јахынлашмасы илә әлагәләндирирди. Әкәр чаван ағач јыхылырдыса, демәли, чаван өлмәли иди. Јох әкәр гоча ағач јыхылырдыса, демәли, өлән адам јашлы олмалы иди. Мешәдә чаван ағачларын гырылмасы гадаған олунурду. Чүнки горхурдулар ки, бундан ушаглара хәтәр тохуна биләр. Јашлы хакас гадыны данышырмыш ки, «Мәним ушагларым өлмәмишдән әввәл јухуда кичик ағчагајынларын будагларыны вә башынын гырылмасыны көрмүшдүм. Сәһәр олан кими ушаг хәстәләнир, ахшам исә өлүрдү» (мараглыдыр, русларын «сағлам» сөзү «јахшы ағачдан, ағач кими мөһкәм, ағач кими сағлам вә күчлү» сөзүндән әмәлә кәлмишдир)[17].

Көрүндүјү кими, мүхтәлиф етно-мәдәни ән'әнәләрдә инсанын ағачла ејниләшдирилмәси просеси бүтүн ганунаујғун фәргләрлә белә ејни нәтичәләрә кәтириб чыхармышдыр.

Индијә гәдәр Сајан-Алтај түрк гәбиристанлыгларында гәбирләрин әтрафында битән ағачлары мүшаһидә едә биләрик. Онлары дәфн заманы адәтән гәбирләрин баш тәрәфиндә әкирләр. Белә һесаб едирләр ки, әкәр әкилән ағачлар гурумајыб битсә, демәли, өлән адам хошбәхт адам имиш. Дикәр тәрәфдән исә фолклор образынын ајани тәчәссүмүнү көрүрүк. Јә'ни ағачлар инсан сүмүкләриндән битир. Бүтүн бунлардан башга гәдим түрк-монгол ән'әнәләриндән бири дә ағачларын алтында дәфнолунмадыр.

Бу барәдә В. Д. Кубаревин тәдгигатларында биз чохлу инандырычы фактларла таныш ола биләрик[18]. Һәмин адәт һәр шејдән әввәл ағачдан јарананларын тәзәдән ағачын гојнуна гајыдышы кими изаһ едилә биләр. Индинин өзүндә белә теленкитләр арасында белә бир инам һөкм сүрүр ки, ағачын дәфндә иштиракы (табут кими, јахуд ағач алтында дәфн) аиләјә хошбәхтлик кәтирән башлыча амилләрдәндир. Әкәр

[16] *Каташ С. С.* Мифы, легенды Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1978. С. 69.

[17] Бах: *Колесов В. В.* Мир человека в слове Древней Руси. — Л., 1986. С. 211.

[18] Бах: *Кубарев В. Д.* Древнетюркский поминальный комплекс на Дьер-табе. Древние культуры Алтая и Западной Сибири. Новосибирск, 1978. С. 94.

гәбир үстә әкилән ағач гурујурдуса, јени өлүм һадисәси (аилә үзвләри үчүн) көзләнилирди. Тувалылара көрә, чаван гара шам ағачы алтында басдырылан валидејнләрин оғланлары хошбәхт олурлар. Әкәр гадын өлүрдүсә, ону чаван коллар арасында басдырырдылар ки, гызлары хошбәхт јашаја билсинләр[19].

Инсанла ағачын «гаршылыглы мүнасибәти», даһа доғрусу, онун бир аспекти һаггында хакас әфсанәләринин бириндә дејилир: Тајганын саһиби Тагеези овчуну өлдүрүр. Өлдүрүлән овчунун аты евә гајыдыр вә овчунун анасы Шаман гадына әһвалаты данышыр. Шаман гадын мешәјә јолланыр вә өлмүш оғлуну евинә кәтирир. Сонра о мешәдән үч һиссәјә парчаланмыш ағчагајын ағачыны кәтирәрәк кандара гојур. Топланмыш адамларын иштиракы илә о шаманлыг едәрәк оғлунун руһуну тутмаға чалышыр. «Адамлар јатмајараг отуруб көзләјирләр. Әкәр ағчагајынын һиссәләри бирләшәчәксә, оғлу чанланачаг» (көрүнүр, бу, хакасларын дүнја һаггында тәсәввүрләринә ујғун кәлирди. Хакасларa көрә, инсанларын үч башлыча руһу вардыр). Ағачын һиссәләринин бирләшмәси инсанын бүтөвлүјүнүн бәрпасы кими баша дүшүлүрдү[20]. Бир аз фәргли олса да, теленкит мәрасимләриндә биз һәмин һалы мүшаһидә едирик. Онларын адәтинә көрә, әкәр әкиз ушаг доғулурдуса, онлар мешәдә һача будаглы кәнч ағач тапырдылар. Ағачын һәр будағына ушагларын адыны гојурдулар. Әкәр ушаглардан бири өлүрдүсә, онун ады гојулмуш будағы кәсир вә өлмүш ушағын гәбринә гојурдулар (чүнки әкс-тәгдирдә өлмүш ушағын ады гојулмуш будаг о бири ушағы да апара биләрди[21].

Бурада биз јарыунудулмуш вә мүрәккәб дүнјакөрүшү комплексинин тәзаһүрү илә растлашырыг. Хатырладаг ки, мифолокијада әкизләр чох вахт бәшәр нәслинин әсасыны гојан илк чүтләри, әкиз чүтләри, ган гарышығы олан никаһын көстәричиси кими баша дүшүлүр. Ваһид, ејни заманда ағачын икиләшмиш көвдәси әкизләрин «икили бирлији»нин ајани тәчәссүмүдүр. Бунунла әлагәдар гејд етмәк лазымдыр ки, Чәнуби Сибир түркләринин әксәр предметләри һачабудаглы ағач көркәминдә олмушдур. Хакас вә алтајлыларын анало-

[19] Бах: *Дьяконова В. П.* Погребальный обряд тувинцев как историко-этнографический источник. Л., 1976. С. 103.

[20] Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал, с. 48—49.

[21] Мүгајисә ет: Әфсанәдә дејилдији кими, Укедеј өз оғлунун руһу үчүн ағач әкир вә онун будағыны гырмаға һеч кәсин чәсарәти чатмыр. Бах: *Галдонова Г. Р.* Доламаистские верования бурят. Новосибирск, 1987. С. 51.

жи предметләри, һәтта фетишләри дә јухарыда дедијимиз формада олмушдур. Һәмин ағач будагларына палтар вә с. парчалары, гуш ләләкләри, вәһши һејванын дәрисинин кичик парчасы вә с. асылырды.

Дикәр тәбиәт објектләри кими, ағач да инсана мүнасибәтдә бөјүк һесаб олурду. О, дағ, руһ, јахуд танры кими әчдад сајылырды. Бурадан да инсанларын ағачлардан доғулмасы һаггында мифләр јараныб формалашмышдыр. Онлардан ән архаик версија Н. Ф. Катанов тәрәфиндән Уст-Таштып улусунда гәләмә алынмышдыр.

«Ики мүгәддәс ағчагајын вардыр. Бири киши, икинчиси исә гадындыр. Һәмин ағачлар о вахт јаранмышдыр ки, биз ата Үлкендән вә ана Һумајдан доғулмушуг»[22].

Бизә мә'лумдур ки, һәм Үлкен, һәм дә Һумај һәр икиси илаһи илк әчдад чүтләридир.

Бир сыра Сибир халгларында «ағач-ата», «ағач-ана» мәрасимләрдә баш атрибутика һесаб олунур вә ән'әнәви дүнјакөрүшүндә мүһүм јер тутур. Бунунла јанашы, Чәнуби Сибирдә ағач һаггында бир әфсанә даһа кениш јајылмышдыр. Һәмин ағач оғлан, јахуд әкизләри доғур, једирир. О, јахуд онлар да сонралар нәслин әчдады кими онун әсасыны гојур. Бүтөвлүкдә бу мифоритуал сүжетләр бизи һансыса ән гәдим архетипә апарыр ки, сонракы дөврләрин ән'әнәләриндә бу өзүнү бир сыра мифоложи образларда «илаһә-гуш», «ағач—илк әчдад», «инсан—гуш баласы» вә с. кими көстәрир. Һәмин мифолокемин мадди аналоглары Чәнуби Сибир түркләринин ритуал гурғулары вә култ атрибутларында өз варлығыны сахламышдыр.

Инсан нәслинин вә ағачын маһијјәт әлагәси алтајлы вә хакасларын бир сыра тәсәввүрләриндә бу күн дә өзүнү көстәрир. Һәмин тәсәввүрләрә көрә, нәслин үзвләринин сүмүкләри ејни гәбилдән олан ағачдан дүзәлдилмишдир. Лингвистләр белә һесаб едирләр ки, гәдим дөврләрдә түрк дилиндә «ағачын мәркәзи» вә «сүмүкләр» ејни сөзлә ифадә олунмушдур. Бүтөвлүкдә түрк дилиндә сүмүјүн ифадәси (өзәк, ич (дахили аләм, маһијјәт) векетатив кодла будаг, көвдә, саплагла бәрабәрләшдирилирди.

Үмумијјәтлә, «сүмүк» вә «ағач» бир-бири васитәсилә кодлашырды[23].

Мифолокија вә мәрасим дилиндә инсанла (нәсил) вә ағач

[22] *Радлов В. В.* Образцы народной литературы тюркских племен. Т. 9. СПб., 1907. С. 565.

[23] Бах: *Дмитриева Л. В.* Название растений в алтайских языках. Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Л., 1972. С. 169, 171.

(әчдад) арасында сых әлагә үзә чыхыр. Әслинә галанда ваһид мәншә, әчдадлар, көкләр һаггында тәсәввүрләр инсаны вә ағачы јахынлашдырыр. Хакас ән'әнәләрини вә мифләрини өјрәнәнләрин шәһадәтинә көрә, ағчагајын гәдим дөврләрдән коллектив нәслин ифадәси олмушдур. Ағчагајынын көвдәси әсасынын—ган гоһумлуғунун ифадәси кими, будаглар ајрыајры аиләләри, јарпаглар коллективин ајры-ајры үзвләрини, јердә дәринликдә олан көкләр исә нәсли јералты дүнјада мәскун олан әчдадларла әлагәләндирирди[24]. Ағач һаггында, онун нәслин әчдады олмасы һаггында Шор халгынын тәсәввүрләрини, хүсусилә онларын дағлара вә чајлара дуа вә ибадәтләрини Н. П. Дыренкова әтрафлы изаһ етмишдир.

Һәр бир евдә әввәлчәдән аиләдәки кишиләрин сајына мүвафиг олараг Сибир хорузунун ләләкләриндән бир дәст бағлајырдылар. Гадынларын сајына ујғун исә парча гырынтылары дәсти бағлајырдылар. Онлары бир јердә бағлајыр вә һазырлыг көрүрдүләр. Гурбанвермә јериндә үмуми гонаглыға һазырлыг заманы оғланлардан бири һөрүк шәклиндә дүзәлдилмиш ләләк вә парчалары көтүрүб о бири саһилә кечирди. Һәмин саһилдә дүз көвдәли ағчагајын ағачы олурду. Ләләк вә парчадан дүзәлдилмиш һөрүјү ағачын зирвәсинә асырдылар. Ағачын тәпәсинә чох еһтијатла галхырдылар. Әкәр гуру будаг сынырдыса, демәли, гоча өләчәкди. Чаван будаг сынырдыса, кәнч адам өләчәкди. Адам ағача дырмашмаға башлајан кими топлашанлар һамысы дуаја башлајырды[25].

Үмумијјәтлә, бу мәрасимин бүтүн деталлары символик мә'на дашыјырды. Гуш ләләкләри нәслин үзвләринин сајыны, чајдан кечмәк ағачын зирвәсинә учалдылмыш ипи ифадә едирди. Будағы сындырмаг горхусу, ағачын вә иштиракчыларын јери вә с. бу гәбилдәндир. Бүтүн бунлар түркләрин һөкм сүрән илк сүлаләсинин әчдады һаггында дүшүнмәјә вадар едир. Ағачын зирвәсиндә ән јүксәјә чыхан адам **шад** — түркләрин башчысы адыны алырды[26].

Тәдгигатчыларын фикринчә, көрүнүр, кечмишдә нәслин һәр бир үзвүнүн өзүнүн шәхси ағачы, нәсил ағачы кими ипостасы олмушдур. Һәлә XX әсрин 30-чу илләринә гәдәр

[24] Бах: *Гладышевский А. Н.* Шаманизм в Хакасии и его реакционная сущность. Дис... канд. истор. наук. М., 1954. С. 112.

[25] *Дыренкова Н. П.* Вода, горы и лес по воззрениям турецких племен Алтая-Саянского нагорья, с. 315—316.

[26] *Короглы Х.* Мифы, легенды и предания народов Сибири. Фольклорное наследие народов Сибири и Дальнего Востока. Горно-Алтайск, 1986. С. 91.

Шор халгы ән гоча ағчагајынын алтында јаз ибадәти (дуа мәрасими) кечирирдиләр. Руһлары гонаг етдикдән сонра пивәнин галығыны ағачын көкүнә төкүрдүләр. Бу заман бә'зиләри өз «шәхси» ағчагајынына пивә төкүрдүләр. Гочаларын демәсинә көрә әввәлләр һәр кәсин өз ағачы варды. О заманлар һәр гочаја бир ағач дүшүрдү. Адамлар белә һесаб едирдиләр ки, һәр кәс өлдүкдә онунла бирликдә онун ағачы да өлүрдү. Бу чүр тәсәввүрләр өз мәншә тарихини Чәнуби Сибирлә әлагәләндирән түркләр вә монголлар арасында кениш јајылмышды. Тәсадүфи дејилдир ки, «һәр кәс ағач әкирсә о узун бир өмүр сүрәчәк» сөзүнү Чинкиз хана аид едирләр[27].

Беләликлә, гәрибә бир мәнзәрә алыныр. Һәр бир инсанын һәјаты онун бәнзәри олан ағачла әлагәдардыр. Чәмијјәт сәвијјәсиндә буну белә изаһ етмәк олар: инсан чәмијјәти, ағачлар бирлији. Гәбилә вә халгларын рәнкарәнклији ағачларын рәнкарәнклији илә әлагәләндирилир.

Хакас мифиндә дејилир ки, Қајракан торпагдан көјәрән доггуз будаглы ағачы јетишдирди вә һәр бир будағын алтында бир инсан јаратды. Бу доггуз адам һазырда јер үзүндә јашајан доггуз гәбиләнин баниси олдулар[28].

Беләликлә, мифоложи ән'әнәдә «кенеоложи ағач» тәкчә ајры-ајры аиләләри дејил, бүтөвлүкдә нәсилләри, һәмчинин халглары әһатә етмишдир. Бу үмуми образ мәдәнијјәтин фәал амилинә чевриләрәк, адамларын әмәлләрини вә фәалијјәтини мүәјјәнләшдирмишдир.

Үмумијјәтлә, кечмишдә түркләр арасында јајылан тәсәввүрләрә көрә, һәр бир инсан бирлијинин өз символик ағачы олмушдур. Шүбһәсиз «нәслин ағачы» символу ән гәдим символлардан биридир. Артыг гејд етдик ки, ағачлар бирлији адамларын бирлијинин модели олмушдур.

Мә'лум олдуғу кими, инсан бирликләрини һансыса тәбиәт предмети илә ејниләшдирмәк дүнјакөрүшү комплексиндә мәркәзи мәгамлардан биридир (бәлкә дә биринчисидир). Әкәр етник груплар мүхтәлиф ағач нөвләри илә ејниләшдирилирсә, белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, тәбиәтдәки нөв ајрыајры сигмент-груплардан ибарәт олан чәмијјәтин тәснифаты аләти кими истифадә олунур. Бунунла јанашы, ағач мәдәнијјәтин доминант символуна, сосиал вә тәбии космосун тәшкилинин мүһүм принсипинә чеврилир[29].

---

[27] *Галданова Г. Р.* Доламаистские верования—бурят, с. 51.

[28] Б а х: Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал, с. 54.

[29] Јенә орада.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан мифолокијасында ағачлар култу һаггында чохлу материаллар мөвчуддур. Онлардан бә'зиләрини көстәрмәк олар:

№ 116. Бир гыз истәдији оғланла сөјүдүн алтында отуруб сөһбәт еләјирмиш. Бирдән көрүр ки, атасы кәлир. Гыз сөјүдә јалварыр ки, мәни кизләт, атам көрмәсин.

Сөјүд будагларын әјиб јерә вурур, гызкил көрүнмәз олур. О вахтдан салхым сөјүдүн будаглары көјә галхмыр, јерә тәрәф узаныр.

№ 117. Бир бәј оғлунун көзү дүшүр бир гыза. Демәјәсән, бу гыз да ајры бир оғланы истәјирмиш. Бир күн өз истәдији оғланла дағда кәзәндә сел кәлир, дашгын олур. Бунлар јениб кәндә кәлә билмирләр. Бәј оғлу истәјир ки, гызы гачыртсын. Дүшүр онларын архасынча. Гызын истәклисини охла вуруб өлдүрүр. Гыз көрүр ки, иши шулуухду. Аллаһа јалварыр ки, мәни ағач елә.

Аллаһ ону ағача чевирир. Инди һәмин ағача јалгыз ағач дејирик. Јалгыз ағач мүгәддәсдир, ону кәсмәк олмаз. Бир киши билмәјиб онун бир будағыны кәсир. Кишинин һејванлары гырылды, ушағы өлдү, өзү дә чох јашамады.

Јалгыз ағачын будағыны гыранда, габығыны гопаранда һәмин јердән ган төкүлүр.

№ 118. Бир Бану гадын вар иди. Бунун бир оғлу да варды. Бу оғлан кедәрди одун јығмаға. О вахт чамаат дағдан-дашдан кәвән колу јығыб кәтирәрди, тәндирдә јандырарды. Бунларын да нә аты, нә дә ешшәји вар иди ки, кәвән јығыб кәтирә. Она көрә дә оғлан узаға кедә билмәзди, еlә јахынлардан гуру ағач будаглары, чөр-чөп јығыб кәтирәрди. Бир дәфә дә кетди Гызылбоғаза, бир шәлә сөјүд будағы кәтирди. Буну гојду евә. Кечә јатмышды, бир дә ојанды ки, одунлар од тутуб јаныр, амма нә истиси кәлир, нә дә түстүсү. Елә ишыг верир. Горхудан тез дуруб бунлары атды ешијә.

Сәһәриси әһвалаты чамаата данышды. Дедиләр ки, одунлар очаг сөјүддән јығылыб. Кәрәк тез апарыб онлары гојасан очаг сөјүдүн јанына, јохса бәлаја дүшәрсән.

Һамы башлады оғланы данламаға ки, билирсән ки, о сөјүд очаг сөјүддү? Сән нијә онун будағыны гырмысан?

Оғлан апарды будаглары гојду сөјүдүн јанына.

№ 119. Нарбәнд ағачыны кәсмәк күнаһды. Бир оғлан дејиб ки, әшши, ағачды дә, кәсәндә нә олар ки?

Кедиб кәсиб. Кәсилән јердән ган ахыб. Елә һәмин күн оғлан дәли олуб.

№ 120. Ардыч ағачыны кәсмәзләр. Ким ону кәссә, күнаһа батар. Бир гадын ардычын бир будағыны кәсиб тәндирә атыр.

Ахшама јахын гадынын ушағы дығырланыб тәндирә дүшүб, јаныр.

№ 121. О дүнјада бир ағач вар. Онун һәр бир јарпағы бу дүнјадакы бир адамынды. О јарпаг саралыб јерә дүшәндә адам өлүр. Јарпаг дүшәндә башга јарпаглара дәјиб онлары тәрпәдирсә, бу дүнјадакы јарпаг саһибләринин гулағы чинкилдәјир[30].

[30] Бах: Азәрбајчан мифоложи мәтнләри, с. 75—76.

ТҮРК МИФОЛОКИЈАСЫНДА КЕЈИК, ЧЕЈРАН ВӘ МАРАЛ ОБРАЗЛАРЫ

Үмумијјәтлә, гәдим түрк халгларында дикәр зооморфик онгонлар кими, ән һөрмәтли јерләрдән бирини кејик, марал тутур.

Тәдгигатчыларын фикринчә, кејикин зооморфикләшмәси кими әски инам ики јолла формалашмышдыр. Биринчиси, гәдим овчу түркләрин тәсәррүфаты илә бағлыдыр. Илк јашајыш тәрзиндә кејик, чејран овчулар үчүн илаһиләшдирилмишдир. Мәсәлән, јакутларда баш танры арабир кејик образында өзүнү көстәрир. Әски түрк әсатирләриндән бириндә дејилир ки, гүввәләрин гејри-бәрабәр олдуғу мүһарибәдә гәбиләләрдән бири мағлуб олур. Јалныз дөрд нәфәр гачыб кизләнир вә сағ галырлар. Доғма јурдларындан дидәркин дүшән, ач-јалавач, јорғун дөјүшчүләр сәһәр тездән дағларын дөшүндә ала кејикә раст кәлирләр. Ала кејик онлары чәннәт кими јерә кәтирир, өз сүдү илә дојуздурур. Көрүнүр ки, кејикин хошбәхтлик кәтирмәси инамыны өз доғма халгындан ешитмиш Низами «Једди көзәл» поемасында ондан истифадә етмишдир. Кејик—чејран Бәһрам Куру әждаһаны өлдүрмәк үчүн мағараја апарыр вә о, бөјүк хәзинә тапыр.

Кәлиб мағараја кирди бир тәһәр,
Тәәччүб ејләди, көрдүјү нәдир?
Күп-күпә сөјкәниб, бу хәзинәдир[1].

Демәли, гәдим түркләрин әски инамларында, мифик әфсанәләриндә кејик—чејран вә марал зооморфик бир образдыр. Икинчи јол башга јолдур.

Тарихдән бизә мә'лумдур ки, түрк халглары мүхтәлиф динләрә е'тигад етмишдир. Бә'зи түрк гәбиләләри буддизми гәбул етмишдиләр. Буддизмдә кејик—чејран, марал мүгәддәс һејвандыр, зооморфик образдыр[2]. Анчаг бә'зи түрк тәд-

[1] *Низами Кәнчәви.* Једди көзәл. Бакы, Јазычы, 1992. С. 57.
[2] Бах: Murat Uraz. Türk mitolojisi, s. 233.

гигатчылары, о чүмләдән Мурат Ураз кејикә—марала инамы, јалныз буддизмлә бағлајыр[3]. Јә'ни түрк халгларынын доғма инамыны јадлашдырыр. Демәли, кејик—чејран, јахуд марал зооморфик образы түрк халгларынын әски инамлары илә әлагәдардыр. Анчаг буддизмин јајылдығы түрк халгларында Будда илә бағлы марал әфсанәси дә кениш шәкилдә јајылмышдыр.

Түрк мифолокијасында кејик овчулардан ову кизләдир, ов һејванларыны горујур, јурдун—вәтәнин сәрһәдләринә көз гојур.

Мирәли Сејидовун фикринчә, бир сыра инамлардан, инамларын галыглары вә онларла бағлы адәтләрдән, мәрасимләрдән белә бир гәнаәтә кәлмәк олар ки, гулағы дәлик кејикләри, дағ кечиләрини, мараллары овламаг уғурлу сајылырмыш. Көку чох гәдимләрә кедиб чыхан белә бир инам сон заманлара гәдәр бир сыра түрк халглары арасында јашајырмыш[7]. (Мүгајисә ет: «Китаби-Дәдә Горгуд»да кејикә мүнасибәт).

Л. П.Потапов Алтај түркләри арасында бу инамын кениш јајылдығыны гејд етмишдир.

«Дәридә вә ја јундан ағ золаглар, кечи вә ја марал бујнузу, јахуд надир һалларда гулагдакы дәлик бу әламәтләрдән ола биләр. Белә һејваны өлдүрмәк—«ердене» малик олмаг, башга сөзлә, мадди хошбәхтлијә јијәләнмәк, ја да чох варланмаг демәкдир»[5].

Әслиндә, дағ кечисинин, маралын, гулағы дәлик кејикин мүгәддәслијинә инам сонралар бу шәкилдә формалашмышдыр. Јәгин ки, инамын илкини белә олмушдур ки, кечидә, маралда, кејикдә бу фәргләнмә нишанлары оланлар мүгәддәс имиш. Чүнки онлар, хүсусилә кејик овчулуг танрысы **Бәкилин** сунчудур. Сонралар заманын бу вә башга мифоложи, ичтимаи-тарихи һадисәси онларын әлиндән мүгәддәслији алмышдыр. Анчаг кечиләр буна там мүвәффәг олмамышдыр. Онлар мүгәддәслији итирсәләр дә,уғурлу сајылмагла өз кечмиш мифоложи сәчијјәләрини мүәјјән дәрәчәдә сахламышлар. Гулағы дәлик кејикин мүгәддәслијинин изинә башга бир инамда да раст кәлирик. Јенә алтајлылар бујнузунда ағ хәтт олан марал, дағкечиси вә гулағы дәлик кејик овларкән ону биширдикдән сонра тахта габа төкүр, дизләринин үстүнә гојуб габаг күнчә үзүнү тутур, һимајәчи ата-баба руһуна алгыш сөз дејирмишләр[6] (бишмиш ов әтини тахта габа төкмәк дә адәтин әскилијинә дәлаләт едир). Буна көрә Бәкилин сунчу сајылан кејикин гулағыны о дәләрмиш. Белә бир кејики, јәни гулағы дәлик кејики алтајлылар уғурлу сајармышлар. Онун әтини јемәздән габаг ән мүгәддәс, ән тохунулмаз сајылан ата-баба руһуна алгыш сөз—дуа дејәрмишләр. Бу дејиләнләр белә еһтимал етмәјә имкан верир ки, вахтилә Бәкил дә, онун сунчу сајылан кејик дә миф аләми илә бағлы имишләр[7].

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан мифләриндә чејран вә марал һаггында кифајәт гәдәр материаллара раст кәлмәк мүмкүндүр. Онлардан бә'зиләринә мүрачиәт едәк:

№ 79. Башкечидин Дулуч кәндиндә бир киши, бир арвад јашајырды. Бунлар әр-арвад иди. Киши овчујду. О, һәр күн мешәјә кедирмиш, орадан гуш, һејван вурурмуш. Бир дәфә киши арвадыны мешәјә апарыр. Овчу арвады илә мешәдә бир гәдәр кәздикдән сонра бир булағын башына кәлирләр. Елә бу заман онлар булағын башында бир ана Марал көрүрләр. Овчу истәјир ки, Маралы вурсун. Арвады онун әлини тутуб сахлајыр, гојмур Маралы вурмаға.

Бундан сонра онлар һәр күн мешәјә кедирләр. Ана Марал да онларын габағына чыхыр. Бир күн овчу бәрк хәстәләнир. Даһа мешәјә кедә билмирләр. Ана Марал тәшвишә дүшүр, никаранчылыг кечирир. Ана Марал бир нечә күн дә онлары көзләјиб овчунун евинә кедир. Кәлиб көрүр ки, овчу хәстәләниб евдә јатыр. Марал кери гајыдыр. Сәһәри күн арвад дуруб көрүр ки, гапынын ағзында бир габда сүд вар. Онлар бу ишә чох тәәччүбләнирләр. Сонра билирләр ки, бу Маралын ишидир. Арвад һәр күн сүдү кишијә верир. Бир нечә күн белә кечир. Овчу тамам сағалыр.

Бир нечә илдән сонра да арвад хәстәләнир. Ана Марал кишијә нечә сүд верирдисә, инди дә арвада һәр күн сүд гојуб кедир. Нәһајәт, арвад да јахшылашыб ајаға дурур.

Сонра онлар гочалыб өлүрләр. Онлары апарыб бир дағын башында басдырырлар. Һәр күн ана Марал өз сүрүсү илә бу дағын башына чыхар, мәзарларын башына доланыб кедәрмиш. Она көрә дә бу дağа «Марал дағы» дејирләр.

№ 80. Гәдим заманларда Борчалы чөкәјиндә чајлагда битән сулгун ағачларындан башга Ермәнистанла Күрчүстан әразиси арасында узанан Бабакәр дағлары тамам галын ме-

[3] Бах: *Мирәли Сејидов.* Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән, с. 241.
[4] Јенә орада, с. 242.
[5] *Потапов Л. П.* Охотничьи поверья и обряды у алтайских турков.// Культура и письменность Востока. Кн. V. Б., 1929. С. 124.

[6] *Л. П. Потапов.* Охотничьи поверья и обряды у алтайских турков, с. 140.
[7] *Мирәли Сејидов.* Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән, с. 243.

шәлик имиш. Бурада һәр чүр һејван јашајырмыш. Бурада көзәл, кур булаглар да вар имиш. Мал, һејван сахламаг үчүн Бабакәр дағынын дөшүндә кәндлиләрин чохлу јатаглары да вар имиш.

Кәндлиләр гышын кәлмәсиндән горхараг јатагларын јанына от тајалары јығарлармыш. Вахт о вахт олур ки, мөһкәм гар јағыр, һәр јер галын аг памбыға гәрг олур.

Чөлдәки һејванлар галын гарда бир јана чыха билмәјиб, батыб галырлар.

Вәһши һејванлар үчүн ову тутмаг асанлашыр. Хырда ов һејванлары гуртардыгдан сонра, ириләрин үстүнә дүшүрләр.

Анчаг гојун, дана, бузов отаран чобанлар һәмишә «Марал гајасы» дејилән јердә бир ирибујнузлу Маралын дуруб әтрафа бојландығыны көрүрләрмиш. Бир кечә галын гарда ајаг таппылтысына, ит һүрүшүнә чобанлар ешијә чыхырлар.

Көрүрләр, бујнузлары ағача бәнзәјән ири көвдәли бир маралы јалгузаг говуб һалдан салыб, ахырда марал гојун јатагларына сығыначаг кәтириб.

Марал гыш еһтијаты үчүн јығылмыш от тајасына јахынлашыр, јемәјә башлајыр. Көпәкләр Маралын да кешијини чәкирләр. Марал үч ај гышы бурада јашајыр.

Јаз кәлир, гарлар әријир. Бабакәр дағлары јашыла бојаныр. Марал өз өрүшүнү дәјишир, «Марал гајасы»нын гојнунда мәскән салыр. Истиләр дүшәндә чобанлар башга јајлаға јолланыр.

Марал Бабакәр дағынын јамјашыл отуну отлајыб сәрт булагларынын сујуну ичиб һәрдән бир «Марал гајасы»нда көрүнәрмиш.

Бу һадисәни Бабакәр дағынын әтәкләриндә дана-бузов отаранлар көрүб ел-обаја хәбәр верирләр ки, Бабакәр дағынын зирвәсиндәки гајанын башында бир марал вар.

Чаванлардан бир нечәси кәһәрләрини миниб Марал овуна һазырлашдылар. Пусгуда дурдулар, хам олдугларына көрә бир әнчам едә билмәдиләр.

Бир нечә тәчрүбәли адам да бу чаванлара гошулуб һәмин гајаны мүһасирәјә алдылар. Марал гајанын башындан елә атылды ки, гуш кими учуб әлдән чыхды. Елә о вахтдан Бабакәр дағынын зирвәсиндәки гајаја «Марал гајасы» дејирләр.

№ 81. Чох гәдим заманларда, Кәнчә чајындакы дүзәнлик чәзирәдә гарасаггаллы чаван бир оғлан јашајырмыш. Онун гамышдан һөрүлмүш бир комасы вармыш. Бу оғланын јашадығы јер чејран, чүјүр, маралла долу имиш. Һәр ахшам сәһәр мараллар комаја јахынлашар, гарасаггаллы чаван онлары сағармыш.

Күнләрин бириндә бу чәзирәјә чејран гова-гова ики овчу кәлир. Онлар ач имиш. Чаван оғландан јемәк истәјирләр. Оғлан бир нечә маралы сағыб кичик тавада јајма биширир. Овчулар тәәччүблә сорушурлар:

— Бу јемәк бизә чатармы?

— Чатар, чатар, сәбр еләјин.

Доғрудан да онлар јајмадан дојунча јејир вә тавада јенә дә јајма галдығыны көрүрләр.

Овчулардан бири гарасаггаллы оғландан чох разы галыб бачысыны она вермәк фикринә дүшүр. Өз фикрини гарасаггал оғлана сөјләјир. Оғлан разы олур. Тој күнү кәлини атла оғланын комасына кәтирирләр. Комаја јахынлашар-јахынлашмаз гызын јенкәси гарасаггаллы оғланы көрүб она тә'нә едәрәк дејир:

—Ај гыз, бу кифирин, адамаохшамазын нәјинә кәлирсән, ај бәдбәхт?

Елә бу вахт гызын башы илә кәлән атлылар оғланын өлү намазы гылдығыны көрүрләр. Онлар сорушурлар:

— Ахы, тојдур, сән нијә өлү намазы гылырсан?

— Дүздү, тојду, анчаг индичә бура өлү дүшәчәк.

Доғрудан да јенкә атдан дүшән кими чаныны тапшырыр. Һамы һејрәтә кәлир. Елә о чәзирәдә илк гәбир јенкәнин олур. Гарасаггал оғланын ады илә Гарасаггал чағырылыр.

№ 82. Көјдағын јајлагларында мараллар отлар, Көјбулағын сујундан ичиб Маһпејкәр адлы һалал бир гадынын гапысына сағына кәләрмиш. Марал сағына кеч кәләндә Маһпејкәр онлары охуја-охуја нәғмә илә чағырармыш:

Марал чешдә төкүлсүн,
Сүдү тештә төкүлсүн.

Мараллар бу маһныны чох севәрмиш. Маһныны ешидән кими Көјдағдан сағына енәрмишләр. Һәмин маһны ел арасында чох мәшһурдур.

№ 83. Гара нәр дедијимиз очагды. Орда очаг јери вар имиш. Бир дәфә дә очаг јананда ичиндән бир јекә гара нәр чыхыр. Ора зијарәт олур. Адына да Гара нәр дејирләр.

Сонра бураја мараллар даданыр. Һәр күн кәлирмиш. Һәмин Очахыллыда бир арвад олур. Бу кедиб мараллары сағырмыш, сүдүнү дә евә кәтирирмиш. Кечә һамы јатандан сонра кедиб данүзү тездән гајыдырмыш. Бир дәфә арвад гајыданда киши билир. Дејир, палтарын һөјүшдү, һарда идин? Арвад дејир ки, белә-белә. Киши бир вахт буна инанмыр, дејир кәрәк көзүмлә көрәм. Јенә бир кечә арвад ке-

дәндә киши дә дуруб бунун далынча кедир. Көрүр ки, арвад кәлиб мараллары сағыр. Сабаһ сорушур, арвад, бу суд һарданды? Дејир, өз малымыздан. Киши һеч нә демир. О, бир күн јенә дуруб арвадын далынча кедир. Кәлиб көрүр ки, арвад јенә мараллары сағыр. Арвад кишинин кәлдијини билир, ајаға дурур. Дејир, а киши, а евин јыхылсын, нијә кәлдин? Демәмишдим ки, марала көрүкмә?

Киши деди, нәди ки? Арвад деди, бир о јана бах. Киши кери чеврилди вә о заман арвад бир марала дөнүб кетди.

№ 84. Кәпәнәкчи кәндиндә Гаранәр дејилән бир зијарәт вар. Гаранәр ләгәбли һәмин кәндин нүфузлу бир ағсаггалы өлмүш, өләндән сонра һәмин јердә дәфн етмишләр. Онун гәбринин үстүндә күнбәз вардыр. Даһа доғрусу, гәбир ев кими бир дам ичәрисиндәдир. Дејирләр, һәмин киши әслини танымадығы бир гызла евләнир. Бунларын ушаглары олмур. Һәмин кишинин төрәмәләри инди дә јашајыр.

Бир вахт Гаранәр бахыр ки, арвады кечәләр евдән чыхыб сәһрә јахын гајыдыр. Сәбәбини сорушанда арвады «Һеч буну хәбәр алма»—дејир. Кечәнин бириндә киши көрүр ки, арвады евдән чыхыб кетди. О да галхыб далынча кедир. Бахыр ки, тәпәликдә бир сүрү марал дурур, арвады да онлары сағыр. Арвад кишини көрән кими марал олур, мараллара гошулуб кедир. Киши рәһмәтә кедәндә ону бир күнбәздә дәфн едәјирләр. О вахтдан бәри кәндин чамааты бир маралын һәмин күнбәзин јанына кәлдијини сөјләјирләр.

Бу марал бир дәфә көрүнүбдүр. Әһвалат белә олуб. Кәнд чамааты көрүб ки, марал бир нечә дәфә күнбәзин јанында көрүнүр. Бир дәфә итләр кәндин јахынлығындан ону говурлар. Бир күн көрүрләр ки, марал Гаранәрин гәбри јанында узаныб ағлајыр. Өзү дә һеч кәсдән гачмыр. Чамаатын үзүнә бахыр. Марала бахмаг үчүн һәр тәрәфдән адамлар кәлир. Маралда һеч бир јара јох имиш. Һәмин јерә халча салырлар. Марал галхыб һәмин халчанын үзәриндә узаныр. Һеч кәс она тохунмаға чүр'әт еләмир. Үч күн елә галыр, сонра марал өлүр. Кәнд чамааты, Гаранәрин гоһумлары маралы ел адәти илә һәмин јердә дәфн едирләр. Белә дејирләр ки, бу марал һәмин арвадын ја өзүдү, ја да ки, онун төрәмәләриндәнди. Өлүмүнү биләндә вахт кәлиб өз истәклисинин јанында чаныны тапшырыб.

№ 85. Нигој дағынын әтәјиндә сәфалы бир булаг вар. Вәли кишинин нәнә-бабасы өзүнүн дөрд гардашы илә бир јердә бураја бинә дүшүрләр. Вәли бабанын бабасы касыб бир шәхс олдуғундан мал-гара сахлајармыш. Киши һәмишә мал-гараны чөлә апарар, ахшамүстү исә евә гајыдармыш. Арвады да

елтиләри илә бирликдә Нигој дағынын әтәјиндәки булаға су кәтирмәјә кедәрмиш. Дөрд елтинин дөрдү дә чүт кедәр, анчаг кери үчү гајыдар, бири орада галармыш, һәмин бу гары Вәли бабанын нәвәси имиш. Бир ај белә бунлар суја кедәр, елтинин үчү гајыдар, бири сонра кәләрмиш. Бу заман онун көзүнә гејбдән марал сүрүләри, чохлу мал-гара, гојун-гузу, адам көрүнәрмиш. Арвад бунлара гошулуб көмәк едәрмиш. Буну бир ај белә көрән елтиләри шүбһәләнирләр. Әһвалаты онун әринә хәбәр верирләр ки, биз дөрдүмүз бир јердә суја кедирик. Анчаг үчүмүз кери гајыдырыг. Сәнин арвадын бизи ирәли көндәрир, өзү хејли сонра кәлир. Ушағы көрпә олдуғундан дөзмүр, ана судү истәјир, һәмишә ағлајыр. Буну белә ешидән гоча арвадыны изләмәјә башлајыр. Күнләрин бир күнү елтиләр јенә суја кедәндә киши бунларын далынча кедиб бир ағачын архасында кизләнир. Бир дә көрүр ки, үч елти үчү дә сују долдуруб кетдиләр, анчаг бу арвад орада галды.

Арвадын гејбдән көзүнә көрүнән шејләр кишинин дә көзүнә көрүнүр, киши көрүр ки, марал сүрүләри, мал-гара кәлди. Арвады адамларла бирликдә јуха јајмаға, һалва чалмаға башлады. Бу вахт гәфилдән арвады көрүр ки, әри ағачын дибиндә ону пусур. Арвад кери дөнүб әринә белә дејир: «Евин јыхылсын, евими нијә јыхдын. Мәни нијә пусурсан, мәни нә гәдәр күнаһа батырдын». Киши бу ишләрә мәәттәл галараг арвадынын үзүнә бахыр, арвад әлиндә чалдығы һалвадан бир чај гашығы әринә вериб дејир: буну апар гырх күн о көрпә ушаға једиздир. Јанан очағын күлүндән дә бир овуч верир ки, бу күлү апар сахла. Бу, очаг олачаг, сәни доландырачаг. Бу сөзләри дејиб арвад гејбә чәкилир. Киши гејбдән мал-гаранын, бузовларын, маралларын, гојун-гузунун мәләшмәсини ешидир. Бир аздан сонра киши өзүнә кәлир, көрүр ки, арвад гејбә чәкилиб. Марал сүрүсүнә гошулуб кедиб. Хејли пешиманчылыгдан сонра әһвалаты һамыја хәбәр верир. Сонра арвадын вердији һалваны гырх күн ушаға једиздирир. Бир овуч күлү дә кәтириб дәјәнин јанына төкүр.

Бу заман көрүр ки, күл озбашына јанмаға башлајыр. Буну ешидән кәнд чамааты гочаја дејир ки, сән бу күлү кәтир евин јанында бир јерә төк. Гоча күлү кәтирир евин јанына. Очағын адына Гаранәр дејирләр. Чүнки Вәли бабаја јухусунда дејирләр ки, очағын адыны Гаранәр гојун. Дејиләнә көрә, гејбә чәкилмиш гадын марал сүрүләри илә бирликдә кәлиб ораны зијарәт едир, јенә дә гејбә чәкилирмиш.

№ 86. Бир заманлар бизим мешәләр мараллар, чејранлар ојлағы имиш. Узаг-узаг елләрдән дә бураја ова кәләрләрмиш.

Бир күн бура бир маһир овчу кәлир. О, күндә нечә күнаһсыз гана баис олурмуш. Исти күнләрдән бири имиш. Овчу чохдан бәри ахтардығы бир ана маралын изинә дүшүр. Дејиләнә көрә, елә көзәл һејван јох имиш. Овчу ону булаға су ичмәјә енәндә вурур. Көксүндән јараланмыш марал чырпыначырпына һәсрәтлә каһ суја, каһ да мешәјә бахыр. Онун башыны кәсмәк истәјән овчу көзләриндән ахан јашы көрүб сарсылыр. Маралын бахдығы сәмтә чевриләндә анасына доғру бојланан бир чүт бала көрүр. Әмәлиндән пешиман олуб, бир дә овчулуг етмәјәҹәјинә анд ичир. Маралы һәмин јердә басдырыр. Үстүнә дә нишанә үчүн бир ағач санчыр. Сәһәрә јахын кәндин әһалиси булағын башында битмиш голлу-будаглы чинары көрүб һејран галыр. Һамы бу мө'ҹүзәнин тамашасына чыхыр. Бахырлар ки, көһнә чинар гурујуб. Ондан азаҹыг аралы кичик тәпәҹијин јанында исә бир чүт булаг әмәлә кәлиб. Учалан чинар да һәр ики булағын ортасында битиб. Овчу әһвалаты сөјләјир. Буну һәрә бир јерә јозур. Елә о вахтдан да булаг «Марал булағы» адланыр.

Дејиләнләрә көрә, инди дә һәр күнорта Марал булағына бир чүт марал ениб су ичир. Һеч кәс дә онлара дәјиб-долашмыр.

№ 87. Гутгашенин Хырхатала кәндиндә Һүсну адлы бир арвад олуб. Бунун бир оғлу, бир кәлини олуб. Һәр күн оғлу ишә кедәндән сонра бу арвад нәвәсини, кәлинини евдә гојуб һарајаса кедир, сүд кәтириб кәлир. Бир нечә күн бу тәкрар олунур. Бир күн кәлин дејир ки, бу арвадын архасынча кедиб бахачағам көрүм, о нејләјир. Кәлин кедиб көрүр ки, гајынанасы бағда бир чүт ана ҹејраны сағыр. Бу вахт гајынана чеврилиб архаја бахыр. Елә орада да гуш олуб ҹејранларла бәрабәр чыхыб кедир.

Һәмин јер инди зијарәткаһдыр[8].

[8] Бах: Азәрбајҹан мифоложи мәтнләри, с. 61—66.

ГӘДИМ ТҮРКЛӘРДӘ АТ КУЛТУ

Бүтүн дүнја халглары кими, гәдим түркләр арасында да тотемизм, анимизм вә с. көрүшләр кениш јајылмышдыр. Һәтта һәмин көрүшләрин галыглары индинин өзүндә хејли дәрәҹәдә бир сыра түрк халгларында өз варлығыны сахламагдадыр. Түрк тарихини популјарлашдыран, артыг Азәрбајҹан түркҹәсиндә дөрдүндән үч китабы чап едилиб, севилә-севилә охунан «Түркүн Гызыл китабы»нын мүәллифи Рәфик Өздәкин бир сыра мүддәалары илә разылашмаг гејри-мүмкүндүр. «Түркләр һеч бир заман бүтләрә, гурдлара, гушлара тапынмамышлар»[1]—һөкмү гәбуледилмәздир. Онун ады чәкилән китабындан узун бир игтибас кәтирдијимә көрә охуҹулардан үзр истәјирәм. Чүнки бу игтибас мәним фикирләрими даһа ајдын изаһ етмәк үчүн зәруридир.

Түркләр һеч бир заман бүтә тапынмајыблар. Бүтләр јаратмамыш, өз јаратдыгларыны илаһиләшдирмәмишләр. Мә'лум бир һәгигәтдир ки, бүтә инанан гәдим милләтләр (дөвләтләр, императорлуглар), мәсәлән, **шумерләр,** мисирлиләр, јунанлар, ромалылар, иранлылар, мајалар, азтәкләр вә б. ән көзәл, ән бөјүк һејкәлләри, абидәләри, мә'бәдләри бүтләрә һәср етмишләр вә онлары горумаг үчүн тикмишләр.

Түркләр исә ҹансыз бүтләрә сәҹдә гылмадыглары кими, ҹанлы варлыглара да, мәсәлән, һејванлара, гурда, гуша да тапынмадылар. Онун үчүн дә бүтләр вә бу бүтләрә аид мә'бәдләр тикмәдиләр. Гәдим түркләрин табулары, јә'ни инанҹлары башга иди. Түркләр јери вә көју јарадарын дүнјаны мәскән тутмуш бүтләр, ја да јерлә көј арасында долашан, инсанлашан хәјали варлыглар олмадығыны сезир, анлајыр, билирдиләр. Инанҹларыны сүрәкли бир арајышла арајырдылар.

Бүтләрә, һејванлара, инсанлашан хәјали варлыглара сәҹдә гылмајан, тотемчи олмајан түркләрин инанҹлары (табулары) јох идими? Әлбәттә, түркләрин дә исламијјәти гурмадан өнчә инандыглары бир дин, бир инанҹ системи варды.

[1] *Рәфик Өздәк.* Түркүн Гызыл китабы, I китаб, с. 9.

57—6

Тарихдә ачыг олсун, батил олсун, инанчы олмајан бир халг дүшүнүлмәз. Фәгәт, тәкрар едирик, **түркләр һеч бир заман бүтләрә, гурдлара, гушлара сәчдә гылмамыш, тотемчи олмамышлар** (курсив мәнимдир.— **А. Ш.**). Бу бир иддиа дејил, бир чох елм адамынын ән сағлам дәлилләрлә субут етдији бир һәгигәтдир. [Әслиндә бир чох елм адамы бунун әксини сүбут етмишдир.—**А. Ш.**].

Бүтләрә инанмајан түркләр танры ахтармаг инанчыјла бунларын рәсмләрини, һејкәлләрини јапмамыш, онлары горумаг вә ја мүгәддәсләшдирмәк үчүн мә'бәдләр дә тикмәмишләр.

Сон кәшфләрдән өнчә гәдим түркләрин дә тотеми олдуғуну сөјләјәнләр бу көрүшләрини түркләрин гурд, ат вә бә'зи гушлара бөјүк севки вә сајғы көстәрмәләријлә әсасландырырлар.

Өмрү ат үстүндә, атла бәрабәр кечән, һәр ишини онунла көрән бир милләтин аты севмәси, она сајғы дујмасы, һәтта ону уғурлу сајмасы тәбиидир. Бә'зи дөврләрдә бә'зи түрк бојлары ата һејкәл, ата мәзар јапмышлар. Һәлә дә јапырлар. Амма һеч бир заман ону тотем олараг гәбул етмәмиш вә тапынмамышлар. Түркләрин аты уғурлу сајмалары һиндлиләрин инәкләрә ситајиш етмәләри кими дејилдир. Түркләр аты гурбан едәр, әтини јејәрдиләр.

Гәдим түркләр гартал, гырговул кими гушлара да севки, сајғы көстәрмиш, бунларын рәсм вә һејкәлләрини јаратмышлар. Мәсәлән, М. ө. II миниллијин әввәлләриндән галма бир түрк мәзары олан Курат курганында дашдан јонулмуш бир гартал пәнчәси тапылмышдыр. Орхонда тапылан Күл-Тәгин бүстүнүн сәрпушунда да ганадлары ачыг бир гартал һејкәли вардыр. Фәгәт, гартал вә әввәлки гушлар тотем дејил, рәмз идиләр. Күч рәмзи, јүксәклик рәмзи, һакимијјәт рәмзи, бачарыг вә јыртычылыг рәмзи. Бунларын рәмзолма мөвзусу исламијјәтдән сонра да давам етмишдир. IX әсрдә Гарахан түркләринин бир шаири «Бәлкә вуруб атлара гушлар кими учдуг биз»—дејәркән бунун сүр'әт вә һүчум рәмзи олдуғу чох јахшы билинир.

Гурда кәлинчә о да бир рәмз иди. Фәгәт, онун түрк дастанларында хүсуси бир јери вардыр вә бу, дастанлар мөвзусунда анладылачагдыр. Гурд чевиклијини, чәсарәтини, һүчумуну, јыртычылығыны, гүввәтини долајысы илә билдирән бир рәмз иди. Тарих бојунча дүшмәнләр түрк әскәрләрини гурдлара бәнзәтмишләр. Бу бәнзәтмәни өзләри үчүн түркләр дә ишләтмишләр. Орхон абидәләриндәки бир чүмлә дә буну көстәрир: «Танры күч вердији үчүн атам Хаганын әскәрләри гурд кими, дүшмән әскәри гојун кими имиш»... Бу чүмлә түркләрин гурду тәгдир етдикләрини, савашда она бәнзәмәклә өјүндүкләрини, амма әсл күчү Танрыдан алдыгларыны да анладыр.

Гәдим түркләрин тотемчи олмадыглары артыг гәти олараг сүбут едилмишдир. (Бу һөкм дә дүз дејилдир. Биз тәкрарән бунун әксини сүбут едән чохлу мисал көстәрә биләрик.—**А. Ш.**). Тотемчилијин бир инанч системи олараг көрүнмәси үчүн бә'зи сосиал, һүгуги шәртләрин дә олмасы кәрәкдир. Тотемчи тотем сајдығы шејә тапыныр. Түркләр исә гурд вә гуша инанмаз.Тотемчи руһун өлмәзлијинә инанмаз. Гәдим түркләр үчүн руһ өлүмсүз иди. Тотемдә игтисадијјат јохдур, әмәклә јох, овчулугла вә биткиләр топламагла јашамаг мәгбулдур. Гәдим түркләрин игтисадијјаты һејван бәсләмәјә, чобанлыға вә әкинчилијә дајанырды. Тотемчиликдә мүлкијјәт ортаглығы варды. Гәдим түркләрдә өзәл мүлкијјәт һүгугу варды. (Һеч бир халг бирдән-бирә шүурлу игтисадијјата кечмәмишдир. Ибтидаи инкишаф мәрһәләсини бүтүн халглар кечмишдир. Ат, һејван вә с. гушларын әһлиләшдирилмәси үчүн 100 илләрлә вахт лазым олмушдур.—**А. Ш.**).

Тарихи шәртләр бә'зи түрк бојларынын шаманизми мәнимсәмәләринә сәбәб олмушдур, амма шаманлығын гәдим түркләрдә кениш күтләнин әсл инанчы илә бир бағлылығы олмамышдыр. Шаманлыг монгол инанчыдыр. Јахын сајылачаг бир тарихә гәдәр әски түрк инанчынын шаманлыг олдуғу гәбул едилирди. Фәгәт, сон заманларда түркләрдән мәрһум Ибраһим Гафәсоғлу, јаделлиләрдән М. Елиадә башда олмагла бир чох тарихчи гәдим түрк инанчынын шаманлыгла әлагәси олмадығыны сүбут етмишләр.

Түркләр бүтүн һејванлар арасында ән чох ата үстүнлүк верибләр. Гәбирләрдән дә көрүнүр ки, ону илаһиләшдирибләр. Түркә көрә, Јер үзүндә атдан тәмиз варлыг јохдур, ондан улу һеч нә јохдур. Тәкчә онун гохусу Түрк-гыпчаг үчүн аби-һәјатдан (дирилик сујундан) гијмәтли олуб. Атын јалнызрәнкини көстәрмәк үчүн түркчәдә гырх тә'јин сајыблар.

Ат бүтүнлүклә гыпчағын чанына-ганына дахил олуб. Ат да өз хидмәти илә гыпчағын борчундан чыхыр: ону Чөлә чыхарыб, бу Чөлүн һејрәтли кенишликләрини онун гаршысында ачыб. Һәр һалда ән азы «Һун дөврүндән бүтүн һәјаты ат белиндә вә ја атла кечиб».

«Атлы һәјат тәрзи» үчүн гыпчаглар өзләринә хүсуси палтарлар фикирләшибләр. «Шалвар» киши кејими, дүнјада илк узунбоғаз чәкмә (сапог) ат үстүндә отурмаг үчүн дүшүнүлүб. Бу сөзләр (шалвар, сапог) түрк сөзләридир.

Јәһәр вә үзәнкиләри, сапоғун дабанлары вә даһа башга шејләр она көрә јараныб ки, бир ағыллы гыпчаг фикирләшиб ки, атын үстүндә отурмаг үчүн раһатлыг јарансын. Она көрә «ат јәһәрләмәк» гыпчағын ән мүгәддәс арзусу олуб[2].

Түркчәдә дин адамына верилән «гам» ады илә һинд—Иран көклү бир сөз олан «шаман»ын ејни көкдән санылмасы шаманлығын түрк инанч системи арасында сајылмасы кими бир јанлышлыға сәбәб олмушдур. Шаманлығын тә'сири алтында галан түркләр, мәсәлән, көјтүркләр ону бир дин олмагдан зијадә бир сеһр, бир чаду кими гәбул етмишләр[3].

Гыса шәкилдә һөкм формасында чаваб версәк, демәлијик ки, гәдим түркләр дә, бүтүн гәдим халглар кими, тотемизм, фетишизм, макија, анимизм мәрһәләсини кечирмишләр. Онларын әксәр гәбиләләриндә шаманизм кениш јајылмышдыр. Бир сыра түрк халгларында онун галыглары даһа кениш шәкилдә өзүнү көстәрир.

Һәм китаблардан, һәм дә халгымызын тарихиндән вә һәјатындан бизә мә'лумдур ки, бу вә ја дикәр һејван, јахуд гуш нечә бөјүк һөрмәтә малик олмушдур. Түрк халгларында гурд, ат, ит, гарангуш, көјәрчин вә с. һејван вә гушларын е'тигад вә инамларда өз хүсуси јери вардыр.

Үмумијјәтлә, бу просес бүтүн дүнја халгларында вә еләчә дә дүнјада мөвчуд олан дүнја динләриндә дә кетмишдир. Мәсәлән, гәдим Мисирдә Аллаһ Пта өкүз образында, Озирис гырғы башлы тәсвир олунурду. Јунаныстанда Зевс күја инсанлара өкүз вә јахуд гартал, еләчә дә гу гушу симасында көрүнүрдү.

Аллаһ Пан кечи ајаглары вә бујнузлары илә јунан е'тигадларында мә'лум иди. Финикија илаһәси Аштарт инәк симасында, индусларын аллаһы Һануман мејмун образында тәгдим олунмушдур. Мексика Күнәш аллаһы Тескатлипока ајыбашлы, Шумер аллаһы Еја инсан-балыг, христиан аллаһы Христос гузу образында бизә мә'лумдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, дүнја халгларынын дини е'тигадларында һејванларын ролу олдугча мүхтәлифдир. Гәдим дөвр аллаһларынын әксәријјәти һејван сималарында тәгдим олунурду. Һејванлар аллаһын јол јолдашы вә көмәкчиләри һесаб олунурду. Мәсәлән, гәдим јунанларын динләриндә овчулуг илаһәси Артемида халлы марал симасында тәсвир олунурду. Дәһшәтли көрүнүшү олан көпәк Кәрбәр чәһәннәмин киришинин мүһафизәчиси олмушдур. Синифләрә бөлкүнүн нә олдуғуну билмәјән халгларда белә бир тәсәввүр варды

² *Мурад Аџы.* Гыпчаг чөлүнүн јовшаны, с. 101.
³ *Рәфиг Өздәк.* Түркүн Гызыл китабы, I китаб, с. 11.

ки, инсанларын мәншәји һејванларла, гушларла, балыгларла вә һәтта һәшәратларла әлагәлидир. Калифорнијалы Којот һиндулары белә һесаб едирләр ки, онларын әчдадлары чанавар олмушдур. Сибир халгларынын әксәријјәти — Об хантлары, Урал мансиләри, Нарым селкуплары өз мәншәләрини, мифик тәсәввүрләринә көрә, ајыдан, довшандан, газдан, дурнадан, балыгдан вә гурбағадан көтүрүрдүләр.

Һејванлар адамларын һамиси ролунда чыхыш едир, онлара өз ишләриндә көмәкчи олурдулар. Мәсәлән, Канада ескимосларында илаһә Седна диши морж образында хејирхаһлыг мүчәссәмәси иди. Лабрадор ескимосларында кичи аллаһлары ағ ајы симасында тәсвир олунурду.

Бир сыра халгларын мифләриндә һејванлар инсанлара од верир, инсанлара сәнәт өјрәдир, мәрасим вә адәтләри ашылајыр. Бурјат әфсанәсинә көрә, биринчи шаман гартал олмушдур. О, гадынла әлагәјә кирәрәк она шаманлыг етмәји өјрәтмишдир. Корјакларда вә чукчиләрдә илаһи гарға дүнјанын, торпағын, чајларын вә һәтта инсанларын јарадычысы һесаб олунур. О, инсанлара сәнәт өјрәтмиш, онлара марал вермишдир[4].

Јер күрәсинин мүхтәлиф кушәләриндә гулјабанылыг идејасы, јә'ни чадукәрләрин һејванлара чеврилмәси идејасы кениш јајылмышдыр. Чох вахт инсанын руһу да һејван образында тәсәввүр едилирди. Мәшһур философ Плотин (III әср) өләркән онун јахын досту чарпајынын алтында иланы көрүр. Илан тез диварын јарығында кизләнәрәк јох олур. Философ там әмин иди ки, һәмин илан Плотинин руһудур.

Гәдим фарсларда итләр ән бөјүк һөрмәтә малик иди. Онларын фикринчә, инсан өлдүкдән сонра онун руһу «итләрә» кечир. Она көрә дә өлдүкдән сонра инсанын чәсәди һәр јердә авараланан итләрә јемәк үчүн верилирди.

Е'тигад едилән һејванлары инчитмәк мүмкүн дејилди. Мүгәддәс һејванын өлдүрүлмәси гәдим Мисирдә өлүм чәзасы илә чәзаландырылырды. Бизим е. ә. V әсрдә мәшһур јунан тарихчиси («Тарихин атасы») Һеродот јазырды ки, Мисирдә пишијин өлүмү оғулун өлүмүндән бетәр һесаб олунурду.

Лакин бир сыра халгларда аллаһлара ән јүксәк гурбан һејван гурбаны иди. Ејни заманда Јер күрәсинин мүхтәлиф тәрәфләриндә мүхтәлиф һејванлар гурбан верилирди.

Лопарлар марал, түркмән вә газахлар гојун, Өзбәкистанын бир сыра рајонларында тојуг, јахуд хоруз, Гафгазда исә кечи вә јахуд кечи баласы гурбан верилирди.

⁴ Бах: *Соколова З. П.* Культ животных в религиях. М., Наука, 1972. С 6.

Дин бә'зи һејванларын әтинин јејилмәсини гадаған едирди. Ислам вә иудаизмдә донуз әти јемәк гадағандыр. Австралијалыларын бә'зи группары кенгуруну өлдүрмүр, умумијјәтлә, онун әтини јемирләр. Һиндистанда мүгәддәс һејванларын културу (мә'бәдләрдә чохсајлы мејмунлар, күчәләрдә инәкләр) индинин өзүндә дә сахланылмагдадыр. Онлары өлдүрмәјә вә әтини јемәјә һеч кәс чәсарәт едә билмәзди. Бу чүр мәһдудијјәтләр дини е'тигадларын инкишафынын илкин мәрһәләсиндә даһа күчлү олмушдур. Бир сыра халгларын е'тигадларында һејванлар инсанлара, һәтта аллаһлара дүшмән олан гүввәләр кими чыхыш едирдиләр. Мәсәлән, гәдим јунан мифләринә көрә, Аллаһ Адонис габан тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Скандинавија мифолокијасында дәһшәтли чанавар вә горхулу илан Дүнја океанынын дибиндә отуруб аллаһлары һәдәләјирдиләр. Аллаһларын бир чоху онларын тәрәфиндән мәһв едилә биләрди.

Дүнја халгларынын динләриндән кәтирдијимиз мисаллары даһа да артырмаг олар. Дедијимиз гајдалар түрк е'тигадларында да мөвчуд олмушдур.

Ат түркләр арасында мисилсиз һөрмәт вә мәһәббәтә малик олмушдур. Гәдим Чин мифолокијасында түркләр васитәсилә Чинә кәтирилән атларын нечә рола малик олдуғуну биз артыг гејд етмишик.

Тәсадүфи дејилдир ки, «Тан тарихи»ндә Чиндә атлардан там асылылыг ачыг шәкилдә е'лан олунмушдур. Хәстәликдән 80 мин дөвләт атынын өлмәси илә әлагәдар «Тан тарихи»ндә дејилирди: «Атлар» дөвләтин һәрби һазырлығыдыр. Әкәр сәма бу һазырлығы әлдән аларса, онда дөвләт тәнәззүлә мә'руз галар[5]. Көрүндүјү кими, Тан һакимләри үчүн ат фөвгәл'адә әһәмијјәтә малик олмушдур. Јалныз атларын сајәсиндә даим һәрәкәтдә олан көчәри халглара гаршы дурмаг мүмкүн ола биләрди. Чинлиләр јалныз түркләрин һесабына атлы халга чеврилмишдир. Дөврүн адәтинә көрә, Чин шаһзадәси олан ханыма евләнмәк истәјән һәр бир кәс һәдијјә олараг минләрлә, бә'зән исә 10 минләрлә ат кәтирмәлијди. Мәсәлән, 642-чи илдә телес түркләри император аиләси илә никаһ кәсдирмәк үчүн үч мин ат көндәрирләр. Лакин Хан сарајы бу алчалдычы сазишә кетмир. Нөвбәти ил исә Сиртардуш түркләри 5 мин сечмә ат көндәрдиләр вә никаһ сазиши үчүн разылыг әлдә етдиләр. Онлар атдан әлавә чохлу өкүз, дәвә вә кечи дә көндәрмишдиләр. Һәмин дөврдә ат дипломатик вә һәрби сијасәтдә мүһүм јер тутурду. Атлы сүварилик исә аристократик имтијаз һесаб олунурду.

[5] *Шефер Э.* Золотые персики Самарканда. М., Наука, 1981. С. 87.

Ат културу илә бағлы дини тәсәввүрләр гәдим дүнјанын инкишаф етмиш әксәр халгларында мөвчуд олмушдур. Онларын әксәријјәти тотемистик бахышларла әлагәдар иди. Гәдим һиндусларын тәсәввүрләринә көрә, «ағ ат Тваштранын дүнја аты» ролунда чыхыш едир. Атвамедхи просесиндә шаһ физики мәһрумијјәтләр вә сынаглардан сонра елә бил ки, јени кејфијјәтдә икинчи доғулуш әлдә едир. Ат бир тотем кими мә'нәви енержи, физики гүввә вә чохлу мал-дөвләт верир. Ат бир тотем кими шаһын арвадынын мәһсулдар олмасыны (һамилә олуб, доғмасыны) тә'мин едир. Бу дөврдә, тотемин өлдүрүлмәси заманы олдуғу кими, хүсуси ролу атын башы ојнајыр. Гәдим һинд—Иран халгларынын дүнјакөрүшүнүн бизим е. ә. III—II миниллликдә өјрәнилмәси сүбут едир ки, бурада ат образы мүһүм јер тутмушдур. Гәдим һинд мифолокијасына көрә, каинатын јеканә зооморф образы ат олмушдур (атва[6]). А. К. Акишева көрә, Ригведа вә Ашвинләр, еләчә дә Иссыкәтрафы әһалинин әкиз атлары каинатын зооморф образынын мифоложи тәсәввүрләринин ән гәдим лајыны әкс етдирир[7]. Әлбәттә, Акишевин саклары һинд-Авропа халглары һесаб етмәси мүбаһисәли олуб, башга бир сөһбәтин мөвзусудур. Тарихдән бизә мә'лум олан одур ки, ат култу ән чох түрк халглары арасында јајылмышдыр. Саклар да, шүбһәсиз, гәдим түрк тајфаларындан бири олмушдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, археоложи әдәбијјатда практик олараг атын һәр чүр тәсвирини вә с. ат култу илә әлагәләндирмишләр. Лакин буна е'тираз едәнләр дә тапылыр. Мәсәлән, бычаг үзәриндә ат башынын тәсвирини А. Ф. Кирјушин солјар културунун тә'сири һесаб едир. Бурада күнәш вә јахуд сәма атындан[8] сөһбәт кедир. Доғрудур, бу мәсәлә дә мүбаһисәлидир. Әсрләр боју дүнја халгларынын јаратдығы мифләрдә чох ганадлы атлардан сөһбәт кетмишдир. Доғрудур, чох вахт гәһрәманын марағы она үстүн кәлмиш вә атларын ганадлары битмәмишдир [б а х: Короғлу].

[6] *Нестеров С. П.* Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск, Наука, 1990. С. 9.

[7] *Акишев А. К.* Идеология саков-семиречья (По материалам кургана Иссык). КСИА. Вып. 154. М., 1978. С. 43.

[8] *Кирюшин А. Ф.* О культурной принадлежности памятников преандроновской бронзы лесостепного Алтая (Урало-алтаистика: Археология. Этнография. Язык). Новосибирск, Наука, 1985. С. 75.

Гәдим дөврләрдә ән мәшһур атлардан Мунун Сәма оғлунун 8 гачаған аты һесаб олунурду. Чинлиләр јахшы чинсдән олан атлары Сзјун адландырырдылар. Сзјун ејни заманда фөвгәл'адә мәншәли вә сеһрли ат чинсләринә верилән ад-дыр. Бу, һәм дә метафора—адамлар ичәрисиндән чыхмыш гәһрәманы ифадә етмәк үчүн дә ишләнмишдир. Инчәсәнәтдә мәләкләр кими ганадлы тәсвир олунан атлар шаһлары мүгәддәс Кунлун сәһрасында мүшајиәт едән кими көстәрилирди. Үмумијјәтлә, бу чүр тәсвирләр орта әсрләрдә Чинин фантастик инчәсәнәтинин мүһүм мөвзусу олмушдур (мараг доғуран чәһәт мүасир дөврдә Авропасентризмин һәлә дә давам етдирилмәсидир. Һәлә советләр дөврүндә чапдан чыхмыш икичилдлик «Дүнја халгларынын мифләри» адлы фундаментал, енсиклопедик китабда атдан данышылан мәгаләнин мүәллифи В. В. Иванов һәмин Авропасентризм идејаларыны тәблиғ етмәкдә давам етмишдир). Јухарыда гејд етдијимиз кими, ат түрк халгларынын һәјатынын тәркиб һиссәси олмушдур. Үмумијјәтлә, гәдим түркләри атсыз тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр.

В. В. Иванов ады чәкилән мәгаләсинин илк чүмләсиндә атын Аврасијанын әксәр мифоложи системләриндә мүһүм рол ојнадығыны гејд едир. Лакин бүтүн күчү илә һинд-Авропа мифолокијасында атын хүсуси јер тутдуғуну вурғулајыр[9]. (Мәним фикримчә, тарих, о чүмләдән мифолокијаларын тарихи гәтијјән сахталашдырылмамалыдыр).

Судан доғулмуш атлар һаггында әфсанәләр Түркүстанын мүхтәлиф һиссәләриндә ән гәдим заманлардан мә'лумдур. Мәсәлән, Сјуан-сзан VII әсрдә Кучә шәһәринә кәләркән мә'бәдләрин биринин гаршысында «әждаһалар көлү»нү көрүр. Бу әждаһалар өз көрүнүшләрини дәјишәрәк мадјанларла бирләширләр. Онларын нәсли—вәһши атлар (ат—әждаһалар) чинсидир. Онлар чәтин әһлиләшир вә јыртычы характерә малик олурлар[10]. Чох тәәссүф ки, бу һекајәтин мәнбәјини Е. Шефер Иран өлкәләриндә ахтарыр. Куја Иран өлкәләриндә јарадылан тәсвири сәнәтдә вә мифләрдә ганадлы атлар һаггында мә'лумат чохдан мөвчуддур (мәсәлә бурасындадыр ки, Е. Шеферин «Иран өлкәләри» анлајышыны һансы өлкәләрә аид етдији мә'лум дејилдир. Әкәр о бурада тәкчә фарсистаны нәзәрдә тутурса, һаглы дејилдир. Јох, әкәр бөјүк бир рекиону—фарслар, мидијалылар, түркләр вә б. јашадығы јерләри нәзәрдә тутурса, онда һаглыдыр). Е. Шеферә

[9] Мифы народов мира. В двух томах. Т. 1. М., Сов. энциклопедия, 1980. С.666—667.

[10] *Шефер Э.* Золотые персики Самарканда, с. 89.

көрә, узунајаглы әрәб атларынын әждаһадан доғулмасы һаггында да әфсанәләр мөвчуддур.

Чиндә јајылмыш ән һөрмәтли ат чинсләриндән бири дә Түркмәнистан атлары түркиләр иди. VIII әсрдә Фәрганәдән Чинә чыртпад (Согди дилиндә «дөрдајаглы» демәкдир) типли атлар кәтирилирди. Гырмызы чыртпад, Ағ чыртпад, Сары чыртпад, Бәнөвшәји чыртпад, Шафталы чыртпад вә с. адланан бу атлар чох мәшһур иди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Тан дөврү Чини үчүн ат верән әсас мәнбә шималдакы түрк халглары олмушдур. Түркләр сүр'әтли, сәһра үчүн, ов үчүн мисилсиз олан атлар верирдиләр. Түрк атлары чинлиләр үчүн о гәдәр вачиб вә зәрури иди ки, һәтта мәғрур Чин шаһзадәләри мүәјјән атлары әлдә етмәкдән өтрү түрк халглары вә һәтта бәјләри гаршысында дәфәләрлә алчалырдылар. Бир дәфә Чин шаһзадәси о гәдәр алчалды ки, өзү шәхсән түрк ханынын учгарда олан гәраркаһына кәлмишди. Орада ону чох сојуг гаршыладылар. Јалныз кәтирдији зәнкин һәдијјәләри (онларын ичәрисиндә ипәк парчасы вә шәраб да вар иди) көрәндән сонра вәзијјәт дәјишди. Јалныз бундан сонра Тан сарајына чаваб сәфәри олду. Бурада исә ат сүрүсү дә һәдијјә кими әсас шәрт иди. 731—732-чи илин гышында мәшһур түрк һөкмдары Билкә хаган Тан дөвләтинин пајтахтына 500 ат көндәрдикдән сонра бу, ән јүксәк һәдијјә һесаб олунмушду. Билкә хаганынын кичик гардашы чох тез өлдүјүндән алты Чин рәссамы онун шәклини чәкмишдиләр. Түрк хаганы чох мүтәәссир олмуш, рәссамларын ардынча Тан сарајына бир сүрү ат көндәрмишди. Сиртардуш, доггуз оғуз вә дикәр түрк тајфалары Чинә даим атлар көндәрирдиләр. Лакин Чинә ән чох ат верән түрк тајфалары ујғурлар олмушдур[11].

Үмумијјәтлә, түрк халгларында белә бир инам кениш јајылмышды ки, икидләрин атлары күнәшдән кәлмишдир. Елә буна көрә дә Сираг «ишыг бурахан», «ишыг» (Күнәш) она мәхсус атлары горујармыш. Бир сыра дәлилләр көстәрир ки, сакларда хүсуси ат чинси вармыш, онлар да гәбилә бирләшмәсинин адыны дашыјармыш[12]. Бәллидир ки, түрк гәбилә бирләшмәләри халглары өзләринә мәхсус ат вә бир сыра силаһ, кејим, һәтта мусиги, ше'р формаларыны да өз адлары илә адландырмышлар. Мәсәлән, Газлыг аты, Газлыг (ат вә адам ады «Китаби-Дәдә Горгуд»да) вә с. буна мисал ола биләр.

[11] Бах: *Шефер Е.* Көстәрилән әсәри, с. 93—94.

[12] *Мирәли Сејидов.* Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән, с. 295.

Полиен јазыр ки, Дара саклара гаршы чыхаркән сак һөкмдарлары бирләшир вә атлара бахан Сираг адлы меһтәр онлара дејир ки, мән Дара ордусуну гырмаға сөз верирәм. Атлара бахан бычагла бурнуну, гулағыны кәсир, бәдәнинин башга јерләрини ејбәчәр һала салыр. Даранын јанына кедиб өзүнү сакларын дүшмәни олдуғуну дејир вә әлавә едир ки, сак һөкмдарлары ону бу көкә салыблар. Сираг Дара илә мүасир олмушдур. Бу тарихи әфсанә ерадан габаг IV јүзилликдә јаранмышдыр. Сираг//Шираг Алы киши кими ата бахандыр; Алыны кор едирләр, Сираг исә өзүнү ејбәчәр һала салыр. Алы киши вә онун оғлу Короғлу јерли дүшмәнләрә гаршы вурушурлар, Сираг исә јаделли Дараја гаршы вурушур. Бизчә, Гара Батыр—Гара атлы вә Гаан Кередә әфсанәсиндәки ата көрә вурушу ерадан габаг IV јүзилликдә даһа актуал бир мәсәлә—вәтәни, јурду горумаг кими һисс үстәләмишдир. Бизчә, Гара талы атла бағлы јарытанры олмушдур. Она көрә дә атлары горујур. Гара атлы мифоложи образдыр. Онун гушун (Гаан Кереде) гызы илә евләнмәси буну исбат едир. Әфсанәдә о, инсанлашмыш шәкилдә чыхыш едир. Гаан Кереде исә зооморфик онгондур (Симург гушу кими). О, һәтта Дүнја ағачы кими өлүнү дирилдә билир. Гара атлы да, Сираг бу гәбилдәндир.

Түркләрдә атын мүгәддәслији гәдим дөврләрдән галма рәсмләрдә дә өзүнү көстәрир. Мурад Адчы јазыр: Мәһз бу даш мәнзәрәләр халгларын көчү адлы нәһәнк тамашаны әкс етдирир. Бу мәнзәрәләрдә һәр шеј сәлигәли, тәнтәнәли вә јиҗәсиздир.

Лена гајаларындакы шәкилләр даһа јахшы горунуб, заманын онлара рәһми кәлиб. Окладниковун бу рәсмләр һаггында сөзү: «Бурада баш сүжет ат вә атлы образларынын әкс етдирилмәсидир.

Чох вахт атлар јал-кәкилләрлә вә асма готазларла бәркидилиб. Бојунларында гырхылмыш јалларын ити кәртләри —дишләри көрүнүр. Бә'зән атлар хүсуси шәкилли зиреһә бүрүнмүш олур, ејни кејим атлыларда да олур. Бу, көндәләнинә хәтләрлә ифадә олунур. Атлыларын әлиндә учунда бајрагчыглар јелләнән низә көрүнүр».

Санки бу тәсвир кифајәтдир ки, тәсәввүрүндә ат ајагларынын таппылтысыны ешидәсән, атлыларын өзләрини көрәсән. Будур халгларын Бөјүк Көкү. Анчаг сүкут һөкм сүрүр[13].

«Короғлу» дастанында исә судан чыхмыш атлар һаггында

[13] *Мурад Адчы.* Көстәрилән әсәри, с. 105.

сөһбәт ачылыр. Һәсән ханын илхычысы Алы киши һәмин атларын јаранмасынын шаһидидир.

«Бир күн Алы киши илхыны сүрүб дәрја кәнарына апармышды. Атлар дәрјанын кәнарында отлајырды. Алы киши өзү дә бир тәрәфдә даша сөјкәниб отурмушду. Дан јери јеничә ағармышды, гоча илхычы бир дә бахды ки, будур, дәрјадан ики ајғыр ат чыхды. Атлар кәлиб илхыја гарышдылар. Ики мадјана јахынлашандан сонра јенә гајыдыб дәрјаја кирдиләр. Алы киши нә гәдәр илхычылыг еләмишди, белә шеј көрмәмишди. Тез галхыб мадјанлары маншырлады. Амма бу барәдә һеч кәсә бир сөз демәди.

Бу ишин үстүндән бир нечә вахт кечди. Алы киши ајлары, күнләри сајыб, мадјанлары көздән гојмурду. Елә ки, вә'дә башы јахынлашды, Алы киши мадјанларын јанындан әл чәкмәди, о гәдәр көзләди ки, ахырда онлар доғду. Гулунлар бөјүјүб дај олдулар»[14].

Һәсән хана гонаг кәләндә һәмин атлары онун гонағына тәклиф едән Алы кишинин көзләри чыхарылыр вә атлары она вериб евинә јола салырлар. Алы киши оғлу Рөвшәни (Короғлуну) јанына чағырыб дејир:

— Сән төвләдә һәр дај үчүн гырх көзлү бир ахур гајырачагсан. Атларын гырх күнлүк арпасыны, саманыны һәмин ахурлара долдурачагсан. Кәндин башындакы Зүмрүд булагдан төвләнин ичәрисинә бир арх ачачагсан. Һәр ахурун јанында да балача бир чарһовуз тикәчәксән. Атлар гырх күн бурада јејиб-ичиб бәсләнәчәкләр. Инди һәләлик төвлә һазыр оланачан дајлары чәк, бир јердә бағла.

Рөвшән габагча атасыны раһлады, сонра дајларын јерини саһманлајыб төвләни һазырламаға башлады. Елә ки, төвлә һазыр олду, Алы киши кәлиб әли илә чарһовузу, архы, ахурлары јохлајыб деди:

— Јахшыды. Инди сән ахурлары долдур, сују да һовузлара бағла. Анчаг јенә дә сәнә дејирәм: кәрәк төвләјә нә ишыг дүшә, нә дә атлара бөни-инсан көзү баха.

Рөвшән атасынын дедији кими, ахурлары долдурду, сују бағлады, атлары ичәријә чәкиб ахурларын габағында һәлгәбәнд еләди, гапыны, бачаны бәркидиб чыхды.

Бу ишдән дүз отуз сәккиз күн кечди.

Аталар дејибләр ки, инсан сәбрсиз олур. Рөвшән отуз сәккиз күнү баша верди. Отуз доггузунчу күн нә гәдәр еләди, өзүнү сахлаја билмәди ки, билмәди. Елә бил ки, бир адам онун үрәјинә кириб һеј дејирди: «Гырх күнә баша кәлә би-

[14] Азәрбајчан дастанлары. 4-чү чилд.//Короғлу дастаны. Бакы, Елм, 1969. С. 91.

лән иш отуз доггуз күнә дә кәләр. Кет бир атлара бах». Ахыр Рөвшән кәлиб төвләнин үстүнә чыхды, балача бир дешик ачыб ичәријә бахды.

Рөвшән әввәл көзләринә инана билмәди. Сағ ахурдакы атын чијинләриндә ики дәнә ганад вар иди. Ганадлар алов кими јаныр, гызыл кими парылдајырды. Рөвшән тез сол ахурдакы ата бахды. Көрдү јох, бу атын ганады јохду. Көзләрини доландырыб јенә дә сағ тәрәфдәки ата бахды. Көрдү ганад јаваш-јаваш сөнүр. Рөвшән тутдуғу ишдән пешиман олду. Тез дешији өртмәк истәди, анчаг иш-ишдән кечмишди. Ганадлар јаваш-јаваш әријиб ахырда тамам јох олдулар. Рөвшәнин бир әли олду, бир башы. Анчаг һара чатачаг? Олан олмушду. Кор-пешиман дешији өртүб кери гајытды. Амма бу барәдә атасына һеч бир сөз демәди.

Бәли, бир күн дә кәлиб кечди. Гырхынчы күн Алы киши Рөвшәни чағырыб деди:

— Бала, кәл мәни атларын јанына апар.

Рөвшән атасынын әлиндән тутуб төвләјә апарды. Алы киши габагча сағ ахурдакы ата јахынлашды. Әлини атын сүјсүнүндән гојуб сағрысына гәдәр чәкди. Сонра Рөвшәнә тәрәф дөнүб деди:

— Оғлум, бу атлара бәни-инсан көзү бахыб[15].

Сонрадан тарихә Гырат вә Дурат кими дүшән бу атлар Короғлунун бүтүн гәләбәләринин әсас сәбәбкарларындан бири кими дастанда өзүнү көстәрир.

Бүтүн түрк дүнјасында олдуғу кими, оғузлар арасында ат бөјүк һөрмәтә малик олмушдур. Јухарыда гејд етдијимиз кими, оғузлар инсана, һәтта мүәјјән ат чинсинә дә «газлыг» ады вермишләр. Дәдә-Горгуд бојларында чох јердә газлыг атлары һүндүр бојлу, јахшы чинсли олдугларындан белә адланмышлар. Әслиндә бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә, газлыг мә'нави бахымдан уча, јүксәк демәкдир. Ат һаггында дикәр түрк халгларында олдуғу кими, Азәрбајчанда да әфсанәләр чохдур.

Азәрбајчанын Оғуз рајонундакы Дашағыл вә Ширинбулаг кәндләри јахынлығындакы мағара илә бағлы бир әфсанә вардыр. Фолклорчу Сәдник Пашајев ону белә тәгдим едир: «Бу дағда нәһәнк бир чөл аты јашајырмыш. Онун јери Дашағыл мағарасы имиш. Кәһәрсиз јашајан бу ат мағаранын габағындакы гара гајаја сүртүнәр, једди илдән сонра бири кечә, бири дә күндүз рәнкиндә бир чүт гулун кәтирәрмиш».

Әфсанә башдан-баша мифик тәфәккүрлә, әски инамларла

[15] Азәрбајчан дастанлары. 4-чү чилд.//Короглу дастаны, с. 24—25.

бағлыдыр. Әфсанәви атын дағдакы мағарада јашамасы даға инамла сәсләшир. Әски инама көрә, мағарада улу ата-баба, нәнә (Ај ата, Ај Ва) јаранмышдыр. Түрк халгларында белә бир инам вармыш ки, гәһрәманларын атлары Күнәшдән кәлир. Онда бу нәһәнк, әфсанәви чөл аты да Күнәшлә бағлы ола биләр. Чөл атынын гара гајадан дөлләшмәси даша инамла сәсләшир. Чүнки әфсанәјә көрә, даш ушаг верир, дөлләндирир. Нәһајәт, әфсанәдә Күнәшлә бағлы атын күндүз вә кечә рәнкиндә гулун доғмасы бу гәбилдәндир.

Алтајлыларын мәшһур «Маадај Гара» дастанында Маадај Гара мәғлуб оландан сонра дүшмән онун јурдуну, варыны-јохуну, һејванларыны талајыр, өлкәдәки адамлары — ушагдан тутмуш бөјүјә гәдәр әсир апарыр. Алтајда дөрдгулаглы, дөрдајаглы боз ат вә дөрдгулаглы, дөрдјашлы көј инәк (кок уј) галыр. Атла инәк дағын әтәјинә кәлир. Ат једди дәфә кишнәјир, инәк једди дәфә бөјүрүр. Гара дағын башындан Алтајын саһибәси (Алтај еези) ашағы енир. Ач-јалавач, мүгәддәс Алтајын саһибәси көј бузову олан көј инәјин сүдү илә гидаланыр.

Бир сыра атлар, хүсусилә ағ вә боз рәнкли атлар әски түрк халгларында мифик кејфијјәтли сајылырмышлар. Онлар һаггында бизә кәлиб чатмыш јарымчыг әфсанәләр, мифик бахышлар еһтимал етмәјә имкан верир ки, ән гәдим заманларда атлар мифик аләмлә бағлы имишләр. Бу фикримизин доғрулуғуну сүбут етмәк үчүн бир сыра дәлилләри хатырлајаг: бир чох түркдилли халгларын инанышына көрә, Хызыр өлүмә чарә ахтара-ахтара кәлиб Гаф дағына чыхыр. О, бурада Сүд көлүнә[16] туш олур. Гаф дағында һавада учан ганадлы вә суда үзән күрәкли атлар көрүр. Хызыр көлә шәраб төкүр. Атлар ичиб, сәрхош олур вә Хызыр онлардан икисини тутур[17]. Башга бир әфсанәјә көрә, суда јашајан гырх ајғыр булаг сују ичмәк үчүн дәниздән чыхыр; адам бу заман атлардан бирини тутуб минәрсә, о, инсана рам олур вә онун јахын көмәкчисинә чеврилләр[18]. Бу ики мифик әфсанәдән ајдын көрүнүр ки, атлар мифик аләмлә бағлы олмушдур. Һәтта бә'зи инанышлара көрә, бир чох атлар танры илә әждаһадан төрәмишдир[19]. Јагут әфсанәсиндә дејилир ки, ат вә јарыат, јарыинсан шәклиндә олан јаранышдан илк инсан јаран-

[16] Әски түрк мифолокијасына көрә, Сүд көлү мүгәддәс көлдүр. Орадан јагутларын көзәллик танрысы Ајзыт јени доғулмуш ушаға сүд дамчысы кәтирир ки, бу, ушағын руһу олур.
[17] Murat Uraz. Türk mitolojisi s. 75.
[18] Јенә орада, с. 107.
[19] Јенә орада, с. 108.

мышдыр[20]. Белә бир әфсанәнин јаранмасынын мифик көкү вардыр. Биз артыг дөнә-дөнә гејд етмишдик ки, бир чох әски халглар адәтән өз әчдадларыны, улу бабаларыны өз онгонлары илә бағламышлар[21]. Јухарыдакы јакут әфсанәсинин дә мифик әсасы будур. Көрүнүр ки, јакутларын сојкөкүндә иштирак едән гәбилә бирләшмәләриндән бир чохунда ат онгон олмушдур. Елә буна көрә дә онлар өз улу бабаларыны атла вә јарыат, јарыинсанла бағламышлар.

Гејд етдијимиз кими, бир сыра түркдилли халгларда ағ вә боз ат уғурлу сајылмыш, онлары мүгәддәсләр, әфсанәви гәһрәманлар минмишләр. «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы јашыл донлу Хызыр адәтән боз ат минир. Гырх икид Дирсә ханын оғлу, гәһрәман, икид Буғачла атасынын арасыны вурур. Ата оғлуну овда охла јаралајыр. Хызыр Буғачын көзүнә боз атда көрүнүр. Дастанда охујуруг: «Оғлан онда, јыхылдыгда боз атлы (јашыл донлу) Хызыр (Илјас) оғлана һазыр олду»[22]. Башга дастанларда да Хызыр чох заман ағ рәнкли ат минир. Мисал үчүн: «Гәриб чөллү-бијабанда кәдәрләнир. Бу заман... бир дә көрдү бир ағ атлы пејда олду»[23]. Ағ атлы Гәрибин тәркиндә бир көз гырпымында Әрзрума, сонра Гарса, ахырда Тифлисә кәтирир. Гәриб «о саат баша дүшүр ки, ону дардан гуртаран Хызырдыр». Бир сыра Азәрбајчан дастан вә нағылларында әфсанәви гәһрәманлар боз вә ағ ата минирләр[24]. Бу атлар мүгәддәс олур; онлары минәнләр дә мүгәддәсләр вә әфсанәви, бөјүк гәһрәманлардыр. Белә мифик кејфијјәтин әламәтләри јалныз Азәрбајчан халг јарадычылығында дејил, бир чох түркдилли халгларда өзүнү горујуб сахламышдыр. Бурада бир дәлили хатырлатмагла кифајәтләнәк: мәшһур гәһрәман Манасын аты «ағ гула» вә «ағ боз» адланыр. Демәли, бир сыра түрк халгларында ат (һәрдән ағ, һәрдән боз рәнкли) онгон сајылмышдыр; заман кечдикчә онлары јалныз мүгәддәсләр вә әфсанәви гәһрәманлар минмишләр.

[20] Abdülkadir İnan. Tarihte ve bugün şamanizm. Ankara, 1954. S. 11.

[21] *Мирәли Сејидов.* «Оғуз» сөзүнүн вә образынын мәншәји, «Оғуз» версијасы Загафгазијада», тезисләр, 1966.

[22] Китаби-Дәдә Горгуд, с. 23.

[23] Азәрбајчан халг дастанлары, 2-чи чилд. Б., 1961. С. 98.

[24] Азәрбајчан нағыллары, 5-чи чилд. Б., 1964. «Ағ атлы оғлан» адлы Азәрбајчан нағылында гәһрәман Нарбала ағ атла, гушла, пәләнклә достлуг едир. Һәр үчүнүн көмәклији илә Нарбала гәләбә газаныр. Бизчә, нағылдакы ағ ат, гуш вә пәләнк өз көкләрилә гәдим түрк халгларындакы онгонларла әлагәдардыр. Доғрудур, бу нағылда нә гуша, нә ата, нә дә пәләнкә тапынмырлар. Лакин онларын, хүсусилә гушун давранышы онун мифик аләмлә бағлы олдуғуну көстәрир (бах: *Мирәли Сејидов.* Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән, с. 231).

Инди нә үчүн доғмајан јагут гадынынын мүгәддәс Дүнја ағачынын бәлкәси ағачын дибиндә, ағ-боз атын дәриси үзәриндә «јер саһибинә» јалвармасынын сирри бизә ачылыр. Ағач өзү ушаг доғур вә доғум илаһәси ушаглары горујан Һумајла биркә көјдән енмиш, ат онгондур. «Јер саһиби» исә јер танрысына ишарәдир. Гадынлар ушағы олмасы үчүн бу үч мүгәддәсә јалварырмышлар.

Түрк дастанларында ат дастан гәһрәманларынын вәфалы вә мәһбуб јолдашыдыр. Орта Асија бозгырларында јашајан түркләр аты да гадын вә силаһлары кими өз намуслары билмишләр. Ат севкиси исламдан сонра да түркләр арасында давам етмишдир[25]. Әски түркдилли халгларда аты күнәшлә бағламышлар. Авеста пантеонуна дахил олан танрылар да атла бағланыр. Митра танрысы ат шәклиндә тәсәввүр олунмушдур. Азәрбајчан—албан дөврүнә аид мадди мәдәнијјәт абидәләриндәки ат тәсвирләри, гәбирүстү ат һејкәлләри дә Күнәш култу илә әлагәдардыр. Бу да мараглыдыр ки, елат дилиндәки куту, ассури дилиндәки кудану, анд дилиндәки коту, түрк дилләриндәки году(г) сөзләри ат мә'наларыны верир. Бу сөзләрин һамысынын әсасында, бизчә, кут (куд), гуд дурур.

Ат култунун мифоложи функсијасынын мураза јетмәк анлајышы илә әлагәдар олдуғуну хатырлајаг. Бүтүн бунлар исә һәм дә «јухуда ат көрмәк—мураза јетмәкдир» инамынын көкүнү үзә чыхармаға имкан верир[26].

[25] *Чавад Һеј'әт.* Түркләрин тарих вә мәдәнијјәтинә бир бахыш, с. 78.

[26] *Ч. Мәммәдов.* Гәдим танры адлары. (1. Гуд теоними). Азәрбајчан ономастикасы проблемләри. II ч., Бакы, 1988. С. 274.

ТҮРК МИФОЛОКИЈАСЫНДА БОЗ ГУРД ОБРАЗЫ

Гәдим түрк анламында «Боз гурд» бир өнчүл уғур, боллуг рәмзидир. Һәм јазылы абидәләрдә, һәм дастанларда түркләр аталарыны гурда бәнзәдир, «гурд ана»дан төрәмиш олдугларыны тәсвир едирләр. Бу инаныш көјтүркләрдән өнчә һунлар ады илә танынмыш түркләр арасында кениш јајылмышдыр. Түрк тарихинин ән гәдим дөврләриндән башлајараг Боз гурд әфсанәси дәфәләрлә дәјишмишдир, бир нечә вариантда зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

Әслиндә көјтүркләрлә әлагәли олан бу әфсанәләр бизә Чин мәнбәләриндән танышдыр. Һәмин мәнбәләрдә Боз гурд әфсанәси ики рәвајәт шәклиндә кәлиб чатмышдыр.

Биринчи рәвајәтә көрә, һун сојундан олан көјтүркләр башчылары Капанпунун һакимијјәти алтында олдуглары бөлкәдән ајрылдылар. Капанпунун 16 гардашындан биринин анасы гурд иди[1]. Дүшмәнләр о бири гардашлары јох етмиш, амма гурддан доғулмуш бу чәсур, күчлү гардаш гуртулмушду. Гурддан доғулан бу чочуг өзүнә ики арвад алды. Бунлардан бири Јаз илаһәсинин, о бири Гыш илаһәсинин гызы иди. Бу гадынлардан һәр бири ики чочуг доғдулар. Чочугларын ән бөјүјү олан Нотулушә хаган сечилди вә «Түрк» адыны алды. «Түрк»үн он арвады варды. Чочуглардан биринин анасы «диши гурд» демәк олан «Ашина» адыны дашыјырды. Онун чочуғу Хаган олду вә о да «Ашина» («Асена») адыны алды. Көјтүркләр бу «Ашина» сојундан кәлирдиләр.

Икинчи рәвајәтдә дејилир: һунларын сојундан олан көјтүркләр Ашина адлы бир аиләдән кәлирдиләр. Чохалыб ајры-ајры ојмаглар һалында јашаркән «Лин» дејилән бир өлкәдән кәлән дүшмәнләринин басгынына уғрадылар. Он јашында бир чочугдан башга һамысы өлдүрүлдү. Дүшмән әскәрләри бу чочуғу өлдүрмәдиләр, амма ајагларыны гырараг бир батаглығын јанына бурахдылар. Јавруларыны итирмиш бир диши гурд бу јаралы чочуғу әтлә бәсләјәрәк јахшылашдырды. Чочуг бөјүјүнчә гурд ондан һамилә галды. Бу арада дүшмәнләр јаралы чочуғун јашадығыны өјрәндиләр. Ону өлдүрмәк үчүн арамаға башладылар.

[1] Бу әфсанәни башга мүәллифләр өзкә чүр тәсвир едирләр. Орада башчы Амангпу кими, гардашларын сајы исә 17 көстәрилир.

Гурд чочуғу да көтүрүб гачды. Турфан өлкәсинин гузејиндәки бир мағараја кәлди. Бу мағарада он чочуг доғду. Чочуглар бөјүјүб әтрафда растлашдыглары гызларла евләндиләр. Гыса заманда чохалыб јүз аилә олдулар. Заманла јашадыглары јер онлара дар кәлмәјә башлады. Бурадан чыхыб Алтај дағлары әтәкләринә јерләшдиләр. Ашина адлы гардаш Хаган олду. Гурд сојундан кәлдијини көстәрмәк үчүн чадырынын өнү үзәриндә гурд башы олан бир бајраг учалтды. Бундан сонра көјтүркләр «Ашина боју» олараг анылды[2].

Үмумијјәтлә, түрк мифолокијасында гурда мүһүм јер верилир. Әслиндә гәдим дөврләрдән башлајараг, әксәр халглар өз шәчәрәләрини мүәјјәнләшдирәркән бу вә ја дикәр һејваны өз нәсилләринин баниси адландырдылар. Мәсәлән: тибетлиләр еркәк мејмуну вә диши ракшасы (мешә руһу), монголлар боз гурду вә маралы, теләләр чанавары вә һун шанјунунун гызыны, түркләр исә һун шаһзадәсини вә диши чанавары өз әчдадлары сајмышлар[3]. Јухарыда гејд етдијимиз ики әфсанә јәгин ки, лап чохдан, еһтимал ки, бу халгларын бөјүк Гоби сәһрасынын чәнуб гуртарачағында јашадығы дөврдә мејдана чыхмышды: чүнки мифолокија мүәјјән дәрәчәдә сијаси тарихин вә етнокенезин фактлары илә дүзәлишә мә'руз галыр.

Инди исә Л. Н. Гумилјова мүрачиәт едәк.

Тобалыларын Шимали Чинин фәтһи заманы мәғлуб етдикләри тајфаларын ичәрисиндә «беш јүз Ашина аиләси» дә вар[4]. Бу «беш јүз аилә» IV әсрдә һунларын вә Сјанбиләрин чинлиләрдән алдыглары Шенси әјаләтинин гәрб һиссәсиндә мәскунлашан «мүхтәлиф тајфаларын гајнајыб-гарышмасындан» јаранмышды»[5]. Ашина Ордосдан гәрбдә, Хуанхе вә Наншан чајлары арасында јерләшән Хесинин һакими, һун кнјазы Муғана табе иди. 439-чу илдә тобалылар һунлара галиб кәләрәк Хесини Веј империјасына бирләшдирәндә кнјаз Ашина «беш јүз аилә илә жужанларын јанына гачды вә Алтај дағларынын чәнубунда мәскунлашараг жужанлар үчүн дәмир е'мал етмәјә башлады»[6].

[2] *Рәфик Өздәк.* Түркүн Гызыл китабы, с. 120—121.

[4] «Беш јүз аилә»—үслуби ифадәдир, әслиндә «азсајлы» демәкдир.

[5] Чин тарихшүнаслығында бу епоха У-ху, јә'ни «беш барбар тајфа» дыны дашыјыр.

[6] *Н. Я. Бичурин.* Собрание сведения..., т. 1, с. 221.

Н. Ј. Бичуринин әсәри бүтүн гәдим түрк халгынын дејил, һакимијјәт башында олан дастанын мәншәји барәсиндә мә'лумат верир. Гәдим түркләрин мәншәји илә бағлы бу версијада әфсанәви һеч бир шеј јохдур. Чох күман ки, Ашина бу вә ја дикәр сәбәбләрә көрә чохсајлы сјанби вә һун кнјазлыгларында јола кетмәјән гочаг адамлардан ибарәт дружинанын башчысы иди. Дөвләт адландырылмасы гејри-мүмкүн олан бу чүр хырда һәрби ваһидләр гармагарышыг V әсрдә арамсыз мејдана чыхыр вә һеч бир из гојмадан мәһв олурду.

Чинлиләр Ашина ханларынын тәбәәләрини Ту-кју адландырырдылар. Бу сөз Пелјо тәрәфиндән «түрк-јут», јә'ни «түркләр» кими уғурлу шәкилдә ачылмышдыр. Лакин сөзүн сонундакы чохлуг билдирән шәкилчи түрк дејил, монгол мәншәлидир. Гәдим түрк дилиндә бүтүн сијаси терминләр монгол чәм шәкилчиси илә јаранырды. Бу исә һәмин сөзләрин түрк дил мүһитинә кәнардан кәтирилдијини күман етмәјә әсас верир.

«Түрк» сөзүнүн мә'насы «күчлү», «мөһкәм» демәкдир. А. Н. Кононовун фикринчә, бу сөз сонралар тајфа бирләшмәсинин етник адына чеврилмиш мәчму анлајышдыр. Һәмин тајфа бирләшмәси илкин дилинин нечәлијиндән асылы олмајараг V әсрдә, о тарих сәһнәсинә гәдәм гојанда, дөврүн тајфаларарасы үнсијјәт васитәси олан сјанби, јә'ни гәдим монгол дили тајфаларын һамысы үчүн анлашыглы иди. Бу команда, базар, дипломатија дили иди. Бу диллә Ашина нәсли 439-чу илдә Гобинин шимал һәндәвәринә көчмүшдү. «Ашина» сөзүнүн мә'насы «чанавар» демәкдир. Түрк дилиндә чанавара бури, јахуд каскыр, монгол дилиндә исә шоно//чино дејирдиләр. «А» Чин дилиндә һөрмәт префиксидир. Башга сөзлә «Ашина» «нәчиб чанавар» демәкдир. Сөзүн Чин тә'сиринә мә'руз галмајан әрәб варианты «Шане» кими јазыја алынмышдыр.

Ашина ханларыны тотемист адландырмағын һәгигәтә ујарлығы мәсәләси бизим муасир билкиләримиз һүдудунда һәлл едилә билмәз. Лакин ајдындыр ки, VI әсрдә «чанавар» адынын түркләр үчүн бөјүк әһәмијјәти варды. Чин тарихчиләри «түрк ханы» вә «гурд» анлајышларыны синоним сајыр вә бу вахт чох күман ки, түрк ханларынын фикирләринә истинад едирдиләр. Тәсадүфи дејил ки, Сјанби ханынын арвады әри Шаболио һаггында дејирди: «хан өз хүсусијјәтләрилә гурддур», түркләрә һүчум тә'лиматында исә билдирилирди: «бу тәдбирләри көрмәк лазымдыр: көчәриләрә һүчум етмәк вә гурдлары говмаг». Түрк бајрагларында гызылы рәнкли гурд башы чәкилмишди. Нәһајәт, түркләрин мәншәји һаг-

гында ики әфсанәдә биринчи јер диши чанавар—әчдадла бағлы версијаја верилмишдир. Бир-бириндән азачыг фәргләнән әфсанәләрин икиси үчүн дә сәчијјәви чәһәт онларда тарихи һадисәјә—Ашина ордасынын Гансудан көчмәсинә кичичик бир ишарәнин дә олмамасыдыр. Она көрә дә әфсанәләрин Алтајда мејдана чыхдығыны, бәлкә дә кәлмәләрин мүстәсналыг һүгугуну әсасландырмаг үчүн мәхсуси олараг јарадылдығыны дүшүнмәк мүмкүндүр.

Биринчи әфсанәнин марағлы чәһәти «Гәрб өлкәсиндән гәрбдә јашајан һунлар евинин нәсли», јә'ни Аттиланын дөвләти һаггында мә'луматдыр. Гоншулар бу нәсли гырмышдылар, јалныз доггуз јашлы бир оғлан хилас ола билмишди. Дүшмәнләр онун әлләрини вә ајагларыны кәсмиш, бәдәнини исә батаглығa атмышдылар. Бурада диши гурд һәмин оғландан һамилә олмушду. Оғланы сонра өлдүрмүшдүләр, диши гурд исә Алтаја гачыб орада он оғул доғмушду. Онлар артыб-чохалмыш вә «бир нечә нәсилдән сонра Асјан-ше адлы бириси бүтүн ајмағы илә мағарадан чыхараг өзүнүн Жужан ханынын вассалы олдуғуну е'тираф етмишди». Беләликлә, бу әфсанәјә көрә, Алтај түркләри—ту-кјулар (түрк-јутлар) мәншәчә Гәрб һунларындан төрәмишләр, лакин мәншә бирлији бирбаша дејил, мистик характерлидир, ана гурдун иштиракы илә баш вериб. Үстәлик нәзәрә алсаг ки, Гәрб һунлары 468-чи илдә мәһв едилиб, түркләр исә халг кими артыг 545-чи илдә тарих сәһнәсинә кәлибләр, онларын артым сүр'әтинә вә нәсилләрин бир-бирини әвәзләмәсинә јалныз һејрәтләнмәк олар.

Икинчи әфсанә түркләрин мәншәјини јерли Со тајфасы вә јенә диши чанаварла бағлајыр. Әфсанәјә көрә, Со нәслинин бүтүн нүмајәндәләри «өз сәфеһликләри учбатындан» (бу сәфеһлијин нәдә тәзаһүр етдији көстәрилмир) мәһв олмуш, јалныз гурдун дөрд нәвәси чанларыны гуртара билмишдиләр. Онлардан биринчиси гу гушуна чеврилмиш, икинчиси Тсигу ады илә Абу вә Гјан чајларынын арасында, үчүнчү вә дөрдүнчү исә Чәнуби Алтајда, Чуси чајынын саһилиндә мәскән салмышдылар. Бу әфсанәни Н. А. Аристов изаһ етмишдир. О, әфсанәдәки Со нәслини кумандинләр—Биә чајы үзәриндәки Чәнуби Алтај тајфасы Со илә мүгајисә етмиш, биринчи нәвәни лебединлиләр—ку-кижи, икинчини Абакан (Абу) вә Јенисеј (Гјан-Кем) арасында јашајан гырғызларла әлагәләндирмишди. Бөјүк оғулун нәвәси биринчи әфсанәдә тәсадүф етдијимиз Асјан-шедир. Бурада һәр ики әфсанә бир-бири илә сәсләшир.

Гачгынларын кәлиб чыхдыглары Монголустан Алтајынын

этəклəри һунлардан төрəјəн вə түрк дилиндə данышан тајфаларла мəскунлашмышды. Кнјаз Ашинанын дружинасы да һəмин аборикенлəрлə гајнајыб-гарышдылар вə онлара «түрк», јахуд «түрк-јут» ады вердилəр.

«Түрк» сөзүнүн талеји тəдгигатымыз үчүн о гəдəр əһəмијјəтли вə вачибдир ки, онунла бағлы сүжетə хүсуси диггəт јетирмəк лазымдыр. 1500 ил əрзиндə «түрк» сөзү бир нечə дəфə мə'насыны дəјишиб. Көрүндүјү кими, түрк ады алтында V əсрдə кнјаз Ашинанын əтрафында бирлəшəн, VI—VIII əсрлəрдə исə халг кими формалашан вə түрк дилиндə данышан орда нəзəрдə тутулурду. Лакин ејни дилдə данышан гоншу халглар гəтијјəн түрк һесаб олунмурду. Əрəблəр диллəрини нəзəрə алмадан Орта вə Мəркəзи Асијанын бүтүн көчəри тајфаларыны түрк адландырырдылар. Рəшидəддин еһтимал ки, дил əламəтинə көрə түрклəри вə монголлары фəрглəндирирди. Индики мəрһəлəдə исə «түрк» етнографијаны, һəтта мəншəји нəзəрə алмадан истиснасыз олараг лингвистик анлајышдыр. Чүнки бир сыра түркдилли халглар түрк дилини гоншуларла үнсијјəт просесиндə əхз едиблəр. Терминдəн истифадəнин бу мүхтəлифлији мүгабилиндə мүəјјəн дəгиглəшдирмə апармаг зəруридир. Л. Н. Гумилјов доланышыглыгдан гачмаг үчүн тарихини тəсвир етдији халгы жужанларын вə чинлилəрин VI əсрдə чағырдыглары кими түркјутлар адландырыр.

Ашинанын ады илə бирлəшəн һəмин «беш јүз аилə», мəншəјиндəн асылы олмајараг, һəрби мүвəффəгијјəтин дəјишкəнлији онлары Чиндəн Алтаја атана гəдəр өз араларында монгол дилиндə данышырдылар. Лакин түркдилли мүһитдə јүз ил галмалары, тəбиидир ки, данышыг дилинин тезликлə дəјишмəсинə кəтириб чыхармалы иди. Ону да нəзəрə алмаг лазымдыр ки, «Ашинанын беш јүз аилəси» түрк дəнизиндə бир дамла иди. Куман ки, VI əсрин орталарына доғру Ашина нəслинин үзвлəри тамамилə түрклəшмиш, монгол диллилијинин əламəтлəрини јалныз өзлəри илə кəтирдиклəри титуллар системиндə сахламышдылар[7].

Түрк мифолокијасынын, хүсусилə «Оғуз Қаған» дастанынын биличиси Фүзули Бајат оғуз—боз гурд паралеллəринин кениш вə марағлы тəсвир вə тəһлилини вермишдир.

Онун фикринчə, оғузнамə мотивлəринин архаик гатында дуран боз гурд (көк бөру) түрк мифоложи системиндə əсас анлајышдыр. Боз гурд образы мүсəлман идеолокијасынын тə'сиринə мə'руз галмыш салнамəлəрдə јохдур. Оғузнамəлəрдəки боз гурд образынын һəртəрəфли арашдырылмасы көстəрир ки, бу образ əски «Боз гурд» дастанынын бир һиссəсидир. Гејд едəк ки, түрк мəдənијјəт системиндə боз гурд бир нечə фунсијаны јеринə јетирир: хиласкар, əчдад, һами, јол көстəрəн вə с. Бүтүн бунлар боз гурд образынын илкин гатларында Танры оғлу мотивинин дурдуғуну көстəрир. Боз гурд образынын галан функсијалары Танры оғлу мотиви илə əлагəдардыр. Бу образын сəмави мəншəји түрк вə монгол мифолокијасында мүхтəлиф јарусларда тəкрарланмагла да сүбут олунур. Јарадылыш мифлəриндəн ајдын олдуғу кими, Танры оғлунун əсас функсијасы хиласкарлыгдыр. О, инсанлары Ерликдəн, онун көмəкчилəри олан јаман руһлардан горујур, инсанлара од алмағы, силаһ дүзəлтмəји, алачыг гурмағы вə с. өјрəдир. В. Радлов вариантында Танры оғлу Мајтере мəһз садаланан функсијалары јеринə јетирир. Илк анда бу функсијаны боз гурдун јеринə јетирдији шүбһəсиздир. Буну боз гурд мифлəри дə тəсдиглəјир (мəсəлəн, боз гурдун əчдад олдуғуну көстəрəн Чин мəнбəлəри; гурдун илк дəмирчи олмасы һаггында мифоложи рəвајəтлəр; онун Танры јурдуну горумасы; гурдун көјдə јашамасы; көј ишығын ичиндə јерə енмəси вə с.). «Оғуз қаған» дастанында Танры оғлу функсијасынын бир һиссəсини боз гурд, о бири һиссəсини исə Оғуз јеринə јетирир. Ејни илə түрк елинин хиласкары Оғуз вə боз гурддур. Поетик мəтн дахилиндə бу илкин функсија бир гəдəр конкретлəшиб, даһа доғрусу хиласкарлыг (јол көстəрмəк) функсијасыны гурд, ел гурмаг, дүнјанын дөрд бир тəрəфини тутуб дөвлəт јаратмаг миссијасыны исə Оғуз јеринə јетирир. Оғузун гурд атрибутлары, Оғуз-гурд паралеллији дə бурадан ирəли кəлир. Илкин анда боз гурдун Оғузун симасында тəзаһүр етдији шүбһə доғурмур. Оғузчулуг идеолокијасынын тə'сири илə јенидəн гурулан дастанда Оғуз гурддан даһа чох пејғəмбəр—фатеһ семантик јүкү илə јүклəниб.

Фүзули Бајата көрə, көчəри түрклəрин арасында кениш јајылан боз гурд мифлəри тəдричəн боз гурд дастанлары кими формалашды. Көј Түрк дөврүндə исə гурд əчдад—хиласкар кими рəсми олараг дөвлəт атрибутлары чəркəсинə дахил едилди. Һакимијјəтдə олан түрк Ашина гурд сүлалəси гурду өзлəринин ана əчдадлары е'лан етдилəр. Ејни илə ујғурларын вə монголларын һакимијјəтдə олан сүлалəлəри гурду əчдад сəвијјəсиндə галдырдылар. Гурд башынын бајрагда көрүнмəси артыг боз гурдун рəсми əчдад—хиласкар статусуну мүəјјəнлəшдирди. Түрк тајфалары исə һəлə дə евлəри-

[7] *Лев Гумилјов.* Гəдим түрклəр, с. 34.

ни вә аиләләрини јаман руһлардан горумаг үчүн алачыгларынын габағындан гурд башы вә ја гурд диши асырдылар[8].

Үмумијјәтлә, гурд кениш күтлә арасында көјләрин түркләри мүһафизә етмәк үчүн көндәрдији сакрал һејван кими гавранылырды.

Онун адынын боз гурд (вә ја көј бөрү) олмасы гурдун Танры оғлу олмасына бирбаша ишарә һесаб олунмалыдыр. Бә'зи мифоложи системләрдә олдуғу кими, гурд гәдим түркләрдә дә Танрынын көндәрдији сакрал, хиласкар, горујучу, һами, һәм дә әчдад кими гавранылмаға башлады. Бу исә бирбаша һөкмдар сулаләсинә аид едилирди. Гурд даһа архаик мәтнләрдә јалныз хиласкардырса, сонракы мәтнләрдә әчдад функсијасы да онун үзәринә әлавә олунмушдур. Гурд һәм илкин мифоложи мәтнләрдә, һәм дә «Оғуз каған» дастанында көјдән көј ишығын ичиндә енир. Бу һал Алан Гоанын чадырында көј ишығын ичиндә ениб, орадан гурд шәклиндә чыхан мифлә дә тәсдигләнир. Танры оғлу олан гурду јакут шаманлары һөрмәтлә «Тангара уола» (Танры оғлу), бә'зи вариантларда «ајын уола» (бу да Танры оғлу демәкдир), бәзән дә «тангара ыта» (Танры ити)—дејә чағырырдылар. Бурјатлар ағ гурду көј—сәма итләри адландырырдылар. Бурјатлара көрә, ағ гурдлар анчаг Танрынын көстәриши илә һәрәкәт едирләр. Онлар башларыны көјә галдырыб улајанда Танрыдан өзләринә јемәк истәјирләр. Танры да онлара јемәјин јерини, рәнкини вә нә гәдәрлијини билдирир. Бурјатлар гојуна, һејвана гурд сохуланда буну јахшы әламәт кими јозурлар[9]. Азәрбајчанда инди дә гурдун парчаландығы һејваны мурдар һесаб етмирләр. Һакимијјәтдә олан Ашина бојунун өзүнү белә бир статусда дуран гурда бағламасы долајысы илә өзләрини Танры оғлу һесаб етмәләриндән ирәли кәлирди. Мә'лум олдуғу кими, түркләрин өзләрини көјә бағламаг чәһдләри тарихән чох күчлү олуб. Түркләр әчдадларынын, силаһларынын, атларынын, хиласкарларынын көјдән ендијинә гәти шәклиндә инанырдылар. Онларын чаһан дөвләти гурмаг үчүн чан атмасы да бу шүурун мәһсулу иди. Бу мә'нада өзүнү көј түрк адландыранлар да Танры өвладлары олдуғуну рәсмиләшдирирдиләр. Түркүн Танрыја јахын олмасы, Танрынын севимлиси олмасы идејасы јеткин түрк

[8] *Фүзули Бајат.* Оғуз епик ән'әнәси вә «Оғуз Қаған» дастаны. Бакы, «Сабаһ», 1993. С. 42—43.

[9] *Галданова Г. Р.* Доламаитские верования бурят. Новосибирск, 1987. С. 36.

шүурунун мәһсулу кими Орхон-Јенисеј јазыларында, М. Кашғари диванында ајдын шәкилдә көрүнүр[10].

Әчдад-хиласкар боз гурдун функсијасыны һун дөвләти дөврүндә Ак Туған (бу, боз гурд демәкдир) јеринә јетирмишдир. Чувашлар инди дә гурда кашгар вә ја тукмак дејирләр. Орта әср Чин мәтнләриндә јазылдығы кими, һунлар бу сәмави һејвана бөјүк еһтирам көстәрәрәк, ону өзләринин хиласкары һесаб едирдиләр. Ак Туған образы «Оғузнамә»ләрдәки јол көстәрән, дөјүш һамиси боз гурд образынын ејнидир. Илк бахышда, көрүнүр, гурд образы Оғузла ассосиасија олунмуш шәкилдә анлырды. Буну аноним мүәллифин «Мәчмәүл тәварүх үл кисса» адлы[11] әсәриндән дә көрмәк олар. Түркләрин әфсанәләшмиш һөкмдары Әфрасијабын (Алп Әр Тонга) јахын көмәкчиси вә күрәкәни бу әсәрә көрә Көк Бөрү Гуздур. Бу факт Оғуз—гурд паралеллијиндән габагкы вахты, Оғузун өзүнүн гурд олмасыны көстәрир. Скиф сака дөврүндән Оғуз-гурд хиласкар образынын түрк дөвләтини гурмагда ролу мә'лумдур. «Оғуз каған» дастанында бир тәрәфдән, Оғузун функсијасы (һәм дә атрибутлары, белинин гурд белинә охшамасы, бәдәнинин түклү олмасы, ағзынын гырмызы олмасы вә с.) хиласкар гурдун функсијасындан һеч бир чәһәти илә фәргләнмирсә, дикәр тәрәфдән дә дастанчы ишыгла енән боз гурд образыны дастана дахил етмәклә истәр-истәмәз бу ики образ арасында фәрг гојур. Бу, һеч шүбһәсиз, Оғузу дөвләтин, һәрби вә инзибати бөлкүнүн јарадычысы кими көрмәк чәһдиндән мејдана чыхырды.

Түрк тајфаларында боз гурд әсасән: 1) әчдаддыр (мәсәлән, чиғил, јағма, карлук тајфаларында). Көј Түркләрдә әчдадлыг хиласкарлыг функсијасы илә бирләшиб әчдад—хиласкар шәклиндә рәсмиләшдирилиб. 2) оғузларда, гыпчагларда гурд хиласкардыр[12]. Гыпчаг тајфалары арасында гурдун хиласкар олмасына аид материаллар рус салнамәләриндә сахланылмышдыр. Һәмин салнамәләрә көрә, рус кнјазы Давид Волынскинин угорлар үзәриндә гәләбәси гыпчаг кнјазы Бонјакын көмәји илә олмушдур. Салнамәләрдә көстәрилир ки, Бонјак кечәдән хејли кечмиш дүшәркәдән араланыб гурд кими улајыр. Гурдун она сәс вермәсини Бонјак гәләбә мүждәси кими јозур[13]. Бонјак хиласкар боз гурду көмәјә ча-

[10] *Фүзули Бајат.* Көстәрилән әсәри, с. 45.

[11] Бах: *Короглы Х.* Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., 1980. С. 106.

[12] Togan Z. V. Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznamesi, tercüme ve tahlili. İstanbul, 1972. S. 134.

[13] Бах: *Гордлевский В. А.* Что—такое «босый волк?»//Изв. АН СССР. Т. VI, вып. 4, 1947. С. 331.

ғырыр. «Оғузнамә»нин ујғур версијасында боз гурдун оғузлара јол көстәрмәси, дөјүшә апармасы семантик чәһәтдән Бонјакын боз гурду һарајламасы илә узлашыр.

Үмумијјәтлә, түркләрин эски заманларда тотемпәрәст олдугларына инананлар Боз гурду онларын тотеми сајмышлар. Дастанларда Боз гурд түркләрин чәдди олараг һәјат вә саваш күчүнү тәшкил едир вә һәр заман рәһбәр вәзифәсини ифа едир. Боз гурд «Дәдә Горгуд» дастанларында да мүбарәк сајылыр вә Газан хана рәһбәрлик едир[14].

Доғрудан да, Боз гурдун һами-хиласкарлыг функсијасы түркләрин бир сыра дастан гәһрәманларынын симасында тәзаһүр едир. Бу бахымдан Ағ оғлан (вә ја Боз оғлан), Короғлу, Манас образлары сәчијјәвидир. Короғлунун «гурд оғлујам» вә ја «адым гурд олду», «гурд олду»—демәси боз гурдун сосиал әдаләт бәрпачысы кими онун симасында доғдуғуну ифадә едир. Манас бүтүн дастан боју көк бөрү кими тә'рифләнир, гурд кими гырғызлары калмыкларын әсарәтиндән гуртарыр. Онун оғлу Семетеј дә бир чох атрибутлары илә гурду хатырладыр. Дикәр тәрәфдән, боз гурд образы тарихи әфсанәләрдә Хызырла әвәз олунмушдур. Тејмурун ордуеунун өнүндә кедән Хызыр ону дөјүшдән-дөјүшә апарыр. Гурд кими, Хызыр да јалныз башчынын көзүнә көрүнүр («Оғуз Қаған» дастанында гурду јалныз Оғуз көрүр, салнамәләрдә гурду јалныз Бонјак һарајлаја билир вә сәсини дә о өзү ешидир). Бу факт башчыларын өзләринин гурд комплексиндән чыхдығыны көстәрир. Бунунла јанашы, гурдла Хызыр образынын семантикасы арасында бөјүк фәргләр вар. Боз гурд түркләрин һараја чағырачағы әбәди хиласкар образыдырса вә һәр дәфә гәһрәманын симасында јенидән доғулурса, Хызыр јол азанларын, ашигләрин һамисидир, әбәдидир, өлмәздир[15].

Оғузун боз гурда (үмумијјәтлә, бүтүн түркләрин боз гурду кими) дөјүш чағырышы е'лан етмәси мифоложи тәфәккүрдән јаранмышдыр. Гурд түркләрин анасы, хиласкары, дөјүш һамиси вә с. функсијаларда чыхыш едир. Гурдун мүһарибә аллаһы функсијасы бир чох халгларда вар[16]. Авропада Аттиланын итә охшадылмасы һунларын боз гурд әфсанәләринин Авропасајағы тәгдими иди. Түркүстан халчачылығында гурд тәсвири мәркәзи јер тутур. Бурадан да гурдун һифзетмә, бәлалардан гуртарма, хошбәхтлик кәтирмә функсијасы ајдын көрүнүр[17].

Боз гурд мәдәни гәһрәман, әчдад—хиласкар, ики дүнјаны бирләшдирән медиатор, ритуал-мифоложи сәчијјәли һәмин руһ, нәһајәт, дөјүш вә гәһрәманлыг символудур. Гурдун ритуал-мифоложи сәчијјәси онун архаик структуруну бәрпа етмәјә көмәк едир. Гурд бир сыра һалларда јаман руһлары гован, ушагларын һамиси кими дә чыхыш едир. Бу факт гурду алтајларын Умајына, јакутларын Ајысытына бәнзәдир. Бу, боз гурдун илкин һами функсијасыдыр. Гагаузлар инди дә «чанавар бајрамы» кечирир, гурда јалвараряг дуа охујур, гурддан онлары јаман руһлардан горумағы истәјирдиләр[18]. Гурдун бу мәишәт функсијасы мифдә вә дастанда хиласкар функсијасына трансформасија олунуб. Гурд түркләри хилас етмәклә («Әркәнәкон» дастаны), һәм дә Танры јурдуну горујур. Боз гурд тәк-тәк фәрдләрин хиласкары јох, етносун хиласкарыдыр. Гурд ајры-ајры торпагларын јох, Танры торпагларынын горујучусудур. Гурд бүтүн түрк халгларынын јолкөстәрәнидир. Көј Түрк јазыларында түркләрин һамиси кими Танры, Һумај, Ыдык Јер-Суб хатырланыр. Јакут, Алтај дастанларынын бир чохунда гәһрәманы Алтај руһу вә ја көј шаман хилас едир. Бу һалда садаладығымыз мифоложи образларын функсијасы «Ак Тојчы» дастанындакы гәһрәманы Ерликдән кизләдиб хилас едән гурдла[19] ејни семантик чәркәдә дурур. Боз гурдун хиласкарлыг функсијасы системли шәкилдә мәдәнијјәтин бүтүн јарусларында тәзаһүр едир. Гурдун култлашдырылмасы, фәлакәт анында хиласкар боз гурдун кәләчәјинә етносун инамы түрк шүурунда һаким идеолокијаја чеврилди. Бу хиласкар символу христианлыгда Мәсиһа (Иса пејғәмбәрин јенидән зүһур едәчәјинә инам), мүсәлманлыгда Мәһдилик (мүсәлман шиәләрә көрә Саһиби-әз Заман он икинчи имам Мәһди зүһур едиб гајыдыб кәләчәк вә һагг дини бәрпа едәчәк)дир. Боз гурд Оғузда доғулуб дүнјанын дөрд тәрәфини бир бајраг алтында бирләшдирир. Манасда атрибутлашыр, Короғлуда символлашыр. Мәсиһа вә Саһиби-әз Заман гијамәт күнү кәләчәк, инсанлары хилас едәчәкләр. Бу әски түркләрин «гурдла гијамәтә галмаг» дејиминә семантик чәһәтдән чох јахындыр. Гурдун гијамәтә гәдәр галмасы боз гурдун гијамәт күнү кәләчәјинә олан инамла сәсләширди. Түрк үчүн гијамәт дөвләтин мәһв

[14] *Чавад һеј'әт.* Түркләрин тарих вә мәдәнијјәтинә бир бахыш, с. 78.
[15] *Фүзули Бајат.* Огуз епик ән'әнәси вә «Огуз Қаған» дастаны, с. 48.
[16] Мифы народов мира. Т. 1. М., 1980. С. 242.

[17] *Фүзули Бајат.* Көстәрилән әсәри, с. 150—151.
[18] *Танасоглу Д. Н.* Гагаузларын историјасы. «Ана сөзү», 1991, № 25.
[19] *Потапов Л. П.* Героический эпос алтайцев.//Сов. Этнография, 1949, № 1. С. 122.

олмасы, әсарәт иди. Белә анларда боз гурдун онлары хилас едәчәкләринә түркләр инанырдылар. Әслиндә бу, Көј оғлу хиласкар комплексинин боз гурд образында вә онун трансформасијасы олан түрк гәһрәманларынын симасында вариасија олунмасы иди[20].

«Әркәнәкон» дастанында гурд түрк башчысынын әсас ады олараг ишләдилмәкдәдир. Јә'ни дејилир ки, Әркәнәкондан чыхдыглары заман көј түркләрин башчысы Гыјан сојундан Бөртә Чөнә (монголча боз гурд) иди[21]. Дастанда Әркәнәконда түркләрин 400 ил галдығы көстәрилир. Онлар о гәдәр артыб чохалыр ки, даһа галдыглары јерә сығмырлар. Јол ахтарырлар, лакин тапмырлар. Сонра өјрәндиләр ки, бураја кәлмиш бир гурду говаркән дәмир, көмүр јатағы тапылыб. Гурд исә јатағын јанындакы балача бир дешикдән гачыб. Дәмир дағы әридиб мартын 9-у күнү орадан чыхдылар. Бөртә Чөнә әлиндә бир гурд башлы бајраг көтүрүб дүшмәнләрлә савашды вә бу дәфә гәләбә чалды. Ујғурларын «Төрәјиш» дастанында көстәрилир: гәдим һун башчыларындан бири дүнја көзәли олан ики гызыны бир галада кизләдир. Гызлар гүлләдә һәјат сүрәркән әтрафда ихтијар бир боз гурд долашмаға башлады. Бу гурд башыны гүлләјә чевирир, горхунч бир шәкилдә улајыр, улајырды.

Гызлардан кичиjи бу боз гурдун гурд чилдинә кирмиш Көј Танрыдан башгасы олмајачағыны сөјләди вә бачысыны ашағы енмәјә разы салды.

Дүнја көзәлләринин гурдла бирләшмәләриндән доггуз оғуз—он ујғур чочуглары доғулду. Бу чочугларын сәси бозгурд сәсинә бәнзәјирди. Нә'рә чәкдикләри вә шәрги сөјләдикләри заман гурд кими сәс чыхарырдылар[22].

Гејд етмәк лазымдыр ки, гәдим түркләр нәинки әфсанәви һөкмдарларыны, һәм дә өз дөјүшчүләрини хиласкар гурда охшадырдылар. Бу, шүбһәсиз, түрк ордусунун хиласкарлыг миссијасы илә әлагәдар иди. Орхон-Јенисеј јазыларында «каным каған сүси бөри тәк» (каганымын гошуну гурд кимидир)—сөзләри буну тәсдиг едир[23]. Ејни поетик дејим башга шәкилдә «Оғуз каған» дастанында да тәкрарланыр. Оғузун боз гурду дөјүш ураны е'лан етмәси онун гурд кими дөјүшән сај-сечмә кәнч дөјүшчүләрә малик олдуғуну сүбут едир. Буна көрә дә әски түркләр доғулан һәр бир ушагда дөјүшчү кәрдүкләриндән «гурд олду»—дејирдиләр.

[20] *Фүзули Бајат.* Көстәриләи әсәри, с. 50.
[21] *Рәфик Өзләк.* Түркүн Гызыл китабы, Биринчи китаб, с. 124.
[22] Јенә орада, с. 147—148.
[23] Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхабаты, с. 25.

Боз гурд түрк етник мәдәнијјәтиндә бир сыра башга функсијалары да јеринә јетирир. Бу образын һәртәрәфли өјрәнилмәси түрк етник мәдәнијјәтиндә онун јерини мүәјјәнләшдирмәјә имкан верәр. Бә'зи фактлара әсасланараг дејә биләрик ки, турдушлар өз әчдадларыны гурдбашлы тәсәввүр едирдиләр[24]. Гурдбашлы әчдад вә ја гурдбашлы һами образы түрк-монгол мифоложи мәтнләриндә кениш јајылмышдыр. Мә'лум олдуғу кими, монголлар дағ руһуну гурдбашлы тәсәввүр едирдиләр[25]. Түрк тајфаларындан кумандинләр дә гурду дағ руһу һесаб едирдиләр. Белә дағ руһунун сарышынсачлы, көјкөзлү гызы исә ит шәклиндә тәсәввүр олунурду[26]. Бу һалда гурд вәтән символу олан дағын һамиси кими мифоложи ана комплексинә јахындыр. Әслиндә түрк мифоложи системиндә бир чох образлар бу вә ја дикәр шәкилдә ејни функсијанын мухтәлиф дашыјычыларыдырлар (мүгајисә ет: өкүз Алтајын һамиси; гурд дағ руһу; дағ һамиси ири дөшлү гадын; дағ һамиси киши образында вә с.). Түркләрин гурда охшадылмасынын тарихи гәдимдир. Түркләри гурда охшатмаг, јерләрини дә гурдлар мәскәни адландырмаг (Фирдовси «Шаһнамә»дә түркләрин јашадығы јерләри «кешваре горгсар» (гурдлар мәскәни) адландырырды) башга мәдәнијјәт системләри үчүн сәчијјәви һал иди. Һәр бир түрк дөјүшчүсү әчдады хиласкар гурда охшамаға чалышырды, гурд кими дөјүшүр, гурд тактикасындан истифадә едирди.

Даһа кениш семантик даирәдә Боз гурд, Өкүз вә Оғуз Танры оғлудурлар. Танры оғлу мотивини трансформасија, вариасија олунмуш шәкилдә түрк епик ән'әнәсиндә систем јаратмасы боз гурд мифоложи образындан да көрүнүр. Исламы јајан мүсәлманлара көмәк едән гурд образы әслиндә һеч дә дәјишмәдән мүсәлман тарихләринә дә дүшүрдү. Белә бир гурд мүсәлман динини горумаг үчүн түркләрә: галхын, —дејә, онлары Шәргдән Гәрбә доғру апарыр вә түркләрин өнүндә кедир[27].

Көрүндүјү кими, гәдим түрк чәмијјәтләриндә Боз гурд олдугча мүһүм рол ојнамыш, халгын мәишәт вә дүнјакөрүшүндә дәрин из гојмушдур.

[24] Бах: B. Ögel B. Türk kultürünün gelişme çaglaru. İstanbul, 1988.
[25] Бах: *Шастина Н. П.* Следы примитивных религий в шаманской мистерии «цан»//Исследования по восточной филологии. М., 1974. С. 312.
[26] *Дыренкова Н. П.* Охотничье легенды кумандинцев.//Сб. музея антропологии и этнографии. Т. XI. М.—Л., 1949. С. 131.
[27] Ситатлар Фүзули Бајатын ады чәкиләи китабындан көтүрүлмүшдүр (с. 51—52).

ТҮРК ЈАРАДЫЛЫШ МИФЛӘРИ

Һәр бир халгын мә'нәви ирсиндә дүнјанын јаранмасы һаггында мифләр хүсуси јер тутур. Бу исә башланғычларын башланғычыдыр. Һәмин өзүлдә дә дүнјанын јаранмасы вә мөвчуд олмасы мәнзәрәси дајаныр. Доғрудан да космогоник мифләр мифопоетик дүшүнчәнин башга формалары арасында хүсуси јерә маликдир. Бу мифоложи системдә каинатын, дүнјанын јаранмасынын, онларын ајры-ајры һиссәләринин гаршылыглы әлагәләринин тәсвири өн плана чыхыр. Космогоник мифләрин әсас чәһәтләриндән бири дә будур ки, тәбиәтлә инсан вәһдәтдә көтүрүлүр. Јә'ни бурада ја инсан дүнја јарадылан елементдән дүзәлдилир, ја да каинат илк инсанын бәдәниндән јарадылыр. Дүнјанын вә инсанын јаранмасыны мүхтәлиф халглар мүхтәлиф чүр изаһ едирләр.

Үмумијјәтлә, гәдим инсанлар јери, көјү, о чүмләдән сәма чисимләрини инсан кими тәсәввүр едирдиләр. Бә'зи мифләрдә Күнәш вә Ај достдурлар, икинчи груп мифләрдә бачы-гардашдырлар, үчүнчүләрдә исә әр-арвададырлар. Африка халгларынын биринин мифиндә дејилир ки, «әввәлләр Күнәш адамыдды, Јер үзүндәки евиндә јашајырды». Күнәши ушаглар сәмаја туллајырлар вә Күнәш әбәди көј үзүндә галыр. Австралија мифләриндә исә Күнәш јатмаға өлүләр мәканындан кечиб кедән бир арвадды.

Африка халгларынын тәсәввүрүнә көрә, улдузлары ишыглы дүнјанын танидығы илк гыз јарадыбдыр. Һәмин гыз күнләрин бир күнү көсөвү көтүрүб көјә туллајыр вә дејир: «Гој бу көсөв Суд Јолуна чеврилсин. Гој бу көсөв сәма боју ағ золаг кими узансын, јан-јөрәсини улдузлар бүрүсүн»[1].

Дүнја халгларынын әксәр мифләриндә танрылар инсанлар кими тәсвир олунмушдур. Јејирләр, ичирләр, сәрхош олурлар, севирләр, кәдәрләнирләр, өз араларында вурушурлар, күсүшүрләр, барышырлар, бир-бирини алдадырлар, һијләкәрлик едирләр, бир сөзлә, инсана мәхсус һеч бир зәифлик онлара јад дејилдир. Мифләрин бир чох гејри-ади гәһрәманлары кими, танрылар да «хүсуси тип чанлы варлыглардыр» [А. Ф. Лосев].

Гејд етмәк лазымдыр ки, танрыларын һәддиндән артыг инсаниләшдирилмәси дүнјанын мифоложи моделинин илкин мәрһәләсиндә даһа кениш јајылмышды. Сонракы мәрһәләдә танрылары һөрмәтә миндирмәк, танрылара бөјүк һөрмәт вә нүфуз газандырмаг, даһа дәгиг десәк, дүнјанын, һәјатын идарә олунмасында, керчәклијин әсас мәсәләләринин изаһында һөкмү, ирадәси, күчү вә гүдрәти гәтијјән шүбһә доғурмајан варлыг кими танытмаг мәгсәди вә нијјәти илә танрылар инсанлардан узаглашдырылмышдыр[2]. Кетдикчә инсанлардан узаглашдырылыб, тәчрид олундугча даһа чох фөвгәлтәбиилик пәрдәсинә бүрүнүр, мүчәррәдләшдирилир. Буну биз түрк аллаһлар пантеонуна да аид едә биләрик.

Үмумијјәтлә, түрк мифолокијасында дүнјанын ким тәрәфиндән јарадылмасы мәсәләси мараглы деталларла тәсвир олунур. Әслиндә космогоник мифләр чох дәрин вә күчлү фикир јүкүнә маликдир. Онун образлары һәм садә олмалы, һәм дә фөвгәл'адә дәрәчәдә кениш олмалыдыр. Чүнки бу мифләрдә дүнјанын бош јердә һеч нәдән јаранмасы мәсәләси ифадә олунмалыдыр. Көрәсән, мифоложи шүур бу вәзифәнин өһдәсиндән кәлә билирми? Ахы, онун үчүн анлашылмаз вә чәтин баша дүшүлән мүтләг, сонсузлуг анлајышлары һаггындакы тәсәввүрләрдән истифадә олунмалыдыр. Дикәр тәрәфдән, адамлар «бүтүн бунлар нәдән башланыб»—суалыны диггәтсиз гоја билмәздиләр. Дүнјанын башланғычы олмасы идејасы архаик тәфәккүрдә өн планда дурмушдур. Јалныз бу башланғычы сөзлә ифадә етмәк галырды. Ичтимаи шүурун бу ишинин мигјасыны вә әһәмијјәтини азалтмаг инсафсызлыг оларды.

Үмумијјәтлә, хроноложи чәһәтдән дүнјанын јаранмасы мифләри ән гәдим олса да, орада дүнјанын јалныз гејри-мүәјјән вахтда јаранмасындан сөһбәт кедир. Јә'ни мифдә тарихи хронолокијаја о гәдәр инанмаға еһтијач јохдур. Бә'зән дә елә олур ки, дүнјанын илк сәһәри илә бу күнкү күн арасындакы һадисәләрдә долдурулмајан вахт бошлуғу јараныр. Чох вахт «башланғыч» вә «бу күн» өзүнү сәбәб вә нәтичә кими көстәрир[3].

Һазыркы дүнјанын бүтүн кејфијјәтләри сон елементинә гәдәр јарадылыш дөврүндә мејдана чыхмышдыр (лап садә,

[1] Дүнја халгларынын әфсанәләри. Бакы, 1990, с. 8.

[2] Дүнја халгларынын әфсанәләри, с. 8—9.

[3] Бах: *Сагалаев А. М.* Алтай в зеркале мифа. Новосибирск, Наука, 1992. С. 23.

рүшејм шәклиндә олса белә). Лакин һаглы бир суал мејдана чыха биләр. Көрәсән, дүнјанын јарадылмасы механикасы нечә олмушдур?

Алтајын гәдим аборикенләринин фикрини белә бир проблем демәк олар ки, мәшғул етмәмишдир, јарадылышдан габаг нә олмушдур. Демәли, онлар мүтләг гејри-варлыг проблемини тәсвир етмәкдән өзләрини азад етмишләр. Бүтүн Алтај мифләриндә һәмин проблем бир нөв дырнаг арасына алынмышдыр. Јарадылыш акты башланан мәгамда јарадычылар вә кәләчәк дүнјанын јаранмасы үчүн материаллар мөвчуддур. Әлбәттә, «әввәл» вә «сонра»кы заманлар үчүн шәртилик мәфһумунун ишләдилмәси мүһүм рол ојнајыр. Бу исә варлығын елә вәзијјәтидир ки, бунун үчүн мәкан-заман характеристикасы о гәдәр дә актуал дејилдир.

Дүнјанын јаранмасы мәрһәләсиндә (даһа дәгиг десәк мәгамында) нә баш вердији һаггында данышан Алтај мифләри һәм хәсисдир, һәм дә зиддијјәтли мә'луматларла зәнкиндир. Она көрә дә мифләрин бир јох, бир нечә версијасыны нәзәрдән кечирмәк лазым кәләчәкдир. Јалныз бу һалда бурада нәјин әсас, нәјин икинчи дәрәчәли, тәсадүфи, башгаларындан алынма олдуғу ашкарлана биләр. Мифләрин әксәр версијаларында фәалијјәт көстәрән биринчи шәхс **Үлкендир.** Үлкен исә, мә'лум олдуғу кими, Алтај түркләринин баш аллаһыдыр. Әкәр шаман поезијасына инансаг, Үлкен сәмада мәскунлашмышдыр.

Һәлә о заманлар инсан јох иди. Үлкен дәнизин үзәриндә үзән јери (торпағы) вә онун үзәриндә инсан көвдәсинә охшар кили көрдү. Үлкен һәмин кил тәбәгәсини көтүрдү вә ондан инсанын јаранмасыны арзулады. Белә дә олду. О, өзүнүн јаратдығыны **Ерлик** адландырды. Суда үзән торпағын галан һиссәси нәһәнк балыға—Ала балыға чеврилди. Ерлик ахтарыб Үлкени тапыр, она јолдаш вә кичик гардаш олур. О, бә'зән өзүнү Үлкенлә бәрабәрләшдирмәк истәјир, һәтта онун пахыллығыны чәкирди. О дүшүнүрдү, әкәр Үлкен ону јаратмышдырса, о, өзү дә һәмин инсанлардан јаратса јахшы оларды. Ерлик кетдикчә даһа чох Үлкендән ајрылыб узаглашды вә нәһајәт, она вә онун јаратдыгларына дүшмән кәсилди. Бу фрагмент нәјә көрә диггәти чәлб едир? Бурада дүнјанын јаранмасы мөвзусу Алтај мифләринә хас олмајан бир шәкилдә ифадә олунмушдур. Үлкен дәниздә үзән һазыр торпағы көрүр. Онун сә'ји нәтичәсиндә нәһәнк балыға чеврилир. Бу илкин торпагдан о, өзүнүн көмәкчиси вә кичик гардашы Ерлики јарадыр. Јерин јаранмасы просеси исә өтәрки шәкилдә нәзәрдән кечирилир. Ерликин өз јарадычысына

дүшмәнчилик мүнасибәти ачыг-сачыг нәзәрә чатдырылыр. Бүтүн бунларла јанашы, фәалијјәт көстәрән әсас образлар әтрафлы шәкилдә тәсвир олунмушдур. Амма просесин әтрафлы тәсвирини мифин дикәр версијасында көрә биләрик. Әһвалат белә олур: Үлкен сәманын вә јерин олмадығы бир заманда суја дүшүр. О фикирләшир ки, дүнјаны нечә јаратсын. Һәмин вахт она бир адам јахынлашыр (көрүндүјү кими, миф зиддијјәтләрлә долудур. Чүнки јухарыда гејд етдик ки, дүнјада Үлкендән вә дәниздән башга һеч ким вә һеч нә јох иди). Үлкен һәмин адамдан ким олдуғуну сорушур. Һәмин адам дүнјаны јаратмаг үчүн кәлдијини дејир. Үлкен ачыгланыр (бах, елә бурадан кәләчәк конфликтин әсасы үзә чыхыр) вә дејир ки, о, өзү дүнјаны јарада билмәдији һалда, кәлән адам нечә јарадачаг. Лакин инсан (мифдә онун ады чәкилмир) тәсдиг едир ки, о, дүнјаны һарадан көтүрүләчәк шејләрлә јарадачағыны билир. Үлкен јумшалараг е'лан едир ки, әкәр чағрылмамыш көмәкчи өз вәзифәсинә әмәл едәрсә, даһа һирсләнмәјәчәкдир. Инсан сујун дәринлијинә баш вурур, орада дағы тапыр, ондан бир парча торпаг гопарараг ағзыны долдурур. Судан чыхдыгдан сонра о, ағзындакы торпағы Үлкенин овчуна төкүр. Үлкен дә өз нөвбәсиндә торпағы атыр вә Јер јараныр. Лакин кәтирилән торпағын мүәјјән һиссәси инсанын дишләри арасында галмышды. Инсан һәмин торпағы Үлкен тәрәфиндән јарадылан Јерә түпүрүр. Нәтичәдә батаглыг, кәсәкли јер јараныр. Үлкенин инсана ачығы тутур, далашмалы олурлар.

Бу мифдә дә вачиб деталлар вардыр. Үлкен өз көмәкчисини јаратмыр. Һәр ики јарадычы әзәлдән мөвчуддурлар—Адсыз инсанын исә сонралар Ерлик олдуғу ајдынлашыр. Јарадылыш просеси өзү исә биркә јаратма просесидир, һәм дә бурада фәал рол Ерликә мәхсусдур. Ејни заманда бурада јарадылыш актыны һәјата кечирәнләр арасында конфликтин—дүшмәнчилијин мотиви ашкарланыр. Јә'ни Ерлик Үлкенин идеал, һамар торпағыны «зај етмишдир».

Урсул чајы вадисиндә кениш јајылмыш версијада дејилир ки, һәр шејдән әввәл, һәтта аллаһлардан да әввәл су олмушдур. Һардаса «јухарыдан кәлән» үч аллаһ—үч Курбустан ики мәләји—Кудај вә Ерлики јарадырлар. Бурада Кудај Үлкенә бәнзәр фигуру көстәрир. Алтајда Кудај чох вахт Үлкенин адларындан бири олмушдур. Бә'зән «Кудај—Үлкен» дә дејирдиләр. Бу мифдә ики мәләјин ролу о гәдәр дә ајдын дејилдир. Көрүнүр, биз мифин сонракы редактә олунмуш вариантлы илә растлашмышыг. Јә'ни үч Курбустан (мүәллифләрин бә'зисинин фикринчә) буддист мифолокијасындан мә-

нимсәнилмиш образдыр. Бу үч—ваһид аллаһ мифин һәмин версијасында дүнјаны Ерликин көмәји илә јарадыр. Ерлик судан кәләчәк торпағын «һүчејрәси» олан арпа бојда тохуму тапыр. Јери, улдузлары, инсаны, балыглары вә һејванлары јарадыр. Үч Курбустан јарадыланлары өз араларында бөлүшдүрүрләр. Лакин Ерликин бүтүн хаһишләринә бахмајараг, она һеч нә вермирләр. Фикирләрини дә бунунла әсасландырырлар ки, јарадылыш просесиндә Ерлик онлара аз көмәк етмишдир. Бурада мифин архаик гаты өзүнү көстәрир. Торпаг јалныз дәнизин дибиндән әлдә едилир.

Лакин нә үчүн илкин торпаг анчаг суда олмалыдыр? Нәјә көрә инсан она баш вурур вә ағзында торпағы кәтирир? Дәниз образы (океан, чај, садәчә олараг су) јаранмагда олан дүнјанын хаотиклијини, формасызлығыны көстәрир. Су—хаосун аз-чох һәчмли символудур.

Јунан мифләриндә дејилир ки, «әввәл-әввәл јалныз әбәди, гаранлыг Хаос варды. Һәјатын мәнбәји Хаос иди. Бүтүн дүнја вә өлмәз танрылар сонсуз Хаосдан төрәдиләр». Мифопоетик тәфәккүрдә хаос низамсызлыг, гајдасызлыг, бошлуг, гаранлыг вә с. кими тәсәввүр олунур. Хаосун сәчијјәви чәһәтләриндән бири дә онун билаваситә су стихијасы илә бағлы олмасыдыр. Буна көрә тәсадүфи дејил ки, бир сыра халгларын мифоложи системиндә дүнјанын јаранмасы бирбаша улу дашгынла, су илә бағлыдыр.

Космосун јарадылмасы илә хаос арадан там галдырылмыр. Дүнјанын космик модели үч өлчүлүдүр: јухары дүнја—көј, ашағы дүнја—о дүнја вә орта дүнја—јер. Јухары дүнја танрыларын, пак руһларын, орта дүнја инсанларын, ашағы дүнја исә шејтанларын, иблисләрин, напак инсанларын сәлтәнәтидир. Јунан мифолокијасында Тартар Хаосун символудур. Јүзбашлы Тифон, икибашлы горхунч көпәк Орфон вә б. алт дүнјада јашајырлар. Орта дүнјада да Хаосун галыглары мөвчуддур. Бунунла да Космосун јаранмасы Хаосу там арадан галдырмыр, мүәјјән дәрәчәдә сыхышдырыб пассивләшдирир, амма низамсызлыглар, гајдасызлыглар, гаранлыг, өлүм сәлтәнәти—о дүнја истәнилән вахт Хаосун фәаллашмағынын әламәтләри кими горхуну, һүркүнү, ваһимәни, дәһшәти јашадыр.

Дүнјанын јарадылмасында мүәјјән гајда вә ардычыллыг диггәти чәлб едир: Хаосдан јер вә көј, даһа сонра күнәш, ај, улдузлар, заман, битки, һејванат, инсан, ев, әшјалар вә с. јараныр. Чин мифләринин бириндә дүнјанын јаранмасы демәк олар ки, бүтүн ардычыллығы вә гајда-ганунлары илә әксини тапыбдыр. «Јерлә көјүн һәлә бир-бириндән араланмадығы

вахтларда каинат башдан-ајаға хаос иди вә формасына көрә нәһәнк тојуг јумуртасыны хатырладырды». Улу әчдад Пангу һәмин јумуртада доғулур. Пангу он сәккиз мин ил јатандан сонра ири бир балта көтүрүр вә вар күчү илә гаршысындакы зүлмәтә зәрбә вурур, гулагбатырычы курулту ешидилир, нәһәнк јумурта гырыг-гырыг гырылыр. Јумуртанын јүнкүл вә тәмиз һиссәләри јухары галхыр вә сәмаја чеврилир. Јерә көј бир даһа бирләшмәсин, каинат јенидән хаоса чеврилмәсин,—дејә Пангу ајағыны јерә дирәјир, башы илә көјү сахлајыр (јунан мифолокијасында көј гүббәсини чијниндә сахлајан—титан Атласы хатырлајаг). Нәһајәт, Пангу өлүр. «Онун сон нәфәси күләјә вә булуда, сәси илдырыма, сол көзү күнәшә, сағ көзү аја, әлијлә вә ајағыјла бирликдә бәдәни дүнјанын дөрд өлкәсинә вә беш мәшһур дағына, ганы чаја, дамарлары јола, чаны торпаға, башынын түкү вә бығлары үфүгдә улдузлара, дәриси вә бәдәнинин түкү ота, күлә, ағача, дишләри, сүмүкләри, иликләри вә с. парлаг метала, бәрк даша, бәрг вуран мирваријә вә јәшәмә, илк бахышдан лазымсыз көрүнән тәри дә јағыш вә шеһ дамчысына чеврилди. Бир сөзлә, Пангу өләндә дә өзүнү јени дүнјанын зәнкинлијинә вә көзәллијинә гурбан верди»[4].

Мараглыдыр ки, Үлкен вә Ерлик адлары илә онларын демиург—јарадычы характеристикалары тамамланмыр. Әлбәттә, Ерликин инсан адланмасы да, Үлкенин инсани фәалијјәти дә бизи чашдырмамалыдыр. Үмумијјәтлә, ән архаик мифләрдә јарадычынын инсан олмасы, јахуд инсана бәнзәрлији һәмишә нәзәрә чарпыр. Бунлар бә'зән һејван вә јахуд гуш шәклинә дә дүшә биләрләр.

Дүнјанын јаранмасы һаггында хакас мифиндә дејилирди: Әввәл өрдәк олмушдур. Башга бир өрдәји өзүнә јолдаш едән Биринчи өрдәк Икинчини чајын дибинә гум ардынча көндәрди. Әввәлчә кәтирилән гуму көтүрдүкдән сонра о, Икинчи өрдәји јенидән чајын дибинә көндәрди. Үчүнчү дәфә көндәриләндә өрдәк кәтирдијинин һамысыны Биринчијә вермәди. Онда Биринчи она деди ки, ағзында сахладығын гум даша чевриләчәкдир. О, доггуз күндә көтүрдүјү гуму әзәрәк јерә сәпди. Доггуз күндән сонра онун торпағы битмәјә башлајыр вә һәтта тоз галхыр. Бөјүк-бөјүк дағлар јараныр. Дағлар о заман јаранды ки, Икинчи өрдәк ағзындакы дашлары јерә атды. Биринчи өрдәк деди: Сән нә үчүн белә етдин? Мән сәнә һеч нә вермәјәчәјәм. Икинчи өрдәк деди:

[4] Дүнја халгларынын әфсанәләри, с. 7—8.

Мәнә јалныз бир чадыр үчүн јер вер. О исә чаваб верир ки, һеч нә вермәјәчәјәм.

Бу мифдәки өрдәкләр бизә артыг ешитдијимиз мифләрдәки һадисәләри хатырладыр. Бу, Кудај вә Ерлик әһвалатыдыр.

Хакасијада мифин даһа архаик версијасы мөвчуддур. Бурада демиург ролунда ики гуш иштирак едир. Бу, Алтајда да мә'лум иди. Ерлик суја баш вурдугда онун гуш-ипостасы тәзаһүр едир. Демәли, ики гуш дүнјаны јаратса да, икинчиси—ән фәал оланы она чатан пајындан мәһрум едилир.

Үмумијјәтлә, суја баш вуран гуш һаггында мифләр Урал—Алтај халглары арасында кениш јајылмышдыр. Бу мифин гәдимлијини сүбут едән фактлар чохдур. Һәмин мөвзу Шимали Американын бир сыра һинду гәбиләләри арасында кениш јајылмышдыр. Көрүнүр, онларын ән гәдим әчдадлары һәмин мифләри Јени дүнјаја көчәркән Асијанын дәринликләриндән кәтирмишләр.

Адама елә кәлир ки, Сибирин гәдим аборикен әһалиси һәмин мифләрдә һәјат вә суда үзәнләр һаггындакы мүшаһидәләрини әкс етдирмишләр. Бурада Тәбиәт өзү онлара дүнјаны јаратмағын моделини тәклиф етмишдир: шималда мәскун олан суда үзән гушлар (ангутлар) һәгигәтән сујун дибинә гәдәр баш вурурлар вә димдикләриндә кил вә јахуд торпаг кәтирирләр. Еһтијатлы гушлар һәмин материалдан саһилдән кәнарда үзән кичик адалар «јапырлар». Орада онлар јумуртлајыр, бала чыхарыр вә бунунла да јыртычылардан өз өвладларыны горујурлар. Шүбһәсиз, бу ихтирачы гушлар Шимал сакинләринин диггәтини чәлб етмишдир. Ону космик мигјасда бөјүтмүш вә мифин каркасыны јаратмышлар. Бир мүһүм чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр. Һәмин гушлар чох шејә гадирдирләр. Һава, торпаг, су вә с. мифдә јарадылыш мотивинә хүсуси мә'на верир.

Мараглы олан бир чәһәтә дә диггәт јетирмәк лазымдыр. Алтај түркләринин шаман поезијасында Ерлик јералты дүнјанын горхулу саһиби, баһадырыдыр. Лакин бүтүн һалларда әввәлки гуш сурәтинә дүшә билмәк габилијјәти һаггында хатирәләр сахланылмагдадыр. Бә'зән ону үч чинәданлы адландырырлар ки, бу да гушларын чинәданына ишарәдир.

Бу мифин вәтәни һарадыр?—суалына чаваб вермәк чәтиндир. Бу, Сибирә гәдимләрдә көчәнләр тәрәфиндән кәтирилмишдир, јохса Сибир халглары өзләри јаратмышлар? — суалына чаваб вермәк асан дејилдир. Буна јәгин ки, биз һеч вахт чаваб верә билмәјәчәјик. Јалныз бир шеј ајдындыр ки, ики—јарадычы гуш һаггында әфсанә Сибирдә кениш јајылмышдыр вә гушлар мөвзусу Сибир түркләринин бүтүн мифолокија вә дүнја анламы бахышларында мүһүм јер тутмушдур.

Инди јенидән Алтај сүжетләринә гајыдаг. Гәрибә бир мәнзәрә алыныр. Гушлардан Сәма Үлкенинә чеврилән өз фәалијјәтиндә олдугча пассивдир. Јарадылыш тәшәббүсү она хас дејилдир. Һәмин мифин дикәр версијасында дејилир: Дүнјанын јарадылмасындан әввәл дүнјаны су басмышды, онун үзәриндә гара газлар, инсан вә аллаһ учурду. Аллаһ һеч нә һаггында дүшүнмүрдү, инсан исә сују далғаландыран вә аллаһын үзүнә чиләдән күләк јаратмышды. Ерлик бурада да фәалдыр. Һекајәчи ону бүтүн һалларда инсан сәвијјәсинә ендирир. Лакин бүтүн бунларла јанашы, дүнја јарадыланда газанан Үлкен олур. Дүнја јаранан кими ики гушун әвәзинә Үлкен вә Ерлик көрүнүр. Јарадылыш давам етдирилир. Јарадычылар арасында конфликт башланыр вә күчләнмәјә доғру кедир.

Үлкен ачыгланараг инсана (Ерликә) дејир: «Сән нә үчүн belә етдин? Торпағы кәрәк јумшаг шәкилдә јарадасан». Сонра Үлкен һирсләнәрәк инсаны сөјүр. Бу адамын әлиндә ағач варды, аллаһ ону сөдүјү мүддәтдә о ағача сөјкәниб гулаг асырды. Нәһајәт, Үлкен дејир: «Гој бу торпағда сәнә јер олмасын». Ерлик она гулаг асыб Үлкенә дејир: «Мәним ағачымын учу нә гәдәр јер тутурса о гәдәр дә јер верин». Үлкен дејир: «Јох, ону да вермәрәм». Бундан сонра ағламаға башлајыр. О заман Үлкен дејир: «Јахшы, көтүр о јери». Бу сөзләрдән сонра инсан она верилән јердән ашағы дүшүр вә јох олур.

Мифин дикәр версијасында Ерликин ендирилмәси (јыхылмасы) даһа мүрәккәб шәкилдә һәјата кечирилир. Бу миф чох саһәли әлавәләрлә, еләчә дә буддист тә'сирләрлә өзүнү көстәрир. Бурада Ерлик әввәлчә ики дүнја арасындакы јерә суркүн едилир. Һәмин јердә «нә Күнәш, нә ај вардыр». Бу сәһра кими бир јерә кәлиб чыхан Ерлик Үлкен кими өзүнүн хүсуси «бәшәријјәтини» јаратмаг мәсәләсини һәлл етмәјә чалышыр. Бу мәсәләни һәлл етмәк үчүн Үлкенин көмәкчиси Мајдерә мүрачиәт едир. Мајдерени Үлкен Ерликин сүркүнүндән сонра јаратмышдыр. Мајдера Шимали буддизмдә популјар олан персонаж Мајтрејанын бәнзәридир. Мајдерә Ерликә онун «дүнјасында» нә истәјирсә ону етмәјә ичазә верир. Өз маликанәсинә гајыдандан сонра о, чәкич, зиндан, кәлбәтин, дәмирчи көрүјү вә с. дүзәлдир. Онларын васитәсилә бә'зи шејләри јарадыр. Һәјәчанланмыш Үлкен рәгибинә өз баһадыры Мангды-ширени көндәрир. Ерлик үч һејван: ајы,

порсуг вә көстәбәк јаратды вә онлары Үлкенин көндәрдијинин үстүнә көндәрди. Бу мифдә дә ики демиург—јарадычы арасында конфликт истәр-истәмәз Ерликин узаглашдырылмасы илә баша чатыр. О, сәмадан јерә ендирилир. Онунла бәрабәр дикәр нөкәрләр јерә төкүлүр. Онлардан һәр бири дүшдүјү јерин «саһибинә» чеврилир. Јердә дашларын, суларын, дағларын, мешәләрин, мал-гаранын, вәһши һејванларын, балыгларын, гушларын јаранмасы белә баш верир.

Маһијјәтчә Ерликә вә онун нөкәрләринә орта дүнја, бүтүн јер мүлк кими гисмәт олур. Лакин Ерлик Үлкендән јенә дә бир аз торпаг истәјир вә сәма аллаһы разы олур. Лакин бу јер онун ағачынын учу гәдәр аздыр. Ерлик өз ағачыны она верилән јерә санчыр вә чыхардыр. О, ағачы јердән чыхаранда дишләри илә ағачы сыхан габаны, габанын гујруғундан тутан гурбағаны вә бир-биринә јапышан дикәр чанлылары чыхардыр. Ерликин писликләринә дөзә билмәјән Үлкен гәзәбләнир вә ону зорла јералты дүнјаја көндәрир. Бу замандан башлајараг Ерлик өз «шаһлығына» малик олур, јералты дүнјанын саһиби вә инсан нәслинин дүшмәни олур.

Суал верә биләрик: Көрәсән Ерлик һансы писликләри етмишдир? Нә үчүн мифин һәрәкәтверичи гүввәси ики јарадычы арасындакы мүнагишә олур. Ерликин бүтүн фәалијјәти јарадычы характер дашыјыр. Бундан әлавә, о даһа чох ихтира едәндир. Мәсәлән, Үлкен гамыш вә килдән илк инсанларын бәдәнини јаратдығы заман, онлара чан вермир (инсана руһ верә билмир). Ерлик пејда олур, руһу инсанлара пиләјир вә онлары чанландырыр. Үлкен ити јарадыр, лакин она түк вермир. О саат Ерлик иши гајдаја салыр. Доғрудур, миф тәсдиг едир ки, Ерликин һәрәкәтләри аллаһа гаршыдыр. Лакин биз көрүрүк ки, јалныз ики јарадычы бирликдә иши тамамлаја билирләр. Дүнја рәгабәт, мүнагишә сајәсиндә мејдана кәлир. Әслиндә икинчи дәрәчәли деталлары атсаг, көрәрик ки, мифин интригасынын әсасында космогоник актын механизми кизләнир. Үлкен вә Ерлик бир-бири үчүн зәрури олан ики зиддијјәтдир, ики әксликдир. Онларын әкслији дүнјаны, онун механизмини ишә салан пружиндир—јајдыр. Мифин мәнтиги беләдир: кечмиш әкизләрин дүшмән олмасы лабүддүр. Бурада мәсәлә о гәдәр дә садә дејилдир. Олдугча мүрәккәб олан бу һадисәни диалог-конфликт дә адландырмаг олар. Дүнја үзәриндә там һакимијјәтә онларын һеч бириси малик дејилдир. Онлар анчаг бир јердә јарада биләрләр. Бурада мүтләг хејирә вә шәрә, јанлыша, јахуд да һәгигәтә јер јохдур. Көрүнүр, Алтај аборикенләри дүнјада мүхтәлиф истигамәтли гүввәләрини чох инчә шәкилдә дујурдулар. Онлар һисс едирдиләр ки, дүнја һармонијасы јалныз һәмин гүввәләрин биркә фәалијјәти сајәсиндә мүмкүндүр. Онларын шүуру бүтөв дүнјанын ики барышмаз зидд әкслијә бөлүнмәсинә мүгавимәт көстәрирди. Үлкен гачаған ат јарадыр, пахыллыг чәкән Ерлик ону јамсыламаға чалышыр. Лакин о, һејванын әјри бојнуну тәрсинә гојдуғуна көрә, нәтичәдә «дәвә» алыныр. Лакин бүтөвлүкдә Ерлик миф вә әфсанәләрдә мараглы јарадычы кими тәгдим олунур. Бу «бәдхаһ» гејри-ади дәрәчәдә истеʼдадлыдыр. Будур, онун мәдәнијјәтә вердикләри. О, илк дәфә олараг дәмирин әлдә едилмәсини кәшф етмиш, јәʼни, башга сөзлә десәк, илк дәмирчи олмушдур. Инсаны чанландыран, дәмир боруда чалан да Ерлик иди. Бир сыра мусиги аләтләрини ихтира едән дә одур. Нәһајәт, илк шаман өз гавалыны Ерликин әлиндән алмышдыр. Үлкен исә инсанлара савад өјрәтмишдир. Ачыглы вә гисасчы ашағы дүнја саһибиндән инсанлар гијмәтли һәдијјә алырлар. Бу һәдијјә башга мәканлара дахилолма сәнәтидир. Бундан әлавә, мифин мүхтәлиф редаксијаларында белә бир мараглы детал нәзәрә чарпыр: Ерликин сөјкәнә биләчәји әл ағачы вардыр. Бу әса илә Ерлик јери дешир (Үлкендән һәмин јерин ичазәсини алдыгдан сонра). Дешији ачандан сонра мифин бир версијасында Ерлик өзү дә ора јыхылыр. Дикәр вариантда исә о, һәмин дешикдән мүхтәлиф вәһши һејванлары чыхарыр. Әса Алтај мифолокијасы вә фолклорунун бир чох архаик персонажларынын әсас атрибуту олса да, онун илк саһиби кими Ерлик танынып. Онун әлиндә әса јарадылыш аләтинә чеврилир. Ерликин јералты дүнјаја кетмәсинин сәбәби бирдир, јәʼни онун **өлмәјидир.** Демәли, инсанлара өлүмүн бөјүк сирләрини ачыр. Биринчи өлән Ерлик јералты дүнјанын биринчи дә саһиби олур. О, мүтләг шәрин тәчәссүмү ола билмәз. Чүнки өлүләрин руһуну јералты дүнјаја апармаг онун ишидир (вәзифә борчудур). Үлкен кәләчәк һәјатын рүшејмләрини јерә көндәрир. Әлчатмаз сәманын ән учгар јериндән о, күнәш шүаларыны көндәрир ки, орта дүнја чанлансын. Јердә варлығын јашамаг мүддәти сона чатдыгдан сонра Ерлик онларын руһуну јералты дүнјаја апарыр. Алтај мифләринин психоложи мотиви тамамилә ајдындыр: бурада ән һөрмәтли јер сәма аллаһына верилир. Ерликдән исә горхурлар. Чүнки онун бир ишарәсилә чохсајлы нөкәрләри инсанлары чәзаландырыр, горхудур, руһларыны оғурлајыр. Бүтүн һалларда Ерлик шејтанын Алтај варианты дејилдир. О, нәинки Үлкенә бәрабәрдир, адамлар чох вахт ону **ата** кими гәбул едирләр. Нәғмәләрдә, әфсанәләрдә, шаман шеʼрләриндә о, «адам Ерлик» кими хатыр-

ланыр. Сәманын даһа учалығына галхмыш Үлкенә чатмаг, һәмишә дә олмаса, јалныз ән күчлү шаманларын гисмәтидир. Гыш вахты сәма донур вә Үлкенә кедән јол бағлыдыр. Әкәр шаман Үлкенлә көрүшә риск етсә, һәмин вахт кәрәк о балта илә бузу гырмалыдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, һәмин күнләр шаманлыг едилирсә, орада јерә буз парчалары төкүлмәлидир. Белә бир әфсанә вар ки, нә вахтса Кудај (Үлкен) вә Ерлик инсан имиш вә јердә јашајырмышлар. Дикәр әфсанәјә көрә исә Үлкен Чинкиз ханын нәвәси кими бүтүн Алтај халгларыны идарә етмишдир. О, ағ атда кәзирмиш (әслиндә Үлкенә гурбан кими адәтән ағ ат кәтирирмишләр), хејирхаһ вә әдаләтли һөкмдар кими, һеч вахт тәбәәләрини өзү чәзаландырмырмыш. Улјун адлы Алтај гәбиләләриндән бири Үлкени өз әчдады һесаб едирди. Бу әфсанәләрдә адамларын өз әчдадларыны аллаһларла әлагәләндирмәк арзусу өзүнү көстәрир. Ејни заманда бу арзуда индики заманы мифик заманла әлагәләндирмәк истәји дә вардыр. Лакин бу әфсанәдә дә Үлкен мүсбәт, хејирхаһ кими тәгдим олунур.

Марағлы чәһәтләрдән бири дә будур ки, Алтај мифолокијасы вә фолклорунда Үлкенин харичи тәсвири демәк олар ки, јохдур. Биз Сәма аллаһынын чох аз, өзү дә шәрти, лаконик тәсвирләринин мөвчуд олдуғуну билирик. Шаман рәсмләриндә инсанабәнзәр фигур олуб, башында күнәш шүалары јајылыр.

Сәма узаг, јер јахын олдуғундан инсанлар Ерликин мөвчудлуғуну, јахында олдуғуну, ондан өзләринин бирбаша асылы олдуғуну даһа јахшы һисс едирдиләр. Она көрә дә Үлкенә нисбәтән Ерликин портрети даһа ајдын шәкилдә тәсвир олунур. Үлкенин шәрти образына нисбәтән Ерлик мөһкәм бәдәнли, ал јанаглы, көмүр кими гара гаш вә гара көзлү гоча образында тәсвир олунур. Дизинә гәдәр узанмыш, ики һиссәјә ајрылмыш саггалы, узун бығлары гулагларынын архасына кечирилмишдир. Ерлик дәмирдән дүзәлдилмиш (јахуд да гара палчыгдан тикилмиш) сарајда јашајыр. (Гара палчыг (кил) нә вахтса гуш—Ерликин дәнизин дибиндән кәтирдији күлә ишарәдир. О, ајы дәрисиндән дүзәлдилмиш јатағында јатыр).

Беләликлә, ики демиургун (бә'зән онлары гардаш да адландырырлар) рәгабәти гајдаја салынмыш (низамлы) дүнјанын јаранмасына кәтириб чыхарыр.

Алтај-јакут мифләринин башга вариантларынын бириндә дејилир ки, Гара ханын бөјүк оғлу танры Үлкен ики инсан бәдәни јаратды, анчаг онларын чаны һәлә јох иди. Чан кәтирмәк үчүн Гара ханын јанына бир гузғун көндәрди. Гара

хан лазым олан чаны гузғунун димдијиндә јерләшдирди. Јол узун иди. Гузғун ачды. Јер үзүндә бир дәвә леши көрдү, енмәк истәди, анчаг фикриндән ваз кечди. Бир аз учдугдан сонра јердә бир ат леши көрдү. Гузғун өзүнү күчлә сахлајыб јолуна давам еләди. Үчүнчү дәфә инәк леши көрүб: «Аһ нә көзәл»—деди. Буну дејәндә ағзындакы чан јерә дүшәрәк ағачларын арасында дағылды.

Гузғун һавада учаркән кечәнин јарысында Ерлик хан јер алтындан чыхды. Көрдү ки, бир көзәл сарај вар. Ораја јахынлашды. Бурада Үлкенин ики инсан бәдәнини јаратдығыны баша дүшдү.

Үлкен бу бәдәнләри горумаг үчүн бир ити кешикчи гојмушду. О заман итләрин түкү јох иди. Ерлик көпәјә деди: «Әкәр мәни ичәри бурахсан һәм сәнә түк верәрәм үшүмәзсән, һәм дә елә бир јемәк верәрәм ки, бир ај ачмазсан».

Көпәк алданды, Ерлик ханы ичәри бурахды. Ерлик бәдәнләрә өз чанындан [үфүрүб] деди: «Бунлар мәним олачаг. Бәдәнләр чанланды. Бунлар киши вә гадын иди»[5].

Бурада ики демиургун роллары вә функсијалары бәрабәр дејилдир. Бири идеал дүнја јаратмаға чалышырса, дикәри исә (мифә әсаслансаг) она бу ишдә манечилик төрәдир: Бизә елә кәлир ки, бу манечилик мүдрик бир һал кими гәбул едилмәлидир. Јухарыда гејд етдијимиз кими, Үлкен һамар, јумшаг торпағы јарадыр. Ерлик исә бу һәјатсыз-чансыз ландшафты дағларла, тәпәләрлә, батаглыгларла рәнкарәнк бир һала салыр. Үлкен «хејирхаһ» шејләр јарадыр. Онун рәгиби Ерлик исә мүхтәлиф зәрәрли һејван вә һәшәратлар, хүсусилә јералты дүнјанын сакинләрини јарадыр[6]. Нәһајәт, јухарыда гејд етдијимиз кими, Ерлик инсанлара дәмирчилик сәнәтини, мусиги аләтләрини, шаманлығы верир. Ејни заманда «өлүм» феномени илә һәјатын дәјәрини, јашамағын көзәллијини инсанлара өјрәдир. Беләликлә, Ерликин фәалијјәти дүнја гуручулуғуна «дүзкүн олмамасы» илә дүзкүнлүк, гајда, ганун, һармонија кәтирәрәк, ону тамамлајыр, даһа һәјати едир. Нәтичәдә «нүфуздан дүшмүш» мәләк аз гала Үлкендән дә јүксәјә галхыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, нүмунә кими вердијимиз миф версијаларындан башга Алтај е'тигад вә инанчларында, еләчә дә фолклорунда Үлкенлә Ерлик арасында һеч бир дүшмәнчилик әламәти көрүнмүр. Әксинә, онлар дүнја мигјасында бир-бирилә әл-әлә верәрәк инсанларын талејини һәлл

[5] *Камил Вәлијев.* Елин јаддашы, дилин јаддашы, с. 11.

[6] Бах: *Сагалаев А. М.* Урало-Алтайская мифология. Символ и архетип. Новосибирск, Наука, 1991. С. 36.

едирләр. Онларын бир мәгсәдә хидмәт етмәси, вәһдәти Алтај аталар сөзүндә дә екс олунмушдур. «Үлкен вә Ерлик бир гапыја маликдирләр». Әкәр онларын арасында рәгабәт варса, бу, сырф ритуал характери дашыјыр. Бу, садәчә олараг **ојундур.** Һәр бир ритуал ојунунда нә галиб, нә дә мәғлуб олур. Тәсадүфи дејилдир ки, онларын һәр икисини ата адландырырлар.

Сон дөврләрин шаман поезијасында дејилир ки, һәр ики јарадычынын оғланлары вә гызлары вардыр. Лакин мараглы чәһәт будур ки, онларын һеч бирисинин арвадлары һаггында бир мә'лумат да верилмир.

Үлкенин 7 оғлу вә доггуз гызы доғулмамыш, садәчә олараг аталарынын бәдәниндән ајрылмышлар. Ерликин дә 7 оғлу вә доггуз гызы вардыр. Онларын мәншәји мә'лум олмаса да, һәјат тәрзләри, вәрдишләри мә'лумдур. Онлар «дәмирбашлы гара оғланлар»дыр, Јер үзүндә вә јер алтында аталарынын тапшырығыны јеринә јетирирләр. Онларын һакимијјәти алтында чохлу, кичик гәзәбли вә адсыз руһлар вардыр. Онлар инсанларын руһуну оғурлајыр, јахуд да «јејирләр». Бу нараһат варлыглар тез-тез өз араларында дава-далаш салырлар. Ерликин оғланлары онлары сакитләшдирир. Онлар инсанларын гапысы ағзында кешик чәкирләр вә ичәри бәд гүввәләри кирмәјә гојмурлар. Вахтыны «бајрамларда вә ојунларда» кечирән Ерликин гызлары о гәдәр дә мараглы дејилләр. Абырсыз вә күлмәли олан бу гызлар чох вахт өз јатагларына шаманлары сүрүјүб салырлар. Аталары кими, «мәнфи» ишарәси илә нәзәрә чарпдырылан бу гызлар фөвгәлһәјати вә ағласығмаз күч нүмајиш етдирирләр. Бу јералты аиләнин бүтүн характеристикалары ондан хәбәр верир ки, аиләнин бүтүн үзвләри Јерин өзүнүн мәһсулдарлыг потенсијасындан бәһрәләнмишләр. Ерлик вә онун гызлары һаггында Алтај мифолокијасында истәнилән гәдәр персонажлара раст кәлмәк олар (мәс.: дағын саһибләри вә онларын гызлары, дағ гызлары вә с. вә и. а.).

Биз, шүбһәсиз, Алтај јарадылыш мифләринин шәрһини бурада битирә биләрдик. Лакин Алтај фолклорунда елә материаллар вардыр ки, онлар адыны чәкдијимиз мифләрин деталлары һаггында әлавә мә'луматлар верир. Бунлардан бири «Сәма оғлу» адланыр. Һәмин әфсанәдә дејилир ки, учан дәлә—Бабырган әввәлләр сәмада јашајырды. Бир дәфә о, сәманын бөјүк оғлу Чаикин көзүнү чыхарыр. Чаик онун архасынча гачыр, һәтта јерә енир. Бабырган исә Сидр ағачында кизләнир. Сәма Сидр ағачына илдырым көндәрир...

Доғрудан да бә'зи һејванларын һәјат тәрзи гәдим заманларда елә бир фикир јарадыр ки, онлар күнәш ишығындан, сәмадан кизләнирләр. Мә'лум олдуғу кими, бә'зи һејванлар чох вахт јери газыб өзләри үчүн јува гурурлар. Мағараларда, ағач овугларында кизләнирләр. Дикәр әфсанәдә Сәма оғлу ағачын алтында јаратдығы заман вәһши һејван онун көзләрини чыхарыр вә боғазыны кәмирир. Ата—сәма өз оғлунун өлүмүнүн интигамыны алыр.

Үмумијјәтлә, һәмин әфсанәнин чохсајлы вариантлары мөвчуддур. Өзү дә чох вахт һејванын сәма оғлунун көзүнү чыхармасы вә јахуд өлдүрмәси көстәрилмир. Тува һекајәтиндә сәма аллаһынын бурундука (гәшәнк дәриси олан хырда кәмиричи һејван) нәјә көрәсә ачығы тутур вә ону илдырымла вурур. Бир сөзлә, һәр бир мүнагишәдә ики тәрәф—сәма аллаһы (јахуд онун оғлу) вә чәзаландырылмалы олан вә ағач овуғунда, јахуд да јер алтында кизләнән һејван—иштирак едир. Башга сөзлә десәк, космогоник мифләрдә вә әфсанәләрдә охшар сүжетләр тәсвир олунур.

Гәдим түрк дөврүндә алтајлыларын әчдадлары космогоник мифин дикәр вариантыны да билирдиләр. Орхон-Јенисеј абидәләриндә—даш китабәләрдә олдугча хәсис чүмләләрлә һәмин мифин өзү јох, онун һаггында мә'луматлар бизә кәлиб чатмышдыр. «Үстдә мави көј, алтда гонур јер јарадылдыгда икисинин арасында инсан өвлады јаранмыш»[7]—һәмин чүмләдә дүнјанын ким тәрәфиндән јарадылмасы көстәрилир. Лакин дүнјанын јаранмасы схеми Алтај схемидир. Үч дүнја вар. Орта дүнја—јә'ни инсанларын јашадығы дүнјадыр. Әсас акцент дә буна вурулур. Гәдим түркләрин е'тигад етдији аллаһлар ичәрисиндә јазылы абидәләрдә бир «таныш» аллаһы Ерлик (мәтндә о Еркліг кими верилир) һаггында мә'лумата раст кәлә биләрик. Јухары дүнјанын аллаһы Тенгри (Танры) һесаб олунур. Танры бүтөвлүкдә сәма дејил, шәхсләндирилмиш сәма аллаһыдыр. Онун илаһи арвады да вардыр. Бу Һумајдыр (онун һаггында биз артыг әтрафлы мә'лумат вермишик). Гәдим түрк мәтнләрини тәһлил едән С. К. Кљашторны белә бир фикрә кәлир ки, һәмин аллаһлар арасында вәзифә бөлкүсү олмушдур. Танры инсан өмрүнүн мүддәтини мүәјјәнләшдирир. Һумај инсан өвладларынын доғулмасы илә мәшғулдур. Ерлик исә, әлбәттә, онларын өлүмү илә әлагәдар ишләри көрүр. Бундан башга, Ерлик инсанлар дүнјасына өлүм хәбәрчиләрини дә көндәрир. Гәдим түркләрин вә онларын әчдадларынын әсас мифоложи фигурларынын јеринин мүәјјәнләшдирилмәси бир даһа һәм

[7] Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхәбаты, с. 24.

әчдадларын, һәм дә түркләрин космогоник мифләринин јахынлығыны көстәрир (ваһид сәма аллаһынын ики һиссәјә— кичи вә гадын һиссәләрә бөлүнмәси принсипиал әһәмијјәтә малик дејилдир). Бүтүн һалларда аллаһлар чүтүнүн биркә фәалијјәти сајәсиндә инсанларын талеји һәлл олунур. Бундан әлавә, Алтај ән'әнәләриндә әр-арвад Үлкен—Һумај чүтү һаггында истәнилән гәдәр мә'лумат вардыр.

Илаһи Танры Үлкенин аналогу олуб, ән гәдим заманлардан зәһмли, һөкмлү, фәал варлыг кими гәбул едилмишдир. Түрк дөвләтчилији мејдана кәлдикдән сонра өн плана халгын атасы, дөвләт башчысы, дөјүшчү һаким—хаган чыхыр. Бу чүр һакимијјәтин идеолоҗи тә'мината еһтијачы вардыр. Чүнки һакимијјәти сахламаг вә мөһкәмләндирмәк үчүн һаким—хаганын аллаһ тәрәфиндән сечилмәси, һәтта аллаһын оғлу олмасыны әсасландырмаг лазым иди. Абидәләрдә дејилир: «**түрк халгынын ады, шөһрәти јох олмасын дејә, атам хаганы, анам Хатуну јүксәлтмиш танры, ел верән танры, түрк халгынын ады, шөһрәти јох олмасын дејә, өзүмү о танры хаган отуртду**»[8]. Јахуд «Һумај тәк анам»[9], «танры тәк танры јаратмыш түрк мүдрик хаганы»[10], «үстдә танры, мүгәддәс јер-су, ашағыда хаган бәхти[11], «танры бујурдуғу үчүн өзүм хаган отурдугда...»[12], «Танры јар олдуғу үчүн, дағытдыг»[13], «Танры, Һумај, мүгәддәс јер, су [бизә] гәләбә верди»[14], «Танрысифәт ханым»[15], «Мүгәддәс ханымын атлы дәстәси»[16].

Көрүндүјү кими, танры өвлады хаган танрынын көстәриши илә тахта отурур, дөјүшә кедир, гәләбә чалыр. Гәрибә бир мәнзәрәнин шаһиди олуруг. Түрк гәбиләләри дағыныг вәзијјәтә дүшдүкдә, әсарәт алтына дүшдүкдә танры көлкәдә галыр. Әксинә, гәбилә вә тајфалар бирләшиб мөһкәмләндикчә, гүдрәтли һөкмдар—хаган һакимијјәтә кәлдикдә танры јенидән өзүнү көстәрир, халга јол көстәрир, хагана көстәришләр верир, ону гәләбәдән-гәләбәјә јоллајыр. Демәли, гүдрәтли хаган гүдрәтли танрынын өвладыдыр, онун јердәки нүмајәндәсидир. Буну биз Алтај миф вә әфсанәләриндә ајдын шәкилдә көрүрүк. Миссионер В. И. Вербитски белә бир әфсанәни гәләмә алмышдыр ки, орада јарадылыш просеси бир аз фәргли шәкилдә тәсвир олунур.

Һәлә нә сәма, нә дә Јер вар иди, јалныз Үлкен вар иди. О, саһилсиз дәнизин үзәриндә өзүнә бәрк јер тапа билмирди ки, ајаг үстдә дурсун. Бирдән о дахилиндән бир сәс ешитди. «Габагдан тут, габагдан туту» сәси ешидән кими әлләрини ирәли узатды. Онун әлинә даш кечди. О, һәмин дашын үзәриндә отурду. Лакин о, һәмин әввәлки сөзләри ешитмәкдә давам едирди вә дүшүнүрдү ки, «нә јаратсын вә нечә јаратсын». Бирдән судан **Ағ ана** чыхыр вә дејир: Ағлына нәји јаратмаг кәлсә анчаг буну де: «јаратдым, јарандым, белә дә олачаг...». Буну дејәрәк Ағ ана јох олду вә бир дә һеч кәсин көзүнә көрүнмәди. Үлкен өзүндә бир фикир һисс етди вә бәркдән деди: «Һеј. Торпағы јарат, Јери јарат. Вә Јер јарадылды»[17].

Үлкенин сөзү илә сәма, инсан, дикәр әшја вә чанлылар јараныр. Дәниздә Үлкен үч нәһәнк балыг јарадыр вә онларын күрәјинә јери бәркидир. Ики балыг сағ вә сол тәрәфдә, о бири исә ортада башы шимала тәрәф јерин алтында дурур. О, башыны әјәркән шималда дашгын башланыр. Бу балығын дүнјаны селдә батырмамасы үчүн Үлкен хүсуси гурғу јарадыр: һәмин гурғу балыға артыг һәрәкәт етмәјә имкан вермир. Һәм дә балыға баһадыр Мангды-Шире нәзарәт едир[18].

Дүнјаны јарадараг Үлкен күнәшин парладығы, ајын ишыг вердији Гызыл дağа кедир. Бу дағ елә бил ки, сәмадан асылы шәкилдәдир, инсанын дизинә гәдәр Јерә чатмыр. Јарадылма 6 күн давам едир. 7-чи күн Үлкен јатыр (мүгајисә ет: дүнја динләриндәки јарадылыш проблеми).

Шүбһәсиз, сәма аллаһынын јарадылыш просесиндә антагонисти (рәгиби) олмајан јеканә миф кими тәһлил етдијим бу миф јалныз сөзлә дүнјанын јаранмасыны әкс етдирир. Бурада көрүнүб, сөзүнү дејиб, јоха чыхан, даһа һеч вахт көрүнмәјән Ағ ана образы да мүәммалыдыр. Буну биз башга нөгтеји-нәзәрдән тәһлил етсәк, көрәрик ки, илкин хаос океанында кичи вә гадын кими ики башланғычын сајәсиндә дүнјанын јаранмасы мүмкүн олур. Белә чыхыр ки, Ағ ана — Һумајдыр. Һумај исә Танрынын—Үлкенин арвадыдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Алтај фолклорунда Һумајы чох вахт гызылы, јахуд ағ сачлы гадын кими тәсвир едирләр.

Бурада Ерлик јохдур. Лакин Јералты дүнјанын сакинләри—Үлкенин әһлиләшдирдији һансыса нәһәнк балыглар вар.

[8] Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхәбаты, с. 26.
[9] Јенә орада.
[10] Јенә орада, с. 35.
[11] Јенә орада, с. 36.
[12] Јенә орада, с. 38.
[13] Јенә орада, с. 46.
[14] Јенә орада, с. 48.
[15] Јенә орада, с. 75.
[16] Јенә орада.

[17] *Вербицкий В. И.* Алтайские инародцы. М., 1983. С. 117—118.
[18] Јенә орада.

Бә'зән дејирләр ки, бунлар балыг дејил, әждаһаја бәнзәр нәһәнкләрдир. Онларын бөјүк ағзы вар. Јухары додаглары сәмадан булудлары тутур, ашағы додаглары јери тутур. Бир әждаһа сојуг нәфәс алдығындан, јерә пајызы вә гышы кәтирир. Икинчиси исә истини верир. Мифдә дүнјада таразлығы сахлајан гурғунун көстәрилмәси дә мараглыдыр.

Шор мифолокијасында әввәлчә јаранан дүнјанын тәдричән бөјүмәсиндән сөһбәт кедир. Мифләрдә әввәли олан дүнјанын сонундан да данышырлар. Мүһарибәләр, дашгын, гураглыг, зәлзәлә, вулкан вә с. нәтичәсиндә дүнјада таразлығын позулмасы нәзәрә чатдырылыр. Хүсусилә түрк дөвләтчилији јарандыгдан сонра, дәфәләрлә бөһранлы вәзијјәт, таразлығын позулмасы, халгын гырылмасы, әсир дүшмәси вә с. гејд олунур. Даш китабәләрдә бу барәдә дөнә-дөнә данышылмышдыр: «Табе олдуғун үчүн танры: өл демиш. Түрк халгы өлдү, мәһв олду. Түрк сир халгы јериндә... адам галмады»[19]. Халг дәфәләрлә дүшмән һијләләри, јахуд һүчумлары нәтичәсиндә мәһв олмаг тәһлүкәси алтында галыр. Нәтичәдә «Ашина» һаггында әфсанә јаранырр (артыг биз бозгурд әфсанәсиндә бу барәдә данышмышыг). Биз бу просеси Ујғур дастанларында да мүшаһидә едә биләрик. Әслиндә «Доггуз Оғуз—Он ујғур» түркләринин ики дастаны вардыр. Биринчи дастан ујғур түркләринин јаранмасы илә әлагәдардыр вә бу онларын гурддан төрәдикләрини бир даһа бизә хатырладыр. Икинчиси, «Көч» дастаныдыр. Биринчи дастан Чин гајнагларындан бизә мә'лумдур. Онларын «Төрәјиш» дастанында дејилир:

Гәдим һун башчыларындан биринин чох көзәл ики гызы варды. О гәдәр көзәл идиләр ки, Көј Танры бунлары инсанларла дејил, анчаг танрыларла евләнмәк үчүн јаратмыш ола биләрди. Гызларын аталары олан башчы белә дүшүнәрди. Онун үчүн гызларыны инсанлардан узаг тутмаг, Танрыја вермәк истәди. Бу мәгсәдлә өлкәнин гузеј бир јериндә, јүксәк бир гүллә тикди вә ики гызыны бураја гапатды. Бундан сонра кечә-күндүз гызларынын евләнмәси үчүн Көј Танрыја јалвармаға башлады.

Гызлар гүлләдә һәјат сүрәркән әтрафда ихтијар бир боз гурд долашмаға башлады. Бу гурд башыны гүлләјә чевирир, горхунч бир шәкилдә улајыр, улајырды. Сонра өзүнә гүлләнин дибиндә бир јува гурду. Гүлләни горумаға, уламаға давам етди.

Гызлардан кичији бу боз гурдун гурд чилдинә кирмиш

[19] Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхәбаты, с. 45.

Көј Танрыдан башгасы олмајачағыны сөјләди вә бачысыны ашағы енмәјә разы салды. Ики гыз ашағыја ендиләр.

Дүнја көзәли ики гызын гурдла бирләшмәләриндән Доггуз Оғуз—Он Ујғур чочуглары доғулду. Бу чочугларын сәси боз гурд сәсинә бәнзәјирди. Нә'рә чәкдикләри вә шәрги сөјләдикләри заман гурд кими сәс чыхарырдылар.

Доггуз Оғуз—Он Ујғур аталары бу чочуглардыр[20].

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан түркләринин космогоник мифләриндә јарадылыш һаггында дикәр түрк халгларынын мифләри илә үст-үстә дүшән фикирләр вардыр. Онлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

№ 1. Лап габаглар аллаһдан башга һеч ким јох имиш. Јер үзү башдан-ајаға су имиш. Аллаһ бу сују лил еләјир. Сонра бу лили гурудуб торпаг едир. Сонра торпагда биткиләри чүчәрдир. Ондан сонра да торпагдан палчыг гајырыб инсанлары јарадыр, онлара руһ верир.

№ 2. Көјүн једди гаты вар. Биринчи гат торпагдыр ки, гара чамаат јашајыр. Сонракы гатларда һури-пәриләр, гылманлар, пејғәмбәрләр јашајыр. Лап једдинчи гатда исә аллаһ өз тахтында отуруб дүнјаны идарә еләјир.

№ 3. Габаглар јер көјә јахын иди. Адамлар бир-бирини өлдүрүб ган төкүрдүләр, бәрәкәтин гәдрини билмирдиләр. Буну көрәндә танрынын гәзәби тутду, көјү јердән узаглашдырды.

№ 4. Әзәлдән јер үзүндә һеч нә јох иди. Елә вахт өз-өзүнә кәлиб кечирмиш. Сонра һејванлар, чүчүләр, отлар, ағачлар јаранды. Лап ахырда аллаһ адамлары јаратды. Бунлар јер үзәриндә о гәдәр артыб төрәдиләр ки, дүнја бунлара дарлыг етди. Инсанлар бир-биринә пислик етмәјә башладылар. Буну көрәндә көј ачыгланыб јердән араланды...[21]

Көрүндүјү кими, түрк халглары арасында чохсајлы јарадылыш мифләри вә дастанлары мөвчуддур. Биз бурада онларын бә'зиләрини нәзәрдән кечиртдик. Јери кәлдикчә, јарадылышла бағлы дикәр дастанлара да мүрачиәт едәрәк, онлар һаггында кениш мә'лумат верәчәјик.

[20] Түркүн Гызыл китабы. 1-чи китаб, с. 147—148.
[21] Азәрбајчан мифоложи мәтнләри, с. 35.

ТҮРК МИФОЛОКИЈАСЫНДА ГУШЛАР

Гәдим түркләр арасында гуш онгону кениш јајылмышды. Оғуз дастанларында бу гушлара чох бөјүк јер верилмишди. Һәр бир гәбиләјә бир гушу өзү үчүн символ вә јахуд онгон сечирди[1]. Чох вахт гәбилә онгону олан гуш овланмыр вә онун әти јејилмирди. XVIII—XIX әсрин Авропа вә рус тәдгигатчыларынын мә'луматларына көрә, јакут түркләри арасында мүхтәлиф һејванларла јанашы, гарға, гу, гартал, дурна вә с. гушлар мүгәддәс һесаб олунурду. Јакутлара көрә, **гартал** күнәшин рәмзидир. О, фәсилләри дәјишдирмәк гүввәсинә маликдир. Ганадларыны бир дәфә чырпанда бузлары әридир. Ики дәфә чырпанда, јаз кәлир. Азәрбајчан түркләринин нағыл вә дастанларында, әфсанә вә әсатирләриндә гушлара бөјүк јер верилир. Мәсәлән, **Симург** Азәрбајчан фолклорунда зооморфик бир образ кими танынан әфсанәви гушдур. О, хејирхаһ, дара дүшәнләрин хиласкары, һамисидир. Елә тәкчә кениш јајылмыш «Мәлик Мәммәд нағылы»ны хатырламаг кифајәтдир. Сөзүн дашыдығы мә'на чаларлары «сијаһ мүрғ» (гара гуш), «Симурғ» (отуз гуш) шәкилләриндә изаһ олунмушдур. Бә'зи тәдгигатчылар бу сөзүн «сәк» (ит) вә «мүрғ» (гуш) һағғындакы тәсәввүрләрин бирләшмәси нәтичәсиндә јаранмыш олдуғуну еһтимал едирләр. Симурғ ады «Авеста»-да «сәсинә», гәдим пәһләви јазыларында исә «синмүрв» (син гушу) шәклиндә хатырланыр. Әфсанәјә көрә, бу гушун јувасы дәнизин ортасында битмиш бир ағачын башындадыр. Онун Елбурз дағынын зирвәсиндә мәскән салдығы да рәвајәт олунур[2].

Азәрбајчан түркләри арасында кениш јајылмыш инанчлардан бири дә **Сәмәндәр гушу** илә әлагәдардыр. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндә әфсанәви гуш кими хатырланан Сәмәндәрин куја димдији поладдан, ајаглары исә дашдан олмушдур. О, һәр дәфә ајагларыны димдикләдикдә орадан гығылчым галхар, бәдәнини бүрүјәрмиш. Сәмәндәр аловландыгда өзүнү суја атармыш. Дикәр әфсанәјә көрә, Сәмәндәр нәһәнк гуш олмуш, илдә, јахуд да једди илдә бир гар үстүндә јумуртлармыш вә өзүнү јумуртасына сүртүб аловланырмыш. Үмумијјәтлә, Сәмәндәр һаггында долашан әфсанәләрин әксәријјәти одла әлагәдардыр[3].

Көркәмли шифаһи халг әдәбијјаты биличиси М. Һ. Тәһмасиб «Әфсанәви гушлар»[4] адлы мәгаләсиндә Дөвләт гушу һаггында марaглы фикирләри вермишдир.

Тәдгигатчынын фикринчә, бу гәбилдән олан әсатири сүрәтләрдән бири халг әдәбијјатымызда чох мәшһур олан **Дөвләт гушудур.** Бүтүн нағыллардан вә әфсанәләрдән көрүнүр ки, бу гушун ики әсас хүсусијјәти вардыр. Бунлардан биринчиси, бу гушун көлкәсинин бәхтијарлыг вә сәадәт рәмзи олмасындан ибарәтдир. Онун көлкәси кимин башы үзәриндә дүшсә, о, дүнјада мүтләг ән бәхтијар адам олур. Бунун нәтичәси олараг бу гушун икинчи хүсусијјәти мејдана кәлмишдир. О, кимин башына гонарса, һәмин адам падшаһ, јә'ни дөвләт—һөкумәт башчысы олур. Көрүндүјү кими, биринчидән доғмуш бу икинчи хүсусијјәт ејни шејин нағыл вә әфсанә јарадычылығы хүсусијјәтләринә ујғунлашдырылмыш шәклидир. Башга чүр десәк, бу хүсусијјәт биринчинин даһа сонракы дөврләрә аид олан инкишаф формасыдыр.

Бу гушун адындакы «дөвләт» сөзү әввәлләрдә сәрвәт мә'насы дашымышса да, чәмијјәт гурулушунда «һөкумәт» мә'насында ишләнән дөвләт гурулушу ортаја чыхдыгдан сонра бу шәклә дүшмүш вә падшаһ сечкиси васитәсинә чеврилмишдир. Ибтидаи чәмијјәт инкишафынын кечирмиш олдуғу мәрһәләләр нәзәрә алынырса, бу да ганунаујғун вә тәбии бир һалдыр.

Бизд дөвләт сөзү даһа гәдим дөврләрин јадикары олараг, малдарлыгла мәшғул олан әһали арасында ејни заманда гојун мә'насында да ишләдилмәкдәдир. Азәрбајчанын бә'зи рајонларында инди дә гојуна садәчә «дөвләт» дејилир. Лакин бу сөзүн мә'насы бунунла да гуртармыр. Дөвләт биздә мүәјјән дөврләрдә ағыл мә'насында да ишләнмишдир. Бунун ән ајдын мисалыны биз «Китаби-Дәдә Горгуд»да көрүрүк. Бурадакы устаднамәләрин бириндә Дәдә Горгуд хана мүрачиәт едәрәк дејир:

[1] Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi. (kaynakları ve açiklamaları ile destanlar). I cilt. Ankara, 1989. S. 33.

[2] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. 20 чилддә, 1-чи чилд. Халг әдәбијјаты. Бакы, «Елм», 1982. С. 494.

[3] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы, 20 чилддә. 1-чи чилд, с. 494.

[4] Бах: *Тәһмасиб М. Һ.* Әфсанәви гушлар. «Вәтән уғрунда» журналы, № 5. 1945. С. 93—101.

Гыз анадан көрмәјинчә өјүд алмаз.
Оғул атадан көрмәјинчә сүфрә чәкмәз.
Оғул атанын јетирмәси, ики көзүнүн биридир.
Ағыллы оғул олса, очағынын көзүдүр.
Оғул даһа нејләсин, ата өлүб мал галмаса.
Ата малындан нә фајда, башда ағыл олмаса...
Ағылсыз адамын шәриндән аллаһ сахласын, ханым сизи[5].

Лакин мәсәлә бунунла да битмир. Тәдгигат көстәрир ки, биздә дөвләт сөзү бүтүн бу мә'налары илә әлагәдар олараг, мүәјјән вахтларда вә һәтта инди белә өвлад мә'насында да ишләнир ки, бу да бурада һаггында данышылан мәсәлә илә сых сурәтдә әлагәдардыр.

Дөвләт гушунун бир ады да Һумај, јахуд Һүмадыр. Шәмсәддин Сами өз лүғәтинин II чилдинин 1510-чу сәһифәсиндә Һумај гушу һаггында белә дејир:

«Чәзајири-бәһри мүһитдә булунан бир гушдур. Чәннәт гушу, Дөвләт гушу (мәчази—сәадәт, гутлулуг, наилијјәт)... Әски јунанларын феникс дедикләри гуша да шәргдә Һүма дејилир».

Начи лүғәтиндә исә Һүма гушу һаггында белә мә'лумат верилмәкдәдир:

«Бир гуш исмидир ки, сајәси кимин башы үзәриндә дүшәрсә, наили-шәрәф вә игбал олурмуш. Әсли Һумајдыр».

Әлдә олан башга лүғәтләрин дә вердикләри мә'лумат ашағы-јухары, бунлара јахын бир шәкилдәдир. Һумај, јахуд Һүма гушунун доғрудан да дөвләт гушу олмасыны биз јазылы әдәбијјатымызда да көрмәлијик. Ајры-ајры шаир вә јазычыларын мүхтәлиф әсәрләриндә Һумај, јухарыда гејд едилдији кими, дөвләт гушу илә ејни хүсусијјәтләрә малик бир гуш кими ишләдилмәкдәдир[6].

Һумај гушуна бә'зән «һ»-сыз олараг, Умај да дејилмиш вә дејилмәкдәдир. Бизи әсл марагландыран да онун адынын бу шәклидир. Һумај сөзүнә ән гәдим олараг мәшһур «Орхон китабәләри»ндә тәсадүф едилмәкдәдир. Мә'лум олдуғу үзрә, бурада Билкә Хаган өз анасыны Һумаја бәнзәтмишдир Әсәрдә Һумај тәк хатунун бәхтинә кичик гардашым Күл тикин икид адыны газанды[7]. Бу чүмләјә көрә, Радлов вә Мелиорански, Вербитскинин вермиш олдуғу тәфсирә әсасланараг, Һумајын илаһә демәк олдуғуну, өзүнүн дә ушаглар вә һамиләзаһы гадынлар һамиси олдуғуну дејирләр. Вербитски һәлә јухарыда ады чәкилән китабәләрин тапылмасындан әввәл чап етдирмиш олдуғу лүғәтиндә Һумај илаһәсиндән данышараг, «ушагларын, еләчә дә һејван балаларынын һамиси олан бир илаһәдир»—демишди. Радловун даһа сонралара аид мәшһур «Түрк халг әдәбијјаты нүмунәләри» әсәриндә: «Биз ибтидада атамыз Үлкендән төрәндијимиз заман бу ики гајын ағачы да Һумај илә бәрабәр көјдән енмишдир»—дејә бир чүмлә вардыр.

Бурадакы Һумај сөзүнү шәргшүнас Қатанов Ева—Һәвва,—дејә тәрчүмә етмишдир. Әслиндә Һумај илә Һәвва әфсанәси арасында мүәјјән бир јахынлығын олдуғуну еһтимал вә иддиа етмәк бәлкә дә мүмкүндүр. Лакин бурадакы Һумај әлбәттә ки, Һәвва дејилдир.

Ејни әсәрдә јенә дә дәфн мәрасиминдән данышыларкән, белә дејилир:

«Адамларымыз гәбр үстүндән кәлдикдән сонра араг ичәрләр. Бу заман әввәлчә арағы үч дәфә ағызларына алыб евин јухары тәрәфинә пүләјәрләр. Бу, анамыз Һумајын олсун, дејәрләр».

Трушански исә бу илаһә һаггында данышаркән белә дејир:

«Бу бир гушдур ки, ушағын башы үзәриндә охујар, бунунла да кујa ки, һәмин ушағын зүријјәтли олачағыны хәбәр верәрмиш». Бурадан да ајдын көрүнүр ки, Һумај вә Умај ејни шејдир. Даһа доғрусу, Умај Һумајын, Маһмуд Қашғаринин сөзләри исә десәк, һәлә һашлашмамыш, јә'ни «һ» сәсини гәбул етмәмиш шәклидир вә јахуд әксинә, Шәмсәддин Сами ејни заманда өз лүғәтинин 1-чи чилдинин 558-чи сәһифәсиндә «Ума» һаггында данышараг: «Кичик чочуглары горхутмаг үчүн чаһилано ичад олунмуш горхунч бир шәхсимөвһум...» дејир. Тәдгигат көстәрир ки, бу е'тигад биздә дә вардыр. Биздә дә «ушаг умусу» дејилән белә бир мөвһум мәхлуг вардыр ки, аналар чох заман ушағы онунла горхудурлар. Әслиндә ушаг вә һамилә гадынлар илаһәси олан Һумајын нәһајәт белә зиддијјәтли бир мә'на алмасы тәбиидир. Бу, әски «дини» көрүшләрлә мүбаризә апаран ејни дини еһкамын нәтичәсидир. Башга чүр десәк, бу, Һумајын даһа сонракы дөврләрдә алмыш олдуғу ејни мә'надыр. Лакин бунунла бәрабәр биздә онун әсл мә'насында ишләнмиш олдуғу дөврләрин јадикарлары да јашамагдадыр. Бә'зи рајонларымызда бу адла әлагәдар олан бир сыра көһнә пирләр вардыр. Бу пирләрә кечмишдә әсасән һамилә вә доғмајан гадынлар зијарәтә кедәрмишләр. Биринчиләр о пирдән өз ушагларынын мүһафизә олунмасыны нијаз етдикләри кими,

[5] Китаби-Дәдә Горгуд, с. 129—130.
[6] Бах: *Тәһмасиб М. Һ.* Әфсанәви гушлар. «Вәтән уғрунда» журналы, с. 99.
[7] Әски түрк јазылы абидәләр мүнтәхәбаты, с. 27.

икинчиләр дә ондан ушаг истәрмишләр. Ејни заманда ушағы галмајан аналар о пирә нәзир вердикләри кими азарлы ушаглар да ораја апарылармыш. Бу пирләрдән бири һазырда Губадлы рајонунун Гарачаллы кәндиндә «Һумај каһасы» ады илә мәшһурдур.

Бүтүн бу дејиләнләрдән Һумајын вә јахуд онун башга шәклиндән ибарәт олан Умајын әслиндә доғрудан да ушаг вә һамилә, заһы гадынлар илаһәси олдуғу көрүнмәкдәдир. Һәтта бир чох халгларда онун доғрудан-доғруја гадын-ана шәклиндә тәсәввүр едилмәси дә мә'лумдур. Бәллидир ки, Һумај гушунун көлкәсинин бәхтијарлыг вә дөвләт рәмзи вә сәбәби олмасы да онун һәмин бу хүсусијјәтинин инкишафы мәһсулудур. Бурадакы көлкә һимајә мә'насыны дашымагдадыр.

Умај вә јахуд Һумај әслиндә нәдир? Гәдим инсан нәјә вә онун һансы хүсусијјәтләринә әсасланараг, бу әсатири сурәти јаратмышдыр? Бәллидир ки, һәр бир фөвгәлтәбии әсатири сурәтин әсасында мүәјјән тәбии, мадди бир варлыг дајанмагдадыр. Јә'ни һәр бир әсатир мүәјјән, тәбии мадди бир варлығын вә јахуд һадисәнин дүзкүн дәрк едилмәмәси, анлашылмамасы нәтичәси олараг, бу сирләр гаршысында һәләлик ачиз галмыш гәдим инсан тәрәфиндән јарадылмышдыр. Әслиндә исә, бунлар јухарыда дејилдији кими, тәбиимадди варлыглардан вә һадисәләрдән ибарәтдирләр[9].

Азәрбајчан-түрк мифолокијасында, фолклорунда башга гушлардан сөһбәт ачылыр:

№ 89. Гушлар јарананда һамысы учурмуш. Бир дәфә гушлардан бири дејиб ки, аллаһ гојса, сабаһ учачајыг. Тојуг дејиб ки, аллаһ гојса да, гојмаса да учачајыг.

Гушларын бир гисми бунун дедијини тәсдигләјир.

Сәһәриси бүтүн гушлар учур. Анчаг тојугла онун сөзләрини тәсдигләјән гушлар нә гәдәр әлләширсә дә, уча билмирләр. Онлар инди дә уча билмирләр.

№ 90. Бир күн инсан оғлу фикирләшир ки, һәр шејин падшаһы, бөјүјү вар. Гушларын да кәрәк падшаһы олсун.

Бүтүн гушлары јығыб дејир ки, һансыныз лап јухары галхсаныз ону падшаһ гојачағам. Гушлар разы олур. Учурлар, анчаг гартал һамысындан һүндүрә учур. Бу дәмдә инсан оғлу көрүр ки, гарталын түкләри арасындан чырт-чырт гушу чыхды, лап јухары учду. Буну гушлар да көрдү, пәрт олдулар ки, бундан бизә падшаһ чыхмаз.

---

[8] *М. Һ. Тәһмасиб.* Әфсанәви гушлар. «Вәтән уғрунда» журналы, с. 100.
[9] Јенә орада.

Инсан оғлу чырт-чырт гушуна дејир ки, сән лап јухары учдун, анчаг кәләјинлә. Она көрә кәрәк сәнә бир иш дә тапшырам. Ону да еләсән, сәни падшаһ гојачағам. Кет мәнә елә бир чөп кәтир ки, нә әјри олсун, нә дә дүз.

Дејирләр ки, чырт-чырт гушу о вахтдан һәмишә коллугда кәзир, һәмин чөпү ахтарыр, анчаг тапа билмир. Гартал исә гушларын падшаһы олур.

№ 91. Бир арвадын Јусиф адында бир оғлу вар имиш. Бир күн арвад бу Јусифи чимиздирир. Чимәндән сонра оғлан су истәјир. Анасы вермир. Ушаг ағлајыр, өзүнү өлдүрүр, анчаг анасы су вермир ки, чиммисән, нахошлајарсан. Ахыры арвад көрүр ки, ушаг дөзә билмир, кедир су кәтирмәјә. Арвад кәлинчә ушаг өлүр.

Арвад буну кәлиб көрәндә өзүнү дидиб-төкүр. Аллаһа јалварыр ки, аллаһ, мәни гуш елә.

Аллаһ буну гуш еләјир. Бу гуш башлајыр охумаға. Һәмишә дә охујанда дејир: «Јусиф, дур су ич».

№ 92. Һопһоп бир арвад имиш. Ики оғлу вар имиш: Усуфла Нәсиф. Бунлар бузова кедирләрмиш. Бир ахшам бузовлары кәтирәндә көрүрләр ки, бир гарынын бузову галыб чөлдә. Аналары бунлары дөјүр ки, тез кедин тапын кәтирин. Бунлар кедирләр. Бир аздан арвадын үрәји јумшалыр, дејир, дурум сүд биширим, кәләндә ушаглар јесин. Ана нә гәдәр көзләјир ушаглар кәлмир. Сабаһ олур, бахыр ки, јенә гајытмадылар. Билир ки, бузову тапмајыблар. Диләк еләјир, олур һопһоп. Башлајыр балаларыны кәзмәјә. Һопһоп охујанда дејир:

Усуф, Нәсиф, кәл сүд ич...
Кәл сүд ич.

№ 93. Дејирләр ки, Һопһоп әввәлләр бир кәлин имиш. Һәмин кәлин бир дәфә башыны јујан заман гајынатасы кәлиб ону көрүр. Кәлин утандығындан үзүнү көјә тутуб дејир:

— Илаһи, сән мәни бир гуш елә, учум кедим чөлләрә. Бир дә гајынатамын көзүнә көрүнмәјим.

О саат кәлин гуш олур. Учуб галхыр көјләрә. Кәлинин ики ушағы вармыш. Бири оғлан, бири гыз. Оғлунун ады Һопһоп, гызынын ады Култоп. О вахтдан бәри кәлин өвлад һәсрәти чәкир, һәмишә онлары чағырыр:

— Һопһоп, Култоп...

№ 94. Гәдимләрдә чох көзәл, ағыллы, намуслу бир гыз вармыш. Бу гыз өз әмиси оғлуна нишанлы имиш.

Гызын тој күнү олур. Онун әл-ајағына хына гојурлар.

Һамынын башы һәјәтдә тој ишләринә гарышыр. Гыз тәкчә јенкә илә отурмушду. Бу вахт чохдан бәри гызы изләјән,

ону әлә кәтирмәјә чалышан башга бир оғлан башынын дәстәси илә ичәри кирир. Јенкәнин әл-ајағыны, ағзыны бағлајыб јерә јыхырлар. Гызы да көтүрүб дағлара гачырлар.

Гызынә гәдәр дартыныр, гышгырыр, јалварыр, она гулаг асан олмур. Һәр јердән әлачы кәсилән, әли үзүлән гыз үзүнү көјә тутуб дејир:

—Танры, мәни гуш елә.
Ганады күмүш елә.
Елдә рүсвај еләмә,
Дағда күнүм хош елә,
Дашлара јолдаш елә.

Гыз ону дејән кими дөнүб кәклик олур, пырылты илә учуб чәмәнлијә дүшүр.

Гызын әл-ајағы хыналы олдуғу үчүн, кәклијин дә ајағы хыналы олур.

№ 95. Бир күн гуллугчу гыз ханымын дарағыны алыб башыны дарајыр. Дарағы бохчаја, палтарын арасына бағлајыб, тахчаја гојур.

Арадан хејли кечир. Ханым башыны јујурмуш, дарағы истәјир. Гуллугчу гыз дарағын јерини унудубмуш.

Нә гәдәр чалышыр дарағын јерини јадына сала билмир.

Ханым гуллугчу гыздан шүбһәләнир.

— Дарағы оғурламысан,—дејир.

Гыз хәчаләтиндән тәр төкүр, анд-аман еләјир:

— Ханым, мәним әлим әјри дејил, дараг бураларда олачаг.

Амма нә гәдәр ахтарырлар дараг тапылмыр. Гыз утандығындан аллаһа јалварыр ки, мәни гуш елә. Сонра бирдән јадына дүшүр ки, дараг тахчадакы бохчанын ичиндәди. Амма иш ишдән кечмишди. Елә о вахтдан турач гушу охујур:

— Ханым, тахчада-бухчада. Ханым, тахчада-бухчада.

№ 96. Шанапипик көзәл бир кәлин имиш. Бир күн о, сачыны јујуб дарајырмыш. Бирдән гајынатасы кәлиб көрүр. Кәлин утандығындан аллаһа јалварыр ки, буну гуш еләсин.

Башындакы дарағы илә бирликдә аллаһ буну гуш еләјир. Бунун бир оғлу да вар имиш. Она көрә дә һәмишә бу «буп-буп» еләјиб оғлуну ахтарыр.

№ 97. Гоча бир кишинин көзәл, һәјалы бир кәлини вар имиш. Бир нечә вахт кечир, кәлин һамилә олур. Гајыната евдә олмајанда кәлин су кәтириб узун гара сачларыны јумаға башлајыр. Сачыны дарадығы вахт гајынатасы евә кәлир. Кәлин дарағы сачына тахыр, әлләрини көјә галдырыб дејир:

— Илаһи, мәни ја даш, ја да гуш елә.

Сөз кәлинин ағзындан чыхар-чыхмаз гуш олуб көјә учур. О һәмин гушдур ки, инди дә дарағыны башында кәздирир. Она Шанапипик, Дарагчин дејирләр.

№ 98. Бир нәфәр оғлан көлүн кәнарында от јығдығы заман јанына бир көјәрчин дүшүр. Көјәрчин дөнүб көзәл бир гыз олур. Бу әһвалат бир нечә күн тәкрар олур. Ахырда бунлар севиширләр. Һәр күн бу көјәрчинлә оғлан күнүн гызмар вахты көлдә чимәрмишләр. Оғлан һәр күн сәһәр тездән дуруб көлүн саһилинә кедәрмиш. Һәмин көјәрчин дә кәлиб көлүн јанында гыз олуб оғланла сөһбәт едәрмиш. Оғланын аиләси бунун һәр күн тездән кедиб ахшам кәлмәсиндән нараһат олур. Бир күн атасы ону изләмәјә башлајыр. Бунларын һәр икиси суда чимдији вахт оғланын атасы бунларын үстүнә чыхыр.

Бунларын һәр икиси дә чох гышгырырлар ки, јахын кәлмәсин, анчаг киши буна фикир вермәјиб бунларын палтарынын јанында дајаныр. Бунлар кишидән утаныб кәнара чыха билмирләр. Икиси дә көјәрчин олуб һаваја галхыр.

№ 99. Гарангушу өлдүрмәк күнаһды. Ким ону өлдүрсә башына бир иш кәләр. Гарангуш дејир ки:

Гарангушам, гарангуш,
Ганадларым ајрыч-ајрыч.
Мәни вуран бәј оғлу
Ган гуссун овуч-овуч.

№ 100. Кечмиш әјјамларда бир гыз вар имиш. Бир бәј оғлу да она бәнд олубмуш. Амма Алабахтанын ону көрмәјә көзү јох имиш.

Бәј оғлу билир ки, бу севда баш тутан дејил. Истәјир бир аралығы хәлвәтә салсын, гызы көтүрүб гачсын. Бәј оғлу Алабахтаны чох изләјир, чох фүрсәт көзләјир. Ахыр күнләрин бир күнүндә Алабахтаны тәкликдә тутур. Чумур онун үстүнә ки, атын тәркинә алсын, арадан чыхарсын. Нә гәдәр чалышырса, гызы атын тәркинә галдыра билмир. Бәј оғлу көрүр ки, бу хәбәр һәр јана јајылачаг, биабыр олачаг ки, бир гыз нәди, гачырда билмәди. Она көрә Алабахтаны елә орадача өлдүрүр. Анчаг бәј оғлу Алабахтанын өлүсүнү көрә билмир. Гыз гуш олуб учур. Алабахта адлы гуш бәј оғлунун өлдүрдүјү һәмин гыз имиш. Инди бу гуш колдан-кола уча-уча һал-гәзијјәсини чар чәкиб охујур, бәј оғлуна нифрин јағдырыр:

Алабахтајам, Алабахта,
Синәм олуб тахта-тахта.
Мәни вуран бәј оғлу,
Ган гуссун лахта-лахта.

Алабахтаны вурмаг, она даш атмаг олмаз. Јохса гарғыјар. Алабахтанын гарғышы да тез кечән олур.

№ 101. Ики оғлан чүт сүрүрмүш, бири Иса адында, бири дә Муса адында. Бунлар јорулуб бир аз јатырлар ки, динҹләрини алсынлар. Өкүзләр ачылыб гачырлар.

Иса илә Муса ојаныб көрүр ки, өкүзләр јохду. Нә гәдәр ахтарырларса тапа билмирләр. Ағалары да чох әзазил адам олур. Бу ушаглар горхуларындан евә гајыда билмирләр. Аллаһа јалварырлар ки, бизи гуша дөндәр. Аллаһ бунлары гуша дөндәрир. Бунлар башлајырлар өкүзләри ахтармаға. Һәмишә дә бир-бириндән сорушурлар ки, тапдын?

№ 102. Бир кәлин хәмир јоғурурмуш. Әлини вурур натәмиз јерә, сонра да хәмир тасындан јапышыр. Тас чеврилиб кечир бунун башына. Кәлинин өзү дә гуша дөнүр. Инди о гуша касы дејирләр.

№ 103. Илан, гарангуш, бир дә мығмыға дост олурлар. Бир күн илан гарангушла мығмығаја дејир ки, кедин көрүн һансы чанлынын ганы ширинди?

Мығмыға бүтүн чанлылары санчыр. Көрүр ки, инсанын ганы чох ширинди. Гајыдыр иланын јанына, истәјир десин ки, инсанын ганы. Елә «и» демишди ки, тез гарангуш онун дилини гопарыр. О вахтдан да мығмыға дызылдаја-дызылдаја галыр.

Илан гарангуша дејир ки, нијә белә еләдин. Гарангуш кәләк ишләдиб дејир ки, көрмәдин, истәјирди «илан» десин. Белә дә достлуг олар, о кедиб сәнин баланы санчыб, она көрә дә илан ганын ширин сајыр.

Демәјәсән, гарангуш дүнјада ән јахын досту олан инсаны гуртармаға чалышырмыш.

№ 104. Кечмиш заманларда иланла гарангуш бәрк дост имишләр. Араларындан су да кечмәзди. Һәмишә бир јердә кәзәр, тапдыглары јеми бир јердә бөлүб јејәрмишләр.

Бир дәфә иланла гарангуш нә барәдәсә сөзләширләр. Иш о јерә чатыр ки, әлбәјаха олуб далашырлар. Гарангуш учуб көјүн бир гатына галхыр. Орадан шығыјыб илана һүчум чәкир. Онун дилини димдикдән кечириб јаралајыр. Илан да фүрсәти әлдән вермир, јаралы-јаралы гарангуша тәрәф чумур. Нә фајда, кечикир. Јалныз гујруғуну гопара билир.

Дејирләр елә о вахтлардан иланла гарангушун бир-бирини көрмәјә көзләри јохду. Иланын дилинин һачалығы, гарангушун һачалы гујруғу елә һәмин давадан галма шејди.

№ 105. Гырғы илә күрзә бәрк дост имишләр. Бир күн күрзә гырғынын сүздүјү көјләрә һәсрәтлә бахыб дејир:

— Гардаш, сән истәдијин вахт көјә галхырсан, истәдијин вахт јерә енирсән, мәнимлә кәзирсән. Мән јазыг исә һәмишә

јердә сүрүнүрәм. Һеч көјә чыха билмирәм ки, көрүм оралар нечә јерди. Нә олар, мәни дә бирчә дәфә көјә галдыр.

Гырғы достунун сөзүнү јерә салмыр. Ону чајнағына көтүрүб көјләрә галдырыр. Әввәл чајларын, дәнизләрин үстүндән кечирләр. Күрзә бәрк горхур ки, бирдән гырғыды да, бурахар чајнагларындан, о да дүшәр суја өлүб кедәр. Елә ки, дәниз гуртарды, гуру јерләрин үстүндән кечмәјә башладылар, о саат күрзәнин ағлына пис фикирләр кәлди. Истәди достлуға хәјанәт етсин. Гырғыны чалыб өлдүрсүн, јерә дүшәндә дә јесин.

Гырғы күрзәнин үрәјиндән кечәнләри дујду. Тез чајнагларыны онун боғазына илишдириб тәрпәнмәјә гојмады. Елә сыхды ки, күрзәнин көзләри јериндән ојнады, аз галды чыхыб дүшсүн. Гырғы сүзүб јерә енди. Күрзәни јарымчан һалда торпаға дүз узадыб деди:

— Бах, мән истәјирдим ки, сән достлугда беләчә дүз оласан. Анчаг көрүрәм ки, јолуну әјирсән. Сәндән мәнә дост олмаз.

Дејирләр, о күндән гырғы илә күрзәнин достлуғу позулуб. Гырғы һарада күрзә көрсә, дүз онун үстүнә шығыјыр, чајнагларына алыб дидиб парчалајыр, ширин-ширин дә јејир.

№ 106. Кечмишдә Шаһишонгар бүтүн гушларын падшаһы имиш. Онун вәзири тәрлан, вәкили гырговул, мәсләһәтчиси исә гартал иди. Бир күн Шаһишонгар гуш бәрк ачыгланыр, вәзир-вәкилини, мәсләһәтчисини говур. Алагарғаны өзүнә вәзир,гарагарғаны вәкил, гузғуну мәсләһәтчи көтүрүр.

Бир күн Шаһишонгар гуш Бағдада сәфәр едир. Бу вахт Бағдад падшаһы хәстәләнир, Шаһишонгар гушун ганыны она дәрман бујурурлар. Гушу тутмаг үчүн һөкмдарын әмри илә јола бир нечә шагга әт, бир чәлләк чахыр гојурлар ки, гуш кәләндә эти јесин, чахыры да ичиб өзүнү итирсин.

Шаһишонгар гуш вәзир-вәкили, мәсләһәтчиси илә јолдан кечәндә эти көрүрләр. Вәзир-вәкил, мәсләһәтчи јерә енмәји тәклиф еләјирләр. Шаһишонгар гуш разы олмур ки, бурада нә исә бир иш вар. Нәһајәт, онлар јерә енир, јејиб-ичәндән сонра һушларыны итириб һәрәси бир јерә јыхылыр. Бағдад һөкмдарынын адамлары гушу тутуб шаһын һүзуруна кәтирирләр. Шаһ әмр едир ки, тутугушуну кәтирсинләр. Тутугушу Шаһишонгардан хәбәр алыр ки, нечә олду, бу иш сәнин башына кәлди?

Шаһишонгар гуш дејир ки, сән мәним ајағымдан ган алыб онун јарасына сүртсән һөкмдар сағалар. Падшаһ дејиләнә әмәл едир. Шаһишонгар гуш тутугушуна дејир ки,

мән көјдән баханда јердәки буғда дәнәсини дә көзүм сечир. Күл о шаһын башына ки, өз вәзир-вәкилинә инана. Мәним әввәлки вәзирим тәрлан, вәкилим гырговул, мәсләһәтчим гартал иди. Онлары чыхарыб јеринә алагарғаны, гарагарғаны, гузғуну гојдум. Инди мән удузмушам. Бир шаһын ки, вәзири алагарға, вәкили гарагарға, мәсләһәтчиси гузғун ола, о шаһын ахыры јохду. Инди, тутугушу, сән падшаһына де ки, нечә ки, һәјатда вар, һеч вахт вәзир, вәкилинин сөзүнә гулаг асмасын. Әкәр сәнин падшаһын онларын сөзүнә гулаг асса, мәним тәк удузар. Бу сөздән сонра падшаһ ону азад еләјир.

Бундан сонра Шаһишонгар гуш бир дә һеч нәјә јахынлашмыр. О, евләнмир, нәсли төрәмир. Она көрә дә инди нәсли кәсилиб.

№ 107. Һәзрәт Сүлејман Сара адлы көзәл бир гызла евләнмәк истәјир. Лакин гыз шәрт кәсир ки, су үзәриндә гуш ганадындан бир ев тикдирсин, сонра кәләрәм. Һәзрәт Сүлејман бүтүн чанлынын һөкмдары олдуғундан әмр едир ки, бүтүн гушлар јығылсын. Чәми гушлар аз кечмир ки, Һәзрәт Сүлејманын јанына топлашырлар. Һәзрәт Сүлејман бир дә бахыр ки, чәми гушларын арасында бајгуш көзә дәјмир. Сорушур ки, бәс бајгуш һаны? Дејирләр ки: «Дејир, кәлмирәм». Һәзрәт Сүлејман гәзәбләниб гырғыны бајгушун далынча көндәрир. Гырғы исә бајгушла дост олуб. Дејирләр, бу достлуг һәлә дә давам едир. Бајгуш гырғынын сөзүнү јерә салмајыб Һәзрәт Сүлејманын гуллуғуна кәлир. Һәзрәт Сүлејман бајгуша дејир:

— Сән мәним әмрими јеринә јетирмәдијин үчүн мән сәнә ағыр чәза верәчәјәм. Анчаг сәнә үч суалым вар, әкәр тапа билсән, азад едәчәјәм, јох, әкәр тапмасан өзүндән күс.

Бајгуш дејир:

— Бујур.

Һәзрәт Сүлејман сорушур:

— Де көрүм, абад јер чохду, ја хараба?

Бајгуш чаваб верир:

— Хараба. Чүнки хараба харабады, абад јер дә вахт кәләчәк харабалығa чевриләчәк.

— Бу чавабын дүз. Инди де көрүм, өлү чохду, јохса дири?

— Әлбәттә, өлү. Өлү өлүдү, дириләрин дә вахты чатыб өләчәк.

— Бу да јахшы. Бәс, арвад чоху, киши?

— Арвад.

— Нә үчүн?

— Чүнки арвад арвадды, сәнин кими арвад сөзүнә бахан кишиләр дә арвадларын бир тајыды.

Сөз Сүлејман пејғәмбәрин чох хошуна кәлир. Бундан сонра о, бүтүн гушлары азад етдирир. Ону исә гушлара һөкмдар тә'јин едир, өзүнә дә бәјлик верир. Һәм дә наһар јемәји үчүн һәр күн бир сәрчә ајырыр.

Бу әмри Һәзрәт Сүлејман вердијиндән бајгуш һеч әзијјәт чәкмир, сәрчәләр өзләри бајгуша јем олмаға кәлир, һәмишә дүз онун гаршысына чыхырлар. Бајгуш да күндә онлардан јалныз бирини тутуб јејир.

№ 108. Дејирләр ки, пәрванә гызмыш, од да оғлан. Пәрванә шаһ гызыјмыш, од да әкинчи оғлу. Шаһ гызыны әкинчи оғлуна вермир дејин, көзүнә дөндүјүм гызла оғлан күнләрин бир күнүндә әл-әлә вериб гачырлар.

Падшаһ да падшаһ имиш. Әмр верир: һа бурда, һа орда, гызла оғланы јахалајырлар. Падшаһ гызыны өз оғлуна алмаг истәјән вәзир бир овсун охујур, оғланы еләјир од. Бундан сонра гыз көз јашы төкүр, үзүнү көјә тутуб јалварыр ки, аллаһ она өлүм версин. Аллаһ ону пәрванә еләјир. Пәрванә һәмин шаһ гызыды ки, кечә-күндүз доланыр оғланын башына. Доланыр, доланыр, сонра да өзүнү вурур ода јандырыр[10].

Мараглыдыр ки, М. Һ. Тәһмасибдән башга, дикәр Азәрбајчан тәдгигатчылары да түрк мифолокијасында мүһүм рол ојнаjан мә'лумат вермишләр. Мәсәлән, Камил Вәлијев «Елин јаддашы, дилин јаддашы» китабында јазыр: Гәдимләрдә түрк халгларында тотем олан гартал гушларын хаганы иди. Аттиланын сој шәчәрәсиндә иштирак едән гарталын башында тач вар иди...

Јакутлара көрә, гартал күнәшин рәмзидир. Гартал фәсилләри дәјишдирмәк гүввәсинә маликдир.

Бә'зи јакут бојлары гарталы өзүнүн анасы һесаб едир, она анд ичирләр. Јаландан анд ичәнләр фәлакәтә дүшүр, гадынлар ушаға гала билмәк үчүн гартала јалварырлар[11].

Ағ Баба адлы бир гартал нөвү гочалдыгда ики јумурта гојур, јумуртанын бириндән Итбарак адлы көпәк чыхырмыш. Оғузун өлдүрдүјү вәһши һејванын бағырсагларыны бир ағбаба јемәк истәмишди.

Танры Үлкен јаратдығы инсана чан (руһ) кәтирмәк үчүн атасы Гара ханын јанына бир гузғун көндәрмишди. Космогонија бәһсиндә гејд едилмишдир ки, бөјүк танры Гара хан Ағ бир гу гушуну јеканә варлыг кими сулара көндәриб, ағыз долусу су кәтирмәсини әмр етмишдир. Гу су дибиндән чы-

[10] Азәрбајчан мифоложи мәтнләри, с. 67—74.
[11] *Камил Вәлијев.* Елин јаддашы, дилин јаддашы, с. 23.

харкән димдијинә јапышмыш палчығы сујун үзүнә үфләмишди. Бундан торпаг јаранмышды. Бу әфсанәјә көрә, илк ганадлы гуш Гу гушудур.

Туфандан сонра Ута-Напиштин вәзијјәти өјрәнмәк үчүн көјәрчин, гарангуш вә гарға көндәрмишди. Ејни мәгсәдлә Үлкен хоруз, газ вә гузғун, Нома исә гузғун, сағсаған вә көјәрчин јолламышды. Буғу Тәкинин хәбәрчиләри үч гарға иди. Алманларын бөјүк танрысы Одинин чијниндә Һугин вә Мунин адлы ики гарға варды. Онлар дүшүнчәни вә һафизәни тәмсил едирдиләр.

Дурна, көјәрчин вә гарға һәм хәбәр кәтирән, һәм дә почталјон вәзифәси дашыјырдылар.

Јарадылыш дастанында Үлкен чан кәтирмәк үчүн гузғуну көндәрмишди. Гузғун лешә ујуб чаны ағзындан шам ағачынын үстүнә салмышды. Елә о вахтдан да шам ағачы һәмишә јашылдыр.

Онгону хоруз олан бој јазын әввәлиндә Гызыл хана бечә гурбан едирди. Дөрд чәһәтә ајрылан бошлугдан күнејдәки боја Гызыл гуша бахырды.

Сунгур Оғуз бојлары арасында тотем иди. Оғузун оғлу Дәниз ханын башчылыг етдији бојун онгону гырғы гушудур.

Онај ады верилән мүгәддәс гуш дөвләт вә уғур гушу һесаб олунур.

Гырғыз әфсанәләриндә Буудајык адлы гушдан бәһс едилир.

Алтајлыларын «Қөғүтеј», Сагајлыларын «Алтын Пиркан» дастанларында Қаан Қәрәдә адлы бир бөјүк гуш иштирак едир.

Тоғрул да түркләрин вә монголларын әнга гушу кими иди, анчаг јыртычы иди. Чајнаглары о гәдәр күчлү иди ки, бир зәрбә илә үч јүз гушу өлдүрүб, күндә пәнчәсиндән мин газ кечир, анчаг бири сағ галырды.

Көјтубулған адлы бир гуш да әфсанәви гүввәјә маликдир. О, полад ганады илә бирчә дәфә вурмағы илә дағы дүмдүз едирмиш.

Пәриләрин көјәрчин чилдинә кирмәси барәдә онларча нағыл вардыр.

Газ да танрылара јахын гушлардандыр. Гу, гарға вә газ тотем олмушлар[12].

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан етик тәфәккүрүндә гуш онгонлары мүһүм јерләрдән бирини тутур. Онгонлар тотем әһәмијјәтли етик компонентләрдән ибарәтдир. Гәдим тәсәввүрә көрә, түрк халгларында, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын мәншәјини тәшкил едән оғузларда даша, ағача, торпаға, һәмчинин чанлылара, о чүмләдән мүәјјән һејван, гуш аиләләринә инам олмушдур. Бу инам һәмин етик компонентләрин тотем сәвијјәсинә гәдәр јүксәлмәсинә башлыча зәмин јаратмышдыр[13].

[12] *Камил Вәлијев.* Елин јаддашы, дилин јаддашы, с. 23.

Гуш онгонлары Азәрбајчан ономастикасында инди дә өз изләрини мүһафизә едир. Азәрбајчан әразисиндә гуш адлары илә әлагәдар топонимик ваһидләрин мөвчудлуғу, һәмчинин шәхс адлары системиндә гуш адларынын мүһафизә олунмасы, шүбһәсиз ки, гәдим азәрбајчанлыларын гуш онгонларына инамынын вә мәһәббәтинин тәзаһүрүдүр.

Азәрбајчан әразисиндә үмуми гуш адлары билдирән вә үмуми чинс билдирән гуш сөзү илә әлагәдар топонимик ваһидләр мөвчуддур. Хүсуси гуш адлары илә әлагәдар олан топонимик ваһидләрдән Лачын, Товуз (шәһәр), Лачын кәнд, Кәлбәчәр рајону, Көјәрчин, Лачынлар (Шуша), Тоғаналы (Ханлар), Хорузлу (Мирбәшир), Гарғалыг (Масаллы), Гарғалыг (Нахчыван) вә с. адлары мисал көстәрмәк олар.

Гуш онгонларына аид етик тәфәккүр изләри муасир дөврдә Дурна, Көјәрчин, Бүлбүл, Лачын, Шаһин, Товуз, Тоғрул, Сәмәндәр, Турач, Кәклик вә с. кими антронимләрдә дә мүшаһидә олунур. Гуш онгонларынын муасир дөврдәки изләринин арашдырылмасы халгын гәдим тарихинин, инам вә мәишәтинин өјрәнилмәси үчүн мәнбәләрдән бири кими лазымдыр[14].

Бә'зи түрк инамларында түркләрин әчдады кими тоған—гартал көтүрүлүр. Тоған сөзүнүн гартал мә'насында гуш ады билдирмәси гәдим јазылы мәнбәләрдә гејдә алынмышдыр.

Түрк мифолокијасында гејд едилир ки, Шато һөкмдары гартал јувасында доғулмушдур. Бәһаәддин Өкәлин фикринчә, Гарталдан төрәјиш әфсанәләрин башында, шүбһәсиз, мәшһур Шато һөкмдары Ли-Ко-јунгун доғушу һаггындакы әфсанә кәлир. Ејни һөкмдарын кутсал бир шәкилдә доғушуна аид башга әфсанәләр дә вардыр[15]. Әслиндә бүтүн түрк халгларында гартал јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Һәтта Сибир-Алтај түркләриндә дөвләтләрин символларындан бири дә икибашлы гартал олмушдур. Лакин бу, тезликлә уну-

[13] *Рзајева З. И.* Азәрбајчан ономастикасында гуш онгонлары. Азәрбајчан ономастикасы проблемләри, II ч., с. 283.
[14] Јенә орада, с. 284.
[15] Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi. (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar), s. 585.

дулду. Унудулмуш символларын илк саһибини е'тираф етмәјиң тез-кеч вахты чатачаг.

О да унудулду ки, е. ә. II әсрдә Алтај түркләринин символларындан бири икибашлы гартал иди—Чини дармадағын едәндә онларын бајрагларында һәмин рәмз экс олунмушду.

Икибашлы әзәмәтли гуш түрк чәмијјәтинин дөвләт гурулушуну рәмзләшдирирди—бурада хаган һакимијјәти вә чар һакимијјәти бирләшир. Гајдаја көрә, биринчиси чәмијјәтдә там дүнјәви һакимијјәтин саһибидир, анчаг әмлака јијәлик етмир. Хаганлығын әмлакыны, хәзинәсини чар (падшаһ) идарә едир, анчаг о, һәр чүр дүнјәви-сијаси һакимијјәтдән мәһрумдур. Хаган ханлардан мүәјјән мүддәтә сечиләрди. О, чәмијјәтин һәрәкәтини идарә едирди; чар өз һүгугуну ирсән гәбул едирди, о, кисәни (хәзинәни) идарә едирди, («Дәдә-Горгуд»дакы ханлар ханы—бу, хаган демәкдир—Бајандырла Газаны јада салын: һәмин икили һакимијјәтдир (тәрчүмәчи проф. **Т. Һачыјев**).

Көрүнүр, түркләрин символу—икибашлы гартал нәјә көрәсә әввәл бизанслыларын хошуна кәлиб—Аттиладан сонра ону Константинополун керби еләдиләр. Хејли сонра икибашлы гартал көзләнилмәдән Русија үзәриндә учду, рус империјасынын символу олду. Азов јүрүшләриндән, Чөлүн (Дәшти-Гыпчағын) талан олунмасындан, јағмаланмасындан сонра исә I Пјотр башга гыпчаг символларыны да мәнимсәди. О, гыпчаглардан Кеорки хачыны вә башга орденләри көтүрдү. Һәмин вахтачан бу рәмзләр Русијада јох иди. Һалбуки Дәшти-Гыпчагда һәлә Алтај дөврүндән мә'лум иди—онлары археологлар ерадан әввәлки Алтај курганларындан тапыблар[16].

Көрүндүјү кими, гәдим түркләрдә дикәр гушлар кими, гарталлар да бөјүк һөрмәтә малик олмушдур. Онлардан бә'зиләри надир һалда мүгәддәс варлыглар сәвијјәсинә галха билмишдир.

[16] *Мурад Адчы.* Гыпчаг чөлүнүн јовшаны, с. 116.

ГӘДИМ ТҮРК МИФОЛОКИЈАСЫНДА «ҺӘЈАТ» КОНСЕПСИЈАСЫ

Һәлә ибтидаи дөврләрдән башлајараг ичтимаи шүуру, зәиф дә олса, **һәјатын** нә олмасы мәсәләси нараһат етмишдир. Гәдим архаик түрк дүнјасында категориал анлајышларын олмамасы, дүнјагаврамында һәјат мәсәләсинин олуб-олмамасы бә'зән доғрудан-доғруја шүбһә доғурур. Әлбәттә дил дә, ритуал да, миф дә тәфәккүр схемләриндә «һәјат» анлајышынын олмамасы архаик дүнјакөрүшүн һәјат консепсијасына јахын мәсәләләр үзәриндә «ишләмәсинә» мане олмамышдыр. Һәјатын ән'әнәви консепсијасы дүнјанын әсас мәкан-заман параметрләринә ујғунлашдырылмышдыр ки, бурада да каинатын маһијјәти, просесләри вә бүтүн хассәләри экс олунур. Дүнјакөрүшүн мүһүм кејфијјәти кими онун гејри-дуаллығыны ирәли сүрәрәк бизә артыг мә'лум олан материаллара башга чүр бахмаг имканы әлдә едә билирик. Һәр шејдән әввәл, там ајдын олур ки, **һәјат** (биринчи нөвбәдә инсан һәјаты) бүтөвлүкдә дүнја кими кејфијјәт дәјишиклијинә уғрајан бир феномендир. Инсан өзү дә, өзүнүн һәр һансы бир тәзаһүрүндә олур-олсун, дүнјанын үмуми мәнзәрәсиндә һәмишә өз јериндә олур. Һәјатын дүнјаја бу чүр гошулмасы (дахил олмасы да дејә биләрик) елә бил ки, онун тәзаһүрләринин өјрәнилмәсинә көмәк едир, лакин ејни заманда һәјатла гејри-һәјат арасындакы һүдудлары бир нөв көрүнмәз, гејри-мә'лум едир.

Урал-Алтај дүнјакөрүшүндә каинат олдугча гапалыдыр. Она көрә дә дүнјанын бир сыра һипотетик кејфијјәтләри — сонсузлуг, һүдудсузлуг, замансызлыг, әбәдијјәт (јә'ни сонракы фәлсәфи фикрин даими јол јолдашы) о гәдәр дә актуал дејилдир. Бурада К. Леви-Строссун фикри јеринә дүшүр. О гејд едирди ки, архаик дүнјаны һисс етмәјә дикәр абсолјутлар кими гејри-варлыг гәбул едиләндир, лакин онун үчүн мүтләг чансызлығы, чыхылмазлығы ајдындыр[1]. Әкәр дүнја-

[1] Бах: *Леви-Стросс К.* Миф, ритуал и генетика. Природа, 1978, № 1. С. 58.

нын мәркәзиндә дүнјакөрүшүн идеал локусунда чәмијјәтин ајрылмаз мүлкијјәти олан нә варса—ов саһәләри, отлаглар, балыг тутмаг јерләри—инсана мане олурса, онда дүнја нечә варса һәгиги реаллыг кими мәһдудлашмыр. Мәскун олдуғу јердән кәнарда мәкан вә заман шәрти мәркәздән узаглашма кетдикчә даһа чох мүмкүн олан, еһтимал олунан характеристикасына малик олур. Бу потенсија о гәдәр дә мәчбури реализә олунмур,лакин реаллығын «дикәр реаллыға» кечмәк имканы чәмијјәт тәрәфиндән чидди вә инанылмыш шәкилдә гавранылырды. Керчәк дүнја ја сәмави дүнјаја, јахуд да јералты дүнјаја чеврилир. Бу о заман мүмкүн олур ки, јери көстәрилмәклә әлагәдар конкретләшдирилмә зәрури олур. Лакин бурада кәскин шәкилдә гаршы-гаршыја гојулма о гәдәр дә мүмкүн дејилдир. Јә'ни дүнјаларын бир-биринә кечиди тәфәккүрдә мүмкүн һал кими гәбул олунур. Бу мәнзәрәјә «һәјат» да гошулур вә мөвчуд гајдалара табе олур ки, бурада да инсан варлығынын хүсуси вә ән зәиф фактына лагејд олур.

Дүнјаны һиссетмәнин үмуми гурулушуна ујғунлашараг һәјат дөври просесдән башга чүр шәрһ олуна билмәз. Архаик дүнјаны һиссетмә башлыча мәсәләләрдә истиснаны гәбул етмир. Она көрә дә мәкан-заманын кејфијјәтчә, гејријекчинслији бүтүн дикәр просес вә һадисәләрин модернләшдирилмәсинин әсасында дурур. Чәмијјәтин тәбии, заманын тәкрар олунан тсиклинә оријентасијасына ујғун олараг дүнјада баш верән һәр нә варса сиркулјасија кими, «даирәви» һәрәкәт кими баша дүшүлүр вә сиркулјасијада һансыса **сону олан** маддә, јахуд субстансија иштирак едир (һәмишә олдуғу кими, бурада да архаик дүнјаны һисс етмәјә шәртилик мәһфуму аид едилир). Бу субстансијанын һәрәкәти мүәјјән дөнүш, хүсуси нөгтәләриндә онун кејфијјәтинин дәјишилмәси илә мүшајиәт олунур. Мәкан, заман вә һәјатын өзү белә дә гавранылмыр.

Урал-Алтај ән'әнәләринә дахилән хас олан һәјатын «дөвраны» һаггында тәсәввүрләр сәтһидир вә илк бахышдан елә кәлир ки, хүсуси сүбутлар тәләб етмир. Лакин бу ән'әнәдә үзә чыхан һәјатын конкрет вә мүхтәлиф вариантларынын реализасијасы бу мәдәнијјәтин о гәдәр дә примитив олмадығыны көстәрир. Әлбәттә, бизи бурада һәјат формаларынын **мүхтәлифлији** дејил, онларын **һәрәкәтинин** ганунаујғунлуғу марагландырыр.

«Һәјат»ын трактовкасы икили характерлә сечилир. Әслиндә һәјат бир просес кими, мәкан вә заманда һәрәкәт кими баша дүшүлүр. Инсанын һәјаты исә мүддәти олан һәрә-

кәт кими анлашылыр. Лакин бу һәрәкәт бәрабәр, дүзхәтли дејилдир. Һәјат инсан тәрәфиндән ојнадығы сосиал ролун ардычыл әвәз олунмасыдыр, чаға, ушаг, јенијетмә, орта јашлы, гочалыг дөврүнүн бир-бирини әвәз етмәси бу гәбилдәндир.

Дүнјакөрүшүндә биринчи вә сонунчу мөвге чох вахт бир-биринә јахынлашыр. Һәгигәтән дә әкәр дүнјакөрүшү јердәки мөвчудлуг даирәсини «бағламаға» чәһд едирсә, онда ушаг вә гоча горхулу шәкилдә бир-биринә јахын һесаб олунур. Онлары бир-бириндән јалныз өлүм ајырыр. Бунунла јанашы, һәр ики ән'әнәдә һәјатын атрибутивлији һаггында тәсәввүр үзә чыхыр. О, инсана аид олан вә ондан өзкәләшән кејфијјәт кими чыхыш едир. Бу зиддијјәтдә инсаны тәрк едән вә она гајыдан ән'әнәви «руһ» «чан» консепсијасынын башланғыч нөгтәси һесаб олуна биләр. Бир просес вә ејни заманда кејфијјәт кими һәјат һаггында анлајыш бир-биринә зидд кәлмир. Онлар ичтимаи шүурун, кәмијјәтин кејфијјәтә кечмәси сәбәбләрини үзә чыхармаг, инсан һәјатынын кејфијјәт рәнкарәнклијинин тәбии просесләрлә әлагәләндирилмәси чәһди кими дә баша дүшүлмәлидир. В. Н. Топоров гејд етмишдир ки, мифопоетик шүур дүнјаны мәнимсәмә категоријаларына (мәнимсәмә вә өзкәләшмә—бунлар да өз нөвбәсиндә дилдә вә ритуал-дил дavранышында әкс олунур) гавранылыр[2].

Бу мә'нада дејә биләрик ки, инсанын бүтүн өмрү мүддәтиндә инсан әввәлчә өзүнү чәмләшдирир, сонра исә јени сосиал статус әлдә етдикдән сонра өзүнүн бир нөв тәбии башланғычыны итирир. Мәдәнијјәтин мәнимсәнилмиш ишарәләри онун көзләриндә инсаны әһатә едән нә варса һәгиги вә «өзүнкү» һесаб етмәјә имкан верир. Нәсли варлыг кими онун бүтөвлүјү давраныш вә палтар илә, сачынын гурулушу вә ады илә, һүгугу статусла вә нәһајәт, инсанын там «руһ», «чан» комплектинә малик олмасы илә ифадә едилир. Нәтичәдә архаик дүнјакөрүшү инсаны бир мүрәккәб композисија кими тәсвир едир. Бурада руһ—чан әламәти, еләчә дә биоложи вә сосиал характеристика мүһүм јер тутур.

Тәбиәтә бу чүр бахышы «руһ»—«чан» јөгин ки, руһларын вә јахуд маһијјәтләрин биринин мүһүм сосиал маркер олан —инсанын палтарында јерләшмәси илә изаһ едир. Елә бурадан да Урал-Алтај ритуалларында палтара даһа јүксәк диггәт јетирилмәсинин сәбәбләри ајдынлашыр. Әслиндә палтарын символик әһәмијјәтинин диапазону бөјүкдүр: инсанын өртүјүндән башлајараг, бәдән вә дүнја арасындакы сәрһәддән чәмијјәтин, јахуд һәр һансы инсан бирлијинин јеткин, тамһүгуглу үзвүнә гәдәр ишарәләр бу гәбилдәндир.

---

[2] *Сагалаев А. М.* Урало-алтайская мифология, с. 100.

Инсанын вәзијјәтиндәки һәр чүр дәјишиклик, физиоложидән сосиала гәдәр, руһун вә чанын композисијасында дәјишир. Мәсәлән, хәстәлик, јуху, гочалыг вә с. просесләр о дәјишикликләрлә әлагәләндирилир. Гочалыг мәрһәләсинә кечиддән башлајараг кедән просес мүшаһидә олунур—јә'ни биоложи вә сосиал бүтөвлүјүн символларынын өзкәләшмәси предмет, дил вә фәалијјәт сәвијјәләриндә гејд олунур. Бу дүнјада јашамын әввәлиндә сосиал јеткинлик биоложи јеткинликлә уст-үстә дүшмәдији кими, инсанын чанлылар аләминдән кедиши дә физики өлүмүн башланмасындан хејли әввәл өзүнү көстәрир.

Әсас руһун, чанын өзкәләшмәси анчаг мүасирләринин көзүндә бир аз әввәлки гочанын әчдадлар чәркәсинә кечмәсини тәсдиг едир. Лакин руһун өзкәләшмәси инсанын там сүгуту, тәнәззүлү дејил, она көрә дә бу просес онун тамамилә јох олмасыны ифадә етмир. Чүнки гејри-дуал дүнја мүнасибәтинин маһијјәтинә зидд кәлир. М. М. Бахтин руһ, чан дедикдә заманда бәрәбәр олан дахили бүтөвлүк һесаб едирди[3]. Ән'әнәви дүнјакөрүшү бу үсулу бүтөвлүкдә һәјаты, инсаны фөвгәлвәзијјәтә гојмамагла «топлама—өзкәләшмә» кими кенишләндирир. Әслиндә исә руһ консепсијасы онун үчүн ишләнмишдир. Заман-мәкан кими һәјат бир фазадан дикәринә кечәрәк давам едир.

Һәјат—конкретдир, парлагдыр вә һисседиләндир. Доғрудур, архаик дүнјаја мүнасибәтин дашыјычылары үчүн һәјат, шүбһәсиз, јеканә реаллыг дејилдир. Јердәки һәјатдан фәргли олараг башга вәзијјәтләр дә мөвчуддур. Лакин «өлүм» сөзү һәјатын мүтләг антитези кими онларын тәсвири үчүн чәтинлик төрәдир. Өлүмдән сонракы мөвчудлуг кәркинлији азалан дикәр интенсивликли варлыг кими тәсвир олунур. Бу вәзијјәт јердәки һәјатла аналожи олараг моделләшдирилир, лакин ондан фәргли олараг һәјатилијин зәифләмәси башлыча чәһәт кими көтүрүлүр. Сонракы дөврләрин христиан вә буддист сүжетләриндә «чәһәннәм» [өлүмдән сонракы мүкафат] кими верилсә дә, орада да архаик гаты көрмәк мүмкүндүр. Һәјат изсиз-тозсуз итә билмәз, «һеч нәјә» чеврилә билмәз. Изсиз-тозсуз итмә шүур үчүн чыхылмаз дalандыр. Бу исә зиддијјәтләрин гоһумлуғуна истигамәтләнмә демәкдир.

Чәмијјәтин о гәдәр дә зәнкин олмајан руһ-әламәтләрә истигамәтләнмәси инсанын тәкрар олунмасына имкан верир вә һәтта буну нәзәрдә тутур. Бә'зи ән'әнәләрдә бу потенсија

[3] *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества. М., 1986. С. 100.

бә'зән дирилмәни дә ирәли сүрүр. Урал-Алтај дүнјасында биз даһа сырф «бүтпәрәст» версијасыны мүшаһидә едирик. Бурада кәләчәк доғулушун етик, ирәличәдән мүәјјән едилмәси јохдур. Һәтта бу саһәдә вәзифәләр белә формулә едилмәмишдир. Дикәр ситуасијаларда олдуғу кими, шаман дүнјасы онунла маһдудлашыр ки, бу вә ја дикәр һадисәнин имканларыны инкар етмир, конкрет версијаларын ишләнмәси исә јарадычылыг үчүн ачыг галан саһәјә чеврилир.

Һәјат проблемләринин һәлл едилмәсиндә ән'әнәви дүнјакөрүшү онун әввәлинә вә сонуна хүсуси диггәт јетирир. Бурада мөвчуд олан зиддијјәтләрин һәлл едилмәсиндә ичтимаи шүур мүһүм рол ојнајыр. Ичтимаи шүур һәјатын мифоритуал ссенарисиндә өзүнүн тәчрүбә вә мүшаһидәләрини објективләшдирир. Артыг гејд етдијимиз кими, Урал-Алтај дүнјасында «һәјат дөвранында» мәркәзи јери **ағача** верирләр.

Гарагорум дағларындан ахан Туғла вә Селенга чајлары Кумланчо адланан јердә бирләшир. Бурада бир фыстыг, бир чөкә ағачы битмишдир. Ағачлар дағ бојда бөјүдүкдән сонра онлардан мусигијә бәнзәр сәсләр чыхмаға башламышдыр. Ағачларын үзәринә һәр кечә нур енирди. Бир күн ағачлардан биринин гарны шишди, бөјүдү, сонра арадан бир гапы ачылды, ичәридә чадыра охшајан беш ев көрүндү. Һәр евдә бир ушаг варды. Ујғурлар бу ушагларын танры тәрәфиндән көндәрилдијинә инанараг онлары көтүрүб сахладылар, өзләринә башчы сечдиләр. Ушаглара бу адлар верилди: Сунгур Тәкин, Кутур Тәкин, Тукак Тәкин, Ор Тәкин, Буғу Тәкин[4].

Һәјатын кејфијјәтинин дәјишилмәси һаггында тәсәввүрләр онун мәканда јер дәјишмәси илә әлагәдардыр. Бурада **ағач** модели әвәзедилмәздир.

Дүнјанын һоризонтал бөлкүсү вә буна мүвафиг олараг һәјатын һоризонтал «һәрәкәти», чајашағы һәрәкәт (өлүмдән сонра) вә с. нәзәрдә тутулур. Бүтөвлүкдә бурада һоризонтал там шәртидир. Мәчһуллуға доғру кедән нәзәрә чарпмадан ја сүр'әтлә сәмаја јүксәлмәјә чәһд едир, ја дәнизин әнкинликләринә далыр, ја да јерин дәринликләринә кедир.

Манси халгынын мифолокијасында елә бил ки, аллаһлар вә һами-руһларын өлмәзлији е'тираф едилир. Доғрудур, һами-руһлар бә'зи дәјишикликләрә мә'руз галмышдыр. Куја 300 илдән сонра онлар гочалыр, сәмаја јүксәлир вә орадан чаванлашмыш шәкилдә кери гајыдырлар. Башга бир мә'лумата көрә, јазда һәр јердән олан бөјүк руһлар, хүсусилә чә-

[4] *Камил Вәлијев.* Елин јаддашы, дилин јаддашы, с. 14.

57—10

һәннәм һакими Кул-отыр өзү сәмаја аллаһын јанына галхыр. Belә һесаб етмәк олар ки, бүтүн бунлар һәмин руһларын һәјат кејфијјәтләринин имитасијасы—бәрпасыдыр. Лакин бурадакы мараглы чәһәтләрдән бири будур ки, архаик дүнјаја мүнасибәт аллаһлары да һәјат дөвранына дахил етмәјә чәһд едир. Бунунла јанашы, е'тираф едилир ки, бу «варлыглар» нөгсанлыдыр, мүтләгиликдән, һәр шејә һаким олмагдан узагдыр. Бундан әлавә, Манси мифолокијасынын фактлары сүбут едир ки, ағача дырмашмаг архаик ритуалы Алтај-Урал дүнјасында кениш вә рәнкарәнк шәкилдә јајылмышдыр.

Угорларын вә селкупларын мифолокијасында мүгәддәс ағач дүнја оху (о х у: дүнјанын мәркәзи) кими көстәрилир. Онун зирвәсиндә гуш отурмушдур. Көкүндә исә иланлар јатыр. Ејни сөзү Чәнуби Сибир түркләринин мүгәддәс ағача аид миф вә епослары һаггында да дејә биләрик.

Түрк халглары арасында ағач култу кениш шәкилдә јајылмышдыр. Онлар ағачы танры вә ја танрыдан ајрылмыш бир парча һесаб едирдиләр.

Алтајда гајынағачы хүсусилә мүгәддәс сајылмышдыр. Бә'зи түрк бојлары Турчут адлы бир ағача вә мешә танрысынын варлығына инанырды. Шаманлар хәстәләри сағалтмаг үчүн јанларында гајынағачы кәздирирләр. Онларын дазулларында гајын рәсми вар. Шаманларын фикринчә, гајынағачыны Үлкен танрыча Умаја көјдән көндәрмишдир.

Абаканлылар 4 мүгәддәс гајынағачы јанында мәрасим дүзәлдир, гурбан кәсир, 3 дәфә ағачларын башына фырланыр, сонра әти јејир, јенә фырланырлар.

Бир инама көрә гајынағачынын 60 көкү вар. Дуаларда «Алтун јарпаглы, јетмиш јарпаглы мүгәддәс гајын» сөзләринә раст кәлирик.

Шам вә ардыч ағачлары бу елләрдә мүгәддәс иди. Алтајлылара көрә, Гара хан адада доггуз будаглы шам әкмишдин. Бу ағач танрыны тәмсил едирди.

Гырғызлар ағчаговағы, јакутлар вә остјаклар гара шамы мүгәддәс санырдылар.

Ағачларын башга хүсусијјәтләри дә варды. Данышан ағач, горујучу ағач, шејтан ағачлары, евләнмә ағачлары, доғум вә өлүм ағачлары вә с.

Оғуз хан ағач алтына нурла енмиш, гыз көрмүш, онунла евләнмишдир.

Һулин дағынын үстүндәки ики ағача нур енмиш, ағачлар шишмиш, онлардан беш ушаг доғулмушдур ки, ән кичији Буғу Тәкиндир.

Мешәләрдән Өтүкән орманы вә дағынын ады китабәләрә

јазылмышдыр. Өтүкән Орхон вә Селенга чајлары арасында јерләшир.

Алтајлыларын јарадылыш әфсанәләриндә мешәләри шејтанлар јаратмышдыр.

Инли вә Будун мешәләри дә түркләрин илк мүгәддәс вәтәнләри сајылырды.

Дикәр милләтләрин мүгәддәс ағачлары сырасында олан хурма, зејтун, дәфнә, өд ағачлары сонракы дини ән'әнәләрин тә'сири алтында түркләр арасында да аз-чох јајылмышдыр[5].

Мифик ағач вә онун ритуал аналожиси инсанын доғулушу, һәјаты вә өлүмү илә билаваситә мүнасибәтдәдир. Урал-Алтај мифолокијасы бу саһәдә мүхтәлиф вариантлы материалларла зәнкиндир.

Ағачдан доғулманын универсал мотиви көрүнүр, гәдим түрк дүнјасында өз варлығыны узун мүддәт сахлајан вә ән әһәмијјәтли мифоложи сүжетләрдән бири олмушдур. Биз јухарыда мәшһур хакас әфсанәсини—ики мүгәддәс ағчагајынын, һәмчинин онлардан биринин киши, дикәринин исә гадын олмасы һаггында әфсанәни гејд етмишдик. Һәм дә нәзәрә чатдырмышыг ки, әфсанә инсанларын Үлкен вә Һумајдан әмәлә кәлдикләрини гејд едирди[6]. Әслиндә аллаһларын әрарвад чүтү нә вахтса ики ағач образында тәмсил олунурду.

Хакасларын шаман гавалында чох вахт Кудајын әвәзиндә ики «варлы» ағчагајын, јә'ни һәрәсиндә 70 јарпағы олан, өзү дә сәма евинин гаршысында битән кими тәсвир олунмушдур. Ағачларын бири киши, дикәри исә гадын һесаб олунурду. Јағыш, јахуд гар лазым олдугда она мүрачиәт едирдиләр. Сибирдә вә һәтта Узаг Шәргдә бу сүжетин чохсајлы вариантлары мөвчуддур. Бә'зи мифләрә көрә, нә вахтса бир ағач олмушдур. Орада бир оғлан јашамышдыр. Онун јанында бир сидр ағачы бөјүмүшдү. Орада да бир көзәл гыз јашајырды. Оғлан вә гыз кедиб сидр ағачында јашамаға башладылар. Онлар никаһа кирдиләр вә онларын әкиз гызлары олду[7].

Мараглыдыр ки, Алтај мифолокијасында мәншә мөвзусу нә вахтса ваһид оланын парчаланмасы, икијә бөлүнмәси кими верилмишдир. Мифләрдә бу, гоһум демиургларын ајрылмасы кими тәсвир олунур. Бурада илк никаһ чүтүнүн ган гоһумлуғу өн плана чыхарылыр (мүгајисә үчүн Үлкен вә Ер-

---

[5] *Камил Вәлијев.* Елин јаддашы. дилин јаддашы, с. 31.

[6] *Радлов В. В.* Образцы народной литературы тюркских племен. Т. 9. СПб., 1907. С. 565.

[7] Бах: *Бутанаев В. Я.* Культ богини Умай у хакасов.//Этнография народов Сибири. Новосибирск, 1984. С. 99.

ликин, Үлкән вә Һумајын, Нуми-Торум вә Калташын гоһумлуғу мәсәләсини јада салаг). Өзүнүнкүнүн вә өзкәсинин һәллединлмәз конфликти никаһда башга јердән кәләнин иштиракынын истисна олмасыны диктә едирди. Үмумијјәтлә, Сибирдә јашајан халгларын әксәријјәтинин мифләриндә ачығдан-ачыға ағачын (ата-ана) олмасы ирәли сүрүлүр. Пор фратријасынын мәншәји һаггында Угор мифиндә дејилир: Нә вахтса бир гардаш өз бачысы илә арвады кими јашајырды. Лакин али аллаһ наразы иди. Онда гардаш өзүнә сидр ағачындан арвад дүзәлдир. Лакин оғланын бачысы (һәм дә кечмиш арвады) Сидрдән олан арвады өлдүрүр, онун палтарыны кејинәрәк јенә дә гардашы илә јашамаға башлајыр. Гардашы алдандығыны һисс етмир. Онларын оғлу олур. Лакин оғлан алдандығыны һисс едән кими арвадыны—бачысыны вә өзүнү өлдүрүр. Гадынын ганы пори—кәвәр биткисинә чеврилди. Кәвәри диши ајы јејир вә илк гадын—Пору доғду[8].

Көрүнүр, бу мифин архаик версијасында Сидр—гадын илк кишинин бачысы олмушдур. Аллаһын бу гоһумларын никаһына е'тиразы исә јәгин ки, сонракы дөврләрин әлавәсидир. Башга бир угор мифиндә нәгл едилир ки, јер јарадыландан сонра Нуми-Торум оғланларына демишдир: «Ахтарын көрүн ки, јахынлыгда, евин әтрафында ағач јохдур ки? Оғланлары сидр вә ағчагајын ағачларыны тапырлар. Нуми-Торум һәмин ағачлары јерә әкир вә һәмин ағачлар јер үзәриндә илк ағачлар олмушдур[9].

Әслиндә ағач олдугча раһат, тәбиәт предмети олуб, ән мүхтәлиф просесләри моделләшдирмәјә, һәр бир мифоложи ситуасијалары тәсвир етмәјә имкан верир. Елә бу бучаг алтында дикәр угор фолклору сүжетини ифадә етмәк олар. Нәгл едилир ки, Хал-паул кәндинин јахынлығында бир көкдән битән 7 ағчагајын ағачы олмушдур. Нә вахтса бу ағчагајынларда руһлар отурмушдур.

Аналожи сүжетләрә Урал-Алтај халгларынын әксәријјәтиндә раст кәлмәк олар. Шүбһәсиз, онларын архасында һәјат мәнбәји һесаб олунан ағачын архетип образы дурур. Ағачда чанлы башланғычы һисс етмәк бүтүн халг мәдәнијјәтинин баш мөвзусу кими өзүнү кәстәрир. Јакутлар, мәсәлән, ән јахшы ағачлары һәмин мүгәддәс ағачын јанында әкирдиләр.

[8] *Сагалаев А. М.* Урало-Алтайская мифология. Символ и архетип, с. 105.

[9] Источники по этнографии Западной Сибири. Томск, 1987. С. 153.

[10] *Гоголев А. И.* Основные сюжетные вариации в Якутской мифологии. Язык—Миф—Культура народов Сибири. Якутск, 1988. С. 25.

Ағач гочалдыгда вә гурудугда, орада јашајан руһлары горумагдан өтәри будаглардан һәмин мифик варлыгларын образларыны асырлар[10].

Һәмин руһлар Јипых-ојка, онун беш гардашы вә Тохлын-ојка олмушдур. Бунлар һамысы манси мифолокијасынын персонажлары олуб, гуш симасындадыр. Онларын ағачда јерләшдирилмәси адлары чәкилән руһларын бир көкдән јаранмасыны вә гоһумлуғуну сүбут едир. Дикәр тәрәфдән, Урал-Алтај мифолокијасында гушларла ағачлар арасындакы һүдуд о гәдәр һәрәкәтдә вә фәалдыр ки, онларын функсијаларыны фәргләндирмәк олдугча чәтиндир. Түрк мифолокијасынын ашағыдакы сүжети тәгдирәлајигдир. «Һумај (гуш) көјдән ики «һәјат ағачы» илә јерә енмишдир». Манси нағылларында дејилир ки, Екваныриш (Мир-Суене—Һуманын фолклор охшарыдыр) чаван сидр көвдәсиндән дүнјаја кәлмишдир[11]. Сидрин ән'әнәви олараг Нуми-Торумун ағачы олдуғуну нәзәрә алсаг, Угор пантеонунда һадисәни бир нөв тәкрар едир. Орада да Мир-Суене хум Нуми-Торумун (Сидрин) оғлу һесаб олунур.

Шаман фолклору һәјат ағачынын даһа марагла вә космик тәсвирини верир.

Дүнјанын тән ортасында әзәлдән јаранмыш Көј Тәпә учалыр. Көј Тәпәнин зирвәсиндә исә Бај Дирәк[12] бој атыр. Бу Бај Дирәјин дөрд будағы көј гүббәсинин бүтүн гатларыны јарыб кечир. Көјүн гатларыны Бај Дирәјин будаглары сахлајыр. Бај Дирәјин көкү Јерин бүтүн гатларындан кечиб дәрин сулара гәдәр ишләјир...

...Бәјим, наһагдан күнаһа батанлар көј көјәрчинә дөнүб Дәрјанын ортасындакы адаја учурлар. Орада гүлләнин башында отуз ил гадын чилдиндә јашајыб өвлады олмајан сонсуз гадынлара өвлад бәхш едәрләр.

...Ахсаг гыз гырх гыздан јеканә дири галаныдыр. О, јералты өлүләр сәлтәнәтиндән шаманларын «өлү десәм, өлү дејил, дири десәм, дири дејил» вә «јералты сулар сәлтәнәтинин јијәси» дедикләри Горгудун өлмәз нәғмәләрини инсанлара јетирир...

Адам өлмәмишдән гырх күн габаг руһ көјәрчин донунда бәдәни тәрк едир вә учуб Бај Дирәјин јанына кедир. Бај Дирәјин төкүлән вә јенидән бој атан јарпагларында адамларын адлары јазылыб. Руһ да өз јарпағыны тапыб онун үсту-

[11] *Короглы Х. Г.* Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., 1986. С. 96.

[12] Газах бахышларына көрә, дүнјанын үч гатыны (көј аләмини, орта дүнјаны вә јералты аләми) бирләшдирән ағач—Дүнја ағачы.

нә гонур. Чан исә милчәк көркәминдә олуб мәрһумун өлүмүндән јалныз гырх күн сонра еви тәрк едир...

...Бај Дирәјин көвдәси бојунча чанлар јерә ениб гадынларын бәтнинә кирир, јени һәјат доғурурлар. Беләчә дә һејванларда, биткиләрдә... һәр бир нәснәнин өз даирәси вар...

...Гоч сүмүјү, ја да гоч бујнузу олан јердә јаман руһлар долашмаз; гоч јер үзүндә инсандан әввәл јаранан вә өзү дә ән тәмиз һејвандыр. О, һәјат күчүнүн, уғурун, хошбәхтлијин дашыјычысыдыр.

...Бу дөрдчәһәтли Јери һәр јандан Дәрја сулары јујур. Бу дөрд бир чәһәтин нишаны дөрд гүлләдир. Анчаг бә'зән дә дејирләр ки, гүлләләрин јеринә дөрд бөјүк ағач бој атыр... Вә Дүнјанын сону—Ахыр Заман кәлиб чатанда бүтүн дағлар учулуб дағылачаг, бүтүн дәрәләр, тәпәләр һамарланыб торпаг бәрабәри олачаг. Јер үзүнү алов бүрүјәчәк вә үфүгдә сүзән бу дөрд гүлләә гијамәтдән ким хилас олубса, онларын көзүнә көрүнәчәк...

...Јерин күнч-бучагларындакы һәмин дөрд гүллә једди гатлы Көјүн дајағыдыр. Һәмин бу једди көј гатында голтуглары алтдан гуршаг бағламыш адамлар јашајырлар. Јерин алтындакы једди гатда јашајанлр исә белдән ашағы гуршаг бағлајырлар. Бүтүн јер исә улу Көј Өкүзүн бујнузлары үстүндә дајаныр. Көј Өкүз өзү дә Чада дашынын[13] үстүндә дуруб.

...Данышардылар ки, бабам һајанда исә Сары Арх дејилән бир јер вар ки, һәмишә о јерә кедәр, о јердә Ата Өвлија Ағача[14] дуа едәјәр, сәчдә гылармыш. Ата Өвлија Ағачы јапма тәпәнин зирвәсиндә һәлә ики јүз ил бундан габаг најманлардан олан бир бахшы басдырмышды. Дејирләр ки, инди о ағач гурујубду.

...Дүнја бир бүтөвдүр... Онда нә сүкунәтдә олан вар, нә дә әбәди галан... Һәрәкәтсиз јалныз өлүләр вә торпагдыр. Галан һәр нә варса, һәрәкәт һалындадыр, башланғычындан та сонуначан вә јенидән башланғыча... Һәр нә варса—тәбиәт, адамлар, галан чанлылар, әшјалар,—һамысынын һәр јөндән Дүнјаја бәнзәри вар... Һәр нә варса, һамысынын Дүнјаја бәнзәри вар...[15].

Алтајлыларын тәсәввүрүнә көрә, «варлы ағчагајын»ын башы даим гарла өртүлү олур. Әкәр шаман ағача дырмашараг будаға тохунарса, јерә гар јағачаг. Белә бир ағач сүд

[13] Шаманларын јағмур јағдырмаг истәдикләри заман истифадә етдикләри ағ даш.
[14] Газахларда мүгәддәс әчдад ағач.
[15] Шаман әфсанәләри вә сөјләмәләри. Бакы, Јазычы, 1993. С. 134.

көлүнүн јахынлығында, бә'зән исә ән јүксәк зирвәли дағларда битир. Мүрачиәт едиләркән адәтән белә дејирләр: «Шахта зирвәли ағчагајын», «алты ајаглы варлы ағчагајын»[16].

Лакин һәјат ағачы идеал вертикал олмаса да, о, һәмишә дүз вә һамардыр. Орада бир аз «әјрилик» дә тапмаг мүмкүндүр ки, бу да адәтән һәр бир идеала һәгигилик вә һәјатилик верир. Архаик дүнјаја мүнасибәт нормаја истигамәтләнир, бә'зән нормадан кәнара чыхса да, бүтүн һалларда орта норманын характеристикасыны ифадә едир. Түркләрин (хүсусилә Шорларын) шаман гавалында зирвәнин ашағы әјилмәси мәнзәрәси тәсвир олунур. Бу ағач сәмада битән ағачдыр. Бу «гүсуру» нәјлә изаһ етмәк олар? Әлбәттә, мифолокија саһәсиндә һәр бир «јекун һәлли» илә әлагәдар мәсәлә мүәллифин өзүнүн өзүнә комплименти һесаб олунса да, бир сыра дүзкүн сајдығымыз чаваблар үзәриндә дајанаг. Әкәр ағач инсанын аз-чох там вә јығчам аналогу кими көтүрүлүрсә, о заман бу објект гејри-дуал дүнјанын потенсијасыны реализә етмәлидир. Она көрә дә бирмә'налы јухары дирәнмиш ағачын график образы там дејилдир. Әјилмиш ағач образы һәјатын заман вә мәканда сиркулјасијасы тәсәввүрләри илә сәсләшән образдыр.

Скандинавија мифолокијасында мә'лум олан мүгәддәс ағач Иггдрасиал васитәсилә Один мүгәддәс билији әлдә едир. Бу әјри ағачын өзү вә онун әјрилији Т. В. Топорованын фикринчә, дүнја гајдасынын вә симметријасынын зәрури позулмасыдыр[17].

Сибир ән'әнәләриндә ағач бүтөвлүкдә—јә'ни көкү, көвдәси вә башы илә бирликдә гавранылмышдыр. Елә шаман галларында вә онгонларда о бу чүр дә тәсвир олунмушдур. Гајдаја көрә, һәјатын «һәрәкәт» моментләри ја ағачын көкү, јахуд да зирвәси (башы) илә әлагәләндирилмишдир. Мәсәлән, Јакут фолклорунда бу ағач һаггында дејилир ки, онун зирвәси сәма аллаһынын атыны бағламаг үчүн јарајыр, көкләри исә ашағы дүнјаја гәдәр узаныр. Лакин чәһәннәмдә јанан тонгалларын түстүсү һесабына керијә доғру әјилир вә јер илаһәси Ааан—Дархан—Хосонун долу габыны асмаг үчүн дирәк ролуну ојнајыр[18]. Башга материалларда ағач һаггында әтрафлы тәсвирләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәсә-

[16] Бах: *Сагалаев А. М.* Урало-Алтайская мифология. Символ и архетип, с. 106.
[17] *Топорова Т. В.* К вопросу о семантических мотивировках обозначения пространства времени н древнегерманских языках//Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. Т. 44, вып. 5, 1985. С. 418.

лән, онун будагларындан бири дурна гујруғунун ләләји кими сәма зирвәсиндән ашағы әјилир. Көкү һаггында исә дејилир ки, онун једди көкү ашағы әјилмишдир. Белә һесаб едирләр ки, ағачын јухары милләнән 8 көкү чајлары, сүд көлләрини јаратмышдыр[19]. Беләликлә, һәјат ағачынын «әјрилији», онун көкү вә зирвәси архаик дүнјакөрүшүн һәјатын сиркулјасија етдији јухары вә ашағы дүнјанын өз араларында чевик әлагәләндирмәк чәһди кими баша дүшүлә биләр.

Һәјат ағачынын көкләри һаггында тәсәввүрләр даһа чох јајылмышдыр. Фолклорда будаглар, көвдә вә с.-дән чох ағачын көкләри (алтыајаглы ағчагајын, 7 көклү ағач вә с.) даһа тез-тез гејд едилмишдир. Түрк епосларында ағачын көкүндә ушағы тапырлар вә с. вә и. а. Мәсәлән, бә'зи фолклорда дејилир: «Надир колларын көкләринә кетди», «ишыглы отларын көкүнә кетди» (өлмәк мә'насында). Ағачын көкләринин дәринлијиндә даһа гәдим вә архаик дүнја јерләшир. Урал ән'әнәләриндә онун атрибутлары илаһә вә суда үзән гушлар көлүдүр. Көвдәли вә овуғу олан ағачларын көкү хүсуси гијмәтләндирилирди. Алтајлыларын тәсәввүрүнә көрә, инсанын өлүмү мәһкәмәнин гәрары илә баш верир. Һәмин мәһкәмәни исә Үлкен вә Ерлик хүсуси јердә кечирирләр. Дүнјанын јаранмасынын угор мәтнләри даһа архаик версијаны экс етдирир. Һәмин мәтндә гејд едилир ки, јералты дүнјада ағачын көкләриндән дәриндә илаһә ағалыг едир.

Алтајлылар белә һесаб едирдиләр ки, Ерликин башы гәдим сидр ағачынын көкләринә бәнзәр бујнузлудур. Ашағы дүнјанын һакими дүнја оху—ағачын ашағы һиссәсиндә јерләшир. Бундан әлавә, дејилир ки, јерин алтында маје килдән ибарәт олан ада вардыр. Бу, шүбһәсиз, илкин, хаос һаггында «хатирәләрә» бәнзәјир.

Үмумијјәтлә, Ерликин мифик ағачла әлагәси мәсәләси мифоложи бахымдан даһа әһәмијјәтлидир. Мәсәлә бурасындадыр ки, алтајлыларын шаман фолклорунда Ерликин оғулларындан биринин ады «јери биркә јарадан» мә'насыны верир. Ашағы дүнјанын аллаһларынын ағачла әлагәси (хүсусилә онун көкләри илә әлагәси) түрк мифолокијасында кениш јајылмышдыр. Аллаһларын илк инсаны јаратмасы (әчдады, атаны), мифолокијада бир нөв көк—дајаг—мәншә идејасынын бирләшдирилмәсини билдирән образларын јахынлашмасы символик шәкилдә экс олунмушдур.

[18] *Яковлев В. Ф.* Якутские коноязи. Язык—миф—культура народов Сибири. Якутск, 1988, с. 162.

[19] *Емельянов Н. В.* Сюжеты якутских олонхо. М., 1980. С. 320—321.

Селкупларын шаман мифолокијасында Қандалдук (көкдән јаранмыш гоча) адлы персонаж вардыр. Бу фигур садә олмајыб олдугча мараглыдыр. Г. И. Пелихә көрә, «бә'зән Қандалдук ағачла ејниләшдирилир». Онун һаггында белә дә дејирләр: «Бу ағачдыр». Онун «чанлы» ағачдан кәсилиб дүзәлдилмиш тәсвирини чај мәнсәбинә («көкүнә») гојурлар. Әфсанәјә көрә, Қандалдук өзү дә мүгәддәс ағачын битдији чај мәнсәбиндә јашамышдыр. Һәмин ағачын көкләри селкупларын көклү чај адландырдыглары бир сыра чајларын мәнсәби олмушдур. Һәмин көкдән дә ананын бәдәнинә һәлә ушаг доғулмамышдан дахил олан инсан руһлары чыхмышдыр. Башга мә'луматлара көрә, шаман чајларынын мәнсәбиндә 7 көклү гара шам ағачы битир ки, орада да 7 илан јашајыр. Онлар ағачын овуғунда сахланылан руһлары онларын доғулушуна гәдәр мүһафизә едирләр[20]. Селкупларын мифолокијасында 7 көклү ағач Алтај фолклорунун мүгәддәс ағачы кими сәмаја чатыр.

Һәр ики ән'әнәдә **гоча** илә мүгәддәс ағачын көкләринин јахынлашдығыны мүшаһидә едирик. Һәм дә о, һәјатын нәһајәтсиз мәнбәји олан локусда јерләшир. Дүнјакөрүшү бурада ағачын көкүнү (дүнјанын вертикал доминантыны) вә чајларын мәнсәбини (дүнја охунун һоризонтал мүстәвилијиндә бөлүнән мәгамы) бирләшдирир. Дүнјанын һоризонтал моделләринин изләри Алтај епосунда да сахланылмагдадыр. Бурада чох вахт дүнја ағачынын әвәзинә јухары вә ашағы дүнјалары бирләшдирән чај тәсвир олунур.

«Маадај-Қара»да ашағы дәниздә һәмин чај мифик дәнизлә бирләшир, онун јухары һиссәси исә јухары дүнјада көј гајаја дирәнир[21].

Алтај мифолокијасында һәјат верән ағач билаваситә һәјат вә өлүмлә әлагәдар олан стихија—су илә сых сурәтдә бағлыдыр. Белә һесаб етмәк олар ки, мифик персонажларын ағач көкләриндә локаллашмасы Урал-Алтај ареалында кениш јајылмышдыр. Бә'зи халглар арасында јајылмыш тәсәввүрләрә көрә, адсыз, мешә руһлары о ағачларын көкләриндә јашајыр ки, зирвәси 7 будаға вә јахуд јүксәклијә ајрылыр. Будаг вә зирвәләрин сајы адәтән мифоложи персонажларын сајына ујғун кәлирди. Васјуган хантларынын е'тигадына көрә, Қын-лунг (угор мифолокијасында сәма аллаһынын антиподу) Торумун бөјүк оғлудур вә јер үзүнә инсанлары артыр-

[20] *Пелих Г. И.* Материалы по селькупскому шаманству.//Этнография Северной Азии. Новосибирск, 1980. С. 10—11.

[21] *Суразаков С. С.* Алтайский героический эпос. М., 1985. С. 179.

маг үчүн көндәрилмишдир[22]. Ашағы дүнјa һакиминин һәјат фәалијјәти потенсијасы түрк әнʼәнәләриндә парлаг шәкилдә әкс олунмушдур. Көк (ағачын көкү нәзәрдә тутулур) Гочанын—Кандалукун функсијалары илә ејниләшир. Бундан әлавә, дүнјанын јаранмасында Ерликин әсасынын ролуну хатырламаг да лазымдыр. Јер алтында Ерликин локаллашдырылмасы (онун мифоложи көмәкчиләри илә бирликдә) әсас илә—мүгәддәс ағачла семантик ејниләшдирилмәси илә әлагәдардыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ағачын көкүнүн әчдадла ејниләшдирилмәси архаик дүнјаны һиссетмәнин парлаг тәзаһүрү һесаб олуна биләр. Сибирдә бу образын јајылма һүдудларыны мүәјјәнләшдирмәк олдугча чәтиндир.

Јукакирләрин шаман мәтнләриндә «ағач—көк» «мәним атамын атасы» вә «мешәләрин анасы» мәʼнасыны верир. Башга бир образ да кениш јајылмышдыр. Чох вахт дејирләр ки, улдузлар ағачларын көкләридир вә сәманын биринчи гатында битирләр[23]. Бурада дүнјакөрүшүн бәʼзи «гејри-ардычыллығы» үзә чыхыр: ваһид һәјат ағачынын мөвчудлуғу гәбул олунур, о, бүтүн дүнјаја аиддир вә деталлара маликдир. Јәʼни Јералты дүнјада, сәмада битән ағачлардан да сөһбәт кедир вә с.

«Ваһид» ағачын һиссәләрә бөлүнмәси дүнјанын гурулушу, онун һиссәләри вә һәмин һиссәләрин ејнилији һаггында изаһат үчүн зәрури бир һал кими гәбул едилмәлидир. Качинләрин шаман гавалында мараглы бир детал вар: орада сәмада улдузлардан башыашағы битән ики ағач тәсвир олунмушдур. Бәʼзән башыашағы битән ағач сәмадан асылмыш кими көрүнүр. Она гаршы ашағыда јердә битән ағач јүксәлир. Ағач тәсвирләри илә ифадә олунан түрк фетишинә диггәт јетирин. С. В. Иванова көрә, көкләри јухарыда олан ағач јералты дүнјаја символик јолу көстәрир[24]. Алтај халгларына көрә, «нормал» шәкилдә битән ағач шаманын сәма дүнјасына јолудур. Тәдгигатчыларын фикринчә, «көкләр—улдузлар» образынын инкишафынын мәнбәләриндән бири Һиндистан вә Иран тәʼсирилә зәнкинләшән түрк әнʼәнәләридир. Мәсәлән, Ујғур Маниһеј мәтниндә дејилир ки, «Әсл танрыны, саф дини танıјанда ики көкү... (танıдıг, билдик), ишыглы әсасы вә көј торпағыны, гаранлыг әсасы вә чәһәннәм торпағыны таныдыг. Јер, көј олмамышдан әввәл нә вар имиш дејә билдик, Танры вә иблис нәдән өтрү вурушмуш, нур вә зүлмәт нечә говушмуш, јери, көјү ким јаратмыш?—дејә билдик»[25].

Гејд етмәк лазымдыр ки, маниһејчилијин дуализми Сајан-Алтај түркләринин фолклоруна вә дүнјаны һисс етмәсинә о гәдәр дә тәʼсир көстәрә билмәмишдир. Түрк ичтимаи шүуру јени-јени ешитдикләрини даим «архаикләшдирмишдир».

В. Диосеги јазырды ки, күнәшли, ајлы ағач тәкчә угор мифоритуал мәдәнијјәтинин әсас елементи олмајыб, тәкчә фин-угор дөврүнүн дејил, һәмчинин Урал тарихинин даһа гәдим дөврләринә аиддир[26].

Ағач—әчдадлар, көкләр—улдузлар, ағачдан «дүзәлдилмиш» инсан сүмүкләри вахтилә үмуми символ характеринә малик һәјат ағачы образынын хүсуси аспектләринин архаик дүнјакөрүшү тәрәфиндән ишләнилмәсинин нәтичәсидир.

Үмумијјәтлә, тәбиәт предметләри ичәрисиндә «һәјат ағачы» гәдәр мараг доғуран икинчи објект демәк олар ки, јохдур. Әслиндә инсанын ағачла јахынлашмасы онларын ејниләшмәсинә апарыб чыхармышдыр. Биз бурада һәтта тотал охшарлығы мүшаһидә едирик. Јәʼни дахили структурларын охшарлығындан һәјати тсикләрин синхронисләшмәсинә гәдәр бир просесин ејнилији көрүнүр. Јакутларда әввәлләр белә бир инам олмушдур ки, кәләчәк шаман мүгәддәс ағачда «тәрбијә олунур».

Шаманлыға кечиддән сонра онун бәдәнини руһлар парча-парча едирләр. Ән бөјүк шаманда руһлар онун әл-ајағыны вә бәдән үзвләринин учларыны ондан ајырырлар. Елә бил ки, шаман ағачдыр, руһлар онун бүтүн будагларыны гырырлар. Кумандинләрин тәсәввүрүнә көрә, кәләчәк шаман—ушаг доғуларкән әчдад—руһларын өлкәсиндә һәмин ушағын мүгәддәс ағачы бөјүмәјә башлајыр. «Варлы ағчагајын» шаманлыға намизәдлә ејни вахтда бөјүјүр[27].

Шаманын шәхси ағачы Урал-Алтај дүнјасынын универсалыдыр, онун персонал каинатыдыр. Бу кичик дүнјада инсан вә ағач сых сурәтдә әлагәдардыр. Бурада бөјүк (сәбәб) ағач һесаб олунур. Инсан исә кичик (нәтичә) сајылыр.

---

[22] *Кулемзин В. М.* Шаманство васюганско-ваховоких хантов. Из истории шаманства. Томск, 1976. С. 29.
[23] *Жукова Л. Н.* Образ человека в пиктографическом письме юкагирев. Язык—миф—культура народов Сибири. Якутск, 1988. С. 139.
[24] *Иванов С. В.* К вопросу о значении изображений на старинных предметах культа у народов Саяно-Алтайского нагорья. Т. 16. МАЭ, 1955, С. 172.

[25] Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхәбаты, с. 131.
[26] Бах: *Сагалаев А. М.* Урало-Алтайская мифология. Символ и архетип, с. 114.
[27] Бах: *Пекарский Э. К.* Словарь якутского языка. Т. 3. М., 1959. С. 2845.

Јакутларын е'тигадына көрә, һәр бир шаманын өз шәхси ағачы олмушдур. О, шаманла ејни вахтда бөјүмүш вә шаман өләркән о да өлмүшдүр[28]. Чох вахт ағачда баш верән дәјишикликләр инсанын талејинә һәлледичи тә'сир көстәрмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, гәдим түрк мифолокијасында ағачла јанашы дағлар, су, гушлар вә с. әчдад функсијасыны јеринә јетирмишдир. Онлар бу вә ја дикәр дәрәчәдә инсанын, еләчә дә һәјатын јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

Үмумијјәтлә, һәјатын дөвраны идејасы Урал-Алтај дүнјасы үчүн фөвгәл'адә дәрәчәдә әһәмијјәтә малик олмушдур. Һәјатын зәрури «һәчминин» јенидән башланмасы үчүн мухтәлиф формада моделләшдирилмә мүмкүндүр. Ону ја үч дүнјанын һәлгәјә салынмыш бир истигамәтли просес кими, јахуд да ону јаранандан әввәл вә сонраки гүтбләрдә јелләнмә кими моделләшдирмәк олар. Аралыг вариантлар да мүмкүндүр. Онларын шүбһәедилмәз мүрәккәблији, бу вә ја дикәр схем, јахуд графикә ујғун кәлмәмәси ајдындыр. Архаик дүнјаја мүнасибәтин әсас идејалары садә вә анлашыглыдыр: чәмијјәт даим өз варлығыны горујуб сахламаға гајғылыдыр. Мүрәккәб олмаса да санбаллы мифоложи образларда бүтүн варлыгларын дәрин әлагәси һаггында, маддә вә енержинин итмәмәси һаггында идејалар инкишаф етдирилир. Гәдим дүнјаја мүнасибәтин еколокизми инсанларын дикәр бүтүн чанлы формалары илә гоһумлуғунун е'тираф едилмәсиндәдир. Әслиндә түрк мифолокијасында әксәр образлар һәјат проблемини әкс етдирир.

[8] *Пекарский Э. К.* Словарь.., с. 2835, 2842, 2845.

ТҮРК ДАСТАНЛАРЫНДА МИФОЛОЖИ ОБРАЗ ВӘ СУЖЕТЛӘР

1. ОҒУЗ ХАГАН

Оғуз хаган гәдим түрк мифолокијасында дикәр дастан гәһрәманларындан фәргләнир. О, мәдәни гәһрәман, даһа дәгиг десәк, әчдад-гәһрәман ролунда чыхыш едир. «Оғуз» дастаны һәм ујғур, һәм дә фарс дилләриндә зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Чох вахт Оғузу Мете илә ејниләшдирирләр. Лакин бә'зи алимләрин фикринчә, бу дастан Метедән дә әввәл олмушдур. Лакин тарихчиләрә көрә исә Метенин шәхси мәзијјәтләри—гәһрәманлығы вә һәјатынын мүһүм чәһәтләринин Оғуз хаганынын һәјатына бәнзәмәси Оғуз хаганынын әслиндә Мете олачағы фикринә кәтириб чыхарыр.

Дастандакы һадисәләрин тәсвири (аталарыны өлдүрмәси вә с.) бир-биринә бәнзәјир. Лакин өлдүрүлмә сәбәбләри бир-бириндән фәргләнир. Она көрә дә биз бурада һәр ики гәһрәманын һәјатынын тәсвирини верәчәјик.

Әслиндә һун түркләринин дастаны олан «Оғуз хаган» дастанынын ујғур варианты даһа гәдим вариант кими диггәти чәлб едир. Ујғур вариантына көрә, Оғуз хаганын анасы Ај хаган иди. Дастанда Ај хаганы Оғузу доғур, о, фәалијјәтә башлајыр вә гочалдыгдан сонра бүтүн елини өз оғуллары арасында бөлүшдүрмәси тәсвир олунур. Мүкәммәл олмајан ујғур вариантында мифоложи елемент сужетләри чох олдуғундан биз мүәјјән дәјишикликләрлә Рәфик Өздәкин китабындан һәмин һиссәни бурада веририк.

Күнләрин бир күнү Ај хаганын көзү парлады, доғум санчылары башлады вә бир еркәк ушаг доғду. Бу ушағын үзү көј кими парлады. Ағзы атәш газылы, көзләри ала, сачлары вә гашлары гара иди. Пәриләрдән даһа көзәлди.

Бу ушаг анасынын дөшүндән бир дәфә сүд әмди, бир даһа ичмәди. Сонра дилә кәлиб чиј әт, аш вә шәраб истәди. Гырх күн кечди, бөјүдү, јүјүрдү, ојнады. Ајағы өкүз ајағы кими гүввәтли, бели гурд бели кими инчә, омбузлары самур

омбузлары кими, көксү ајы вүчуду кими мөһкәм вә бүтүн бәдәни түклү иди. Илхы күдәр, ата минәр, ов едәрди. Күнләр кечдикчә о, бир дәлиганлы олду.

Һәмин заманларда о јерләрдә бир улу мешә варды. Бу мешәдә дәрәләр, тәпәләр чохду. Бураја кәлән һејванлар вә учан гушлар да чохду. Мешәнин ичиндә бир дә бөјүк бир чанавар илхылары, инсанлары јејән, чох бөјүк, јаман бир чанавар (мәтндә кәркәдан дејилир) вар иди. Бу чанавар халгы ағыр вәзијјәтә салыб әзмиш, горхутмушду.

Оғуз хаган чох чәсур икидди. О, һәмин чанавары овламаг истәди вә бунун үчүн ова чыхды. Гарғы низә, јај, ох, гылынч, галхан көтүрүб атланды вә чанавары тапмаг үчүн мешәјә кетди.

Әввәлчә бир марал тутду. Ону сөјүд чубуглары илә бир ағача бағлајыб кетди. Сабаһысы дан ағарыркән јенә кәлди. Көрдү ки, чанавар маралы парчаламышды.

Оғуз хаган бу дәфә бир ајы вурду. Ону гызыл кәмәри илә ағача бағлады вә кетди. Ертәси сәһәр дан ағаран вахты јенә кәлди. Көрдү ки, чанавар ајыны да көтүрүб апармышдыр.

Бу дәфә о, ағачын дибиндә өзү дурду. Чанавар кәлиб башы илә Оғузун галханына вурду. Оғуз гарғы низә илә чанаварын башына зәрбә ендириб ону өлдүрдү. Гылынчла башыны кәсиб, көтүрүб кетди. Тәкрар јени јерә кәлдији заман көрдү ки, бир гузғун чанаварын ичалатыны јемәкдәдир. Јај илә, ох илә гузғуну өлдүрдү, башыны кәсди. Ондан сонра деди: Чанавар маралы, ајыны једи, гарғы низәм ону өлдүрдү. Чүнки низәм дәмирдәнди. Чанавары гузғун једи. Јај вә охум ону өлдүрдү. Чүнки охум мисдәнди.

Јенә күнләрин бир күнү Оғуз бир јердә танрыја јалвармагда иди. Гаранлыг чөкдү вә көјдән бир көј (мави) ишыг дүшдү. Күнәшдән, ајдан даһа парлаг бир ишыгды. Оғуз хаган бу ишыға доғру јүјүрдү. Көрдү ки, ишығын ортасында чох көзәл бир гыз отурур. Башында көз гамашдыран парлаг гызыл кими бир бәзәји варды. Елә көзәл бир гызды ки, күлсә мави көј күләр, ағласа мави көј дә ағлајарды.

Оғуз хаган ону көрүнчә ағлы кетди. Ону севиб алды вә диләјинә чатды. Гыз һамилә галды.

Күнләр, кечәләр кечди, гызын көзләри севинчдән парлады. Үч еркәк ушаг доғду. Биринчисинә Күн, икинчисинә Ај, үчүнчүсүнә Улдуз адыны гојдулар.

Јенә бир күн Оғуз хаган ова кетди. Өнүндә бир көл, ортасында бир ағач көрдү. Ағачын коғушунда бир гыз варды. Јалгыз отурурду. Көј көрүмлү, көзәл гызды. Көзү көјдән даһа мави иди. Сачлары дәрә кими далғалы, дишләри инчи ки-

мијди. О гәдәр көзәлди ки, јер үзү инсанлары ону көрсә, «Ај, әј, аһ, аһ өлүрүк»—дејә һајыл-мајыл олардылар.

Оғуз хаган ону көрдүкдә ағлы чашды, үрәјинә од дүшдү. Ону севди, алды вә диләјинә чатды. Гыз һамилә галды.

Күнләр вә кечәләрдән сонра бу хатунун да көзләри парлады вә үч еркәк ушаг доғду. Биринчисинә Көј, икинчисинә Дағ, үчүнчүсүнә Дәниз адыны гојдулар.

Ондан сонра Оғуз хаган бөјүк бир тој етди. Халга дә'вәт көндәрди. Дә'вәт олунан халг бир јерә топлашды. Оғуз хаган гырх маса вә гырх сыра дүзәлтдирди. Дүрлү јемәкләр, дүрлү шәраблар, кымызлар јејиб-ичдиләр.

Тојдан сонра Оғуз хаган бәјләрә вә халга фәрман верди. Деди:

Мән Сизләрә олдум Хаган
Алалым јај вә каман
Нишан олсун бизә бујан [уғур]
Бозгурд бағырсын уран [саваш нә'рәси]
Дәмир гырғы олсун орман,
Ов јериндә јүрүсүн гулан,
Чошсун дәниз даһа чошғун
Күнәш бајраг олсун, көј курикан (чадыр).

Јенә ондан сонра Оғуз хаган дөрд тәрәфә фәрман јоллады. Елчиләрин өлкәјә јајдығы бу билдиришләрдә белә јазылмышды:

«Мән ујғурларын хаганыјам вә дүнјанын хаганы олмам кәрәкдир. Сизләрдән мәнә табе олманызы истәјирәм. Ким мәним сөзүмә бахарса, һәдијјәләрини гәбул едәр, ону дост биләрәм. Ким баш әјмәзсә, гәзәбләнәр, ону дүшмән һесаб едәрәм, јағмалајар вә мәһв едәрәм».

Һәмин заманларда сағ јанда Алтун хаган дејилән бир хаган варды. Бу Алтун хаган Оғуз хаганын јанына елчи көндәрди. Чохлу гызыл, күмүш, гијмәтли дашлар, чохлу чәваһират јоллајараг бунлары Оғуз хагана һөрмәт әламәти олараг һәдијјә етди. Онун әмрләрини динләди вә јахшы веркиләрлә достлуғуну горујуб сахлады.

Сол јанда Урум дејилән бир хаган варды. Бу хаганын гошунлары, чох-чох мәскәнләри, шәһәрләри вар иди. Бу Урум хаганы Оғуз хаганын бујруғуну динләмәзди. «Мән она табе олмарам» — дејәрди.

Оғуз хаган гәзәбә кәләрәк онун үзәринә јүрүмәк истәди. Бајраглары галдырыб гошунујла онун үзәринә кетди.

Гырх күн сонра Буз Дағ дејилән дағын әтәјинә кәлди. Бурада чадырыны гурду вә кечәләди.

Ертәси күн дан ағарыркән Оғуз хаганын чадырына күнәш кими бир ишыг кирди. О ишыгдан көј түклү, көј јалы бө-

јүк, еркәк бир гурд чыхды. О гурд Оғуз хагана деди ки: «Еј, еј Оғуз, сән Урум үзәринә јүрүмәк истәјирсән. Еј, еј Оғуз, мән дә сәнин өнүндә јүрүмәк истәјирәм».

Ондан сонра Оғуз хаган чадырыны сөкдү вә ирәлијә кетди. Көрдү ки, гошунун өнүндә көј түклү, көј дәрили бөјүк, еркәк бир гурд јүрүмәкдә вә гурдун ардыјла орду сырајла ирәлиләмәкдәдир.

Көј түклү, көј дәрили бу бөјүк гурд бир нечә күн кетдикдән сонра дурду. Оғузлар да архасында дурдулар. Бурада Итил Мүрән дејилән бир дәниз варды. Бу Итил Мүрәнин јанында бир гара дағ әтәјиндә вурушма олду. Охла, гарғыјла, гылынчла вурушдулар.

Араларында вурулан чох олду. Халгын көнлүндә гајғы чохалды. Тутушма вә вурушма елә јаман олду ки, Итил Мүрәнин сују зәнчәфил кими гыпгырмызы олду. Оғуз хаган галиб кәлди. Урум хаган гачды. Оғуз хаган Урум хаганын хаганлығыны вә халгыны өзүнә табе етди. Ордусуна чанлычансыз чохлу гәнимәт әлдә етди.

Урум хаганын бир гардашы варды. Ады Уруз бәј иди. Уруз бәј оғлуну дағ башында, дәрин чај арасында, јахшы тикилмиш бир шәһәрә јоллады. Деди ки, «Шәһәри горумаг кәрәк. Сән шәһәри јахшы гору, вурушмалардан сонра јаныма кәл».

Оғуз хаган бу шәһәрин үстүнә јериди. Уруз бәјин оғлу она чохлу гызыл, күмүш көндәрди. Деди ки: «Еј Оғуз хаган, сән мәним хаганымсан. Атам мәнә бу шәһәри верди вә шәһәри горумаг кәрәк, шәһәри мәним үчүн сахла вә вурушмалардан сонра кәл,—деди. Атам сәнә гаршы чыхдыса бу мәним сучум олурму? Мән сәнин бујруғуну јеринә јетирмәјә һазырам. Бизим дөвләтимиз сәнин дөвләтин олмуш. Бизим сујумуз сәнин ағачынын мејвәсиндәндир. Танры сәнә јер вериб бујурмушдур. Мән сәнә башымы, дөвләтими верирәм. Сәнә верки верир, достлугдан чыхмам»—деди.

Оғуз хаганын икидин сөзләриндән хошу кәлди: «Мәнә чох гызыл көндәрмисән, шәһәри јахшы сахламышсан»—деди. Онун үчүн она Сахлан адыны гојду вә достлуг көстәрди.

Ондан сонра Оғуз хаган кери дөнүб Итил дејилән чаја кәлди. Итил бөјүк чајдыр. Оғуз хаган ону көрдү вә «Итил сујуну нечә кечә биләрик?» — сорду.

Гошун арасында јахшы бир бәј варды. Ады Улуг бәј иди. Ағыллы бир әрди. Көрдү ки, бу јердә чохлу ағач вар. О ағачлары кәсди, үзәринә узаныб чајы кечди.

Оғуз хаган севинди, күлдү вә:

«Сән бурада бәј ол, сәнин адын Гыпчаг (ојулмуш ағач) олсун»,—деди.

Јенә ирәлиләдиләр. Ондан сонра Оғуз хаган көј түклү, көј дәрили, еркәк гурду тәкрар көрдү. Көј гурд Оғуз хагана деди:

«Инди сән гошун илә бурада атлан, атланыб халгы вә бәјләрини көтүр, мән өндә јүјүрүб сәнә јол көстәрәчәјәм».

Дан ағаранда Оғуз хаган көрдү ки, Еркәк Гурд өнүндә кетмәкдәдир. Севинди, ирәлиләди.

Оғуз хаган бир алача ајғыр ата минәрди. Бу ајғыр аты чох севәрди. Јолда бу ајғыр көздән итиб гачды. Бурада бөјүк бир дағ варды. Бу дағын үстү галын бузла өртүлү иди. Дағын башы да буз тәк сојугду. Онун үчүн ады «Буз Дағ»дыр. Оғуз хаганын аты бу Буз дағa гачды. Оғуз хаган чох үзүлдү.

Гошунунда гәһрәман бир бәј варды. Нә танрылардан, нә шејтанлардан горхарды. Јүрүшә, сојуға давамлы бир әрди. О бәј дағa чыхыб кетди. Доггуз күн сонра Оғуз хаганын ајғыр атыны кәтирди. Бу дағ сојуг олдуғундан о бәјин вүчуду ағаппаг гарла өртүлмүшдү. Апарды. Оғуз хаган севинчлә күлдү. Деди ки: «Сән бурадакы бәјләрә баш ол, сәнин адын әбәди Гарлуг олсун».

Јолуна давам едәркән бөјүк бир ев көрдү. Бу евин—сарајын диварлары гызылдан, пәнчәрәләри күмүшдән, чардағы дәмирдәнди. Гапалы иди вә гапысы јохду.

Гошунда бачарыглы бир әскәр варды. Ады Төмүрдү Кагул иди. Оғуз хаган она әмр етди: «Сән бурада гал вә гапыны ач (Гал, ач). Ачдыгдан сонра ордуја кәл»,—деди. Бундан сонра она Галач адыны гојду вә ирәлиләди.

Јенә бир күн көј түклү, көј дәрили, еркәк гурд кетмәјиб дурду. Оғуз хаган да дурду вә чадырыны гурду. Бура сәһра кими бир јердә иди. Бура «Чүрчет» дејәрдиләр. Бөјүк бир јурд иди. Атлары чох, өкүзләри вә бузовлары чох, гызыл-күмүшләри чох, чәваһиратлары чох-чохду.

Бурада Чүрчет хаганла халгы Оғуз хагана гаршы чыхдылар. Вурушма, чарпышма башлады. Охларла, гылынчларла вурушдулар. Оғуз хаган үстүн кәлди вә Чүрчет хаганыны өлдүрдү, башыны кәсди вә халгыны өзүнә табе етди. Вурушмадан сонра Оғуз хаганын ардынча кәләнләрә, нөкәрләринә вә халгына о гәдәр чох гәнимәт дүшдү ки, јүкләмәк вә дашымаг үчүн ат, гатыр вә өкүз чатышмырды.

Оғуз хаганын гошунунда ағыллы, јахшы, бачарыглы бир дөјүшчү варды. Ады Бармаглыг Чосун Биллик иди. Бу бачарыглы киши бир араба дүзәлтди. Араба үзәринә әшјалары јүкләди, баш тәрәфинә һејван гошду. Чәкиб кетдиләр. Оғуз хаганын нөкәрләри вә халгы, һамысы буну көрдүләр вә чаш-

дылар. Онлар да араба дүзәлтдиләр. Бунлар араба дүзәлдә-дүзәлдә «Канга. Канга»,—дејә бағырырдылар. Онун үчүн онлара Канга адыны гојдулар.

Оғуз хаган арабалары көрдү, күлдү, деди: «Канга, канга илә чансыз, чанлы јүрүсүн. Кангалыг сәнә ад олсун, буну да араба көстәрсин».

Ондан сонра јенә бу көј түклү, көј дәрили гурд илә һинд, Тангут, Шам тәрәфләрә ирәлиләјиб кетди. Чох вурушлардан, чох тоггушмалардан сонра оралары алды вә өз јурдуна гатды. Ҹәнубда Баркан дејилән бир јер варды. Мөһкәм, зәнкин вә исти бир өлкә иди. Бурада чохлу ов һејванлары, гушлары варды. Гызылы, күмүшү, ҹәваһираты чохду. Халгынын дәриси гапгара иди.

Бу јерин хаганы Мәсәр дејилән бир хаганды. Оғуз хаганы онун үстүнә јүрүдү, чох јаман бир вурушма олду. Оғуз хаганы галиб кәлди. Мәсәр хаган гачды. Оғуз ону һөкмү алтына алды, јурдуну әлә кечирди, кетди. Оғузун хаганын достлары чох севиндиләр, дүшмәнләри чох гајғыландылар. Оғуз хаган галиб кәлди. Мәсәр хаган гачды. Оғуз ону һөкмү алдунун, евинин јолуну тутуб дөндү.

Јенә дејилмәмиш галмасын вә бәлли олсун ки, Оғуз хаганын јанында ағ саггаллы, ағ сачлы, тәҹрүбәли, јашлы бир киши варды. Анлајышлы, доғручу бир инсанды. Оғуз хаганын вәзири иди. Ады Улуғ Түрк (Улу Түрк) иди.

Күнләрин бир күнү Улу Түрк јухусунда бир гызыл јај вә үч күмүш ох көрдү. Бу гызыл јај күндоғандан та күнбатана гәдәр узанмышды. Үч күмүш ох да күнејә доғру кедирди. Јухудан сонра көрдүјүнү Оғуз хагана сөјләди вә деди ки: «Еј хаганым, сәнин өмрүн хош олсун. Еј хаганым, сәнә дирилик хош олсун. Көј Танры јухумда нә вердисә керчәк олсун. Танры бүтүн дүнјаны сәнин уруғуна (сојуна) бағышласын».

Оғуз хаган Улу Түркүн сөзүнү бәјәнди. Онун өјүдүнү динләди вә өјүдүнә әмәл етди.

Ондан сонра ертәси күн бөјүк вә кичик оғулларыны чағырыб деди: «Еј оғулларым, мәним көнлүм ов диләјир, амма гочајам, ҹәсарәтим јохдур.

Күн, Ај, Улдуз. Тан јөнүнә сизләр варын.
Көј, Дағ, Дәниз. Түн јөнүнә сизләр варын».

Ондан сонра оғулларынын үчү тан (Шәрг) тәрәфә, үчү дә түн (Гәрб) тәрәфә вардылар. Күн, Ај, Улдуз чохлу һејван, гуш овладыгдан сонра јолда бир гызыл јај тапдылар. Буну кәтириб аталарына вердиләр. Оғуз хаган севинди, күлдү, јајы үчә бөлдү вә деди:

«Еј бөјүк оғулларым, јај сизләрин олсун, јај кими охлары көјә гәдәр атын».

Көј, Дағ, Дәниз дә чохлу һејван, гуш овладыгдан сонра јолдан үч күмүш ох тапдылар. Бунлары көтүрүб аталарына кәтирдиләр. Оғуз хаган севинди, күлдү вә онлары бөлдү. Деди:

«Еј кичик оғулларым, онлар сизин олсун. Јај оху атды. Сизләр охлар кими олун».

Јенә ондан сонра Оғуз хаган улу гурултај топлады. Фәрманлар көндәриб нөкәрләрини, халгыны чағырды. Һамысы кәлиб бир-бирләријлә данышыб отурдулар.

Оғуз хаган бөјүк ордукаһын сағ јанына гырх гулач ағач дирәк дикәлтди. Онун башына бир гызыл гуш гојду. Ајағына (дибинә) бир Ағ гојун бағлады. Сол јанына да гырх гулач ағач дикәлтди. Онун башына да бир күмүш гуш бағлады, ајағына бир Гара гојун бағлады. Сағ јанында Бозохлар отурду, сол јанында Үчохлар отурду. Гырх күн, гырх кечә једиләр, ичдиләр, севиниб шадландылар. Ондан сонра Оғуз хаган јурдуну бөлүб оғулларына верди. Сонра деди:

«Еј оғулларым, мән чох јашадым, чох вурушлар көрдүм. Чох гарғы, чох ох атдым. Ајғыр илә чох јүрүдүм. Дүшмәнләрими ағлатдым, достларымы күлдүрдүм. Мән Көј Танрыја борҹуму өдәдим. Сизләрә јурдуму верирәм»[1].

Әсатирдә дејилдији кими, Оғуз сәма ишығында доғулан гызла евләнир. Ондан үч оғлу олур. Бунлар Күн хан, Ај хан вә Улдуз хан иди. Ағач коғушунда доғулан гыздан исә үч оғлу олур. Бунлар Көј хан, Дағ хан, Дәниз хан иди. Онларын өвладлары исә ашағыдакы кими көстәрилир.

Јашча бөјүк олан үч гардаша Оғуз Бозок ады вермишди. Иркыл Хоча онларын оғланларынын һәр биринә өзү ләгәб вә ад вермишди. Онларын гәбиләсиндән олан һәр кәс бу ләгәблә нәслин адыјла адланырды.

1. Кајы—јә'ни мөһкәм тамгасы: онгон.
2. Бајат—јә'ни дөвләтли вә не'мәтли тамга: онгон.
3. Алкаравлы—јә'ни олдуғу һәр јердә уғур газанан тамға: онгон.
4. Гара Авул—јә'ни гаранлыг јолда узағы көрән тамга: онгон.

1. Јазыр—јә'ни чох өлкәләрдән сәнин тәрәфини тутачаглар.
2. Докәр—јә'ни үнсијјәт намине.
3. Дурдурга—јә'ни өлкәләр алан.

---

[1] *Рәфик Өздәк.* Түркүн Гызыл китабы, I китаб, с. 61—67.

4. Јарурлу (Чајурлу)—јә'ни Ојуғ, онун ады Јағма иди. Дөјүш вахты тәгсири олдуғундан чәзаландырдылар. Хитај тәрәфиндән әсән сәрт бир күләк варды. Ады Сам-Сүјрәк иди. Чох нараһатлыг кәтирәрди. Ону бу күләјин әсәчәји јерә көндәриб күләјин гаршысыны алмағы әмр етдиләр. Бунунла ону маһв етмәк истәјирдиләр. Бу заманда бурада онун нәслиндән Түркмән јохдур. Онлар анчаг Хитај мәмләкәтиндә олурлар.

1. Авшар—јә'ни чевик вә овчулуғу севән.
2. Кызык—јә'ни гүввәтли вә саваш севән.
3. Бегдили—јә'ни бөјүкләрин сөзү кими әзиз.
4. Карчын—јә'ни јемәји бол, халгы дојуран.

Јашча кичик олан үч гардашы Оғуз сол гол олараг мүәјјәнләшдирмиш вә онларын адыны Учок гојмушду.

Иркыл Хоча онларын һәр биринә ајры-ајры адлар верди. Бу чүр:

1. Бајандур—јә'ни һәмишә боллуг ичиндә олан тамга: онгон.
2. Бечәнә—јә'ни јахшы ишләрә сә'ј көстәрән тамга: онгон.
3. Чавулдар—јә'ни һәмишә башгасына јахшылыг едән тамга: онгон.
4. Чәпәни—јә'ни һарда дүшмән олса орада савашан тамга: онгон.
1. Салур—јә'ни јетишдији јердә гылынч вә чомагла вурушан тамга: онгон.
2. Ејмур—јә'ни бөјүк ордусу вә әскәри олан тамга: онгон.
3. Алајутлу—јә'ни һәмишә јахшы атлары (дөрдајаглысы) олан.
4. Үрүкүр—јә'ни ишләри даима јүксәкләрдә олан.
1. Јыгдыр—јә'ни һәмишә бөјүк вә али, тамга: онгон.
3. Јива—јә'ни јүксәк атлары олан вә һүнәрли.
4. Кыныг—јә'ни һәр јердә әзиз олан[2].

Үмумијјәтлә, Оғуз гәһрәман—әчдад образы кими мүасир түрк халгларынын (түрк, азәрбајчанлы, өзбәк, түркмән, гарагалпак вә б.) мифолокијасында кениш јајылса да, башлыча олараг әдәби персонаж кими танынмышдыр.

2. МЕТЕ ДАСТАНЫ

Јухарыда гејд етдијимиз кими, Оғуз хаганла Метени чох вахт ејниләшдирирләр. Лакин онларын фәргли чәһәтләрини нәзәрә алараг Метенин һәјатынын тәсвирини охучуларын ихтијарына веририк. Әслиндә Бөјүк Һун империјасынын әсасыны гојан Мете шәхсијјәти әтрафында 100 илдән артыг бир дөврдә мүбаһисәләр давам етмәкдәдир. Бу мүбаһисәнин әсасыны гәдим Чин китабларынын мәшһур тәрчүмәчиси Иакинф Бичурин гојмушдур.

Һәјаты тапмача вә сирләрлә долу олан Мете хан кимдир?

Лап гәдим дөврләрдән Орта Асија әразисиндә чохсајлы гәбилә вә тајфалар јашамышдыр. Еләэ о вахтдан да онлар узаг-узаг өлкәләрә көч едәрәк, Гәрб вә Шәрг халгларыны һәјәчанландырырдылар. Бир вахтлар онлар Орта Асијалы гоһумларыны тәрк едәрәк Чин сәрһәдиндә пејда олдулар. Чинлиләр онлары «һунлар» адландырырдылар. (чинчә «һу» —«ачыглы», «ну»—«көлә» демәкдир). Профессор А. Н. Бернштамын фикринчә, чинлиләр бу адла Орта Асијанын јерли әһалисини адландырырдылар. Тарихчиләрин фикринчә, һәлә миладдан өнчә 1200-чү илдә һунлар өз дөвләтләрини јаратмышдылар. Һәмин дөврүн һун тарихи һаггында археложи мә'луматлардан башга демәк олар ки, һеч нә мә'лум дејилдир. Тәхминән, миладдан өнчә Чин мәнбәләри бу халга даһа кениш јер ајырмышлар. Ејни заманда еләэ һәмин дөврдә өз мөвгеләрини хејли мөһкәмләндирир вә онун сәрһәдләрини тез-тез позан һунларла бирдәфәлик һагг-һесабы чүрүтмәјә чалышыр. Она көрә дә миладдан өнчә 24-чү илдә Син императору һунлара гаршы 100 минлик гошун көндәрир. Һәмин гошун һунларын дәстәләрини дармадағын едәрәк онлары сәһраја говур[3]. Һун һакими Туман гоншулардан асылы олан бир дөвләти идарә едирди. Туман вә онун оғлу Мете һаггында Вәли Һәбибоғлунун «Түрк дүнјасынын гүдрәтли һөкмдарлары, хаганлары, сәркәрдәләри» китабы даһа мараглы вә објективдир. Она көрә дә бурада бә'зи ихтисарларла ондан истифадә едилмишдир.

Һун дөвләтинин кенишләнмәсиндә вә мөһкәмләнмәсиндә Метенин чох бөјүк ролу вардыр. Даһа доғрусу, һунларын бир халг кими дүнја мигјасында танынмасы Метенин ады илә бағлыдыр.

Бөјүк Һун дөвләтинин әсасы е. ә. 220-чи илдә гојулмушдур. Мәһз бу вахтдан е'тибарән гәдим түркләрин әсл дирчәлиши, дүнјанын сијаси вә чоғрафи хәритәсиндә тутдуглары һаким мөвге кетдикчә артмаға башламышдыр. Онун вахтында һунларын өз галалары вар иди. Мәнбәләрдә «Туман гала-

² *Рәшидәддин Ф.* «Оғузнамә», с. 41.

³ *Гундогдыев Овез.* Великие полководцы средневековья в истории Туркмен. Ашхабад, 1996. С. 8.

сы» адланан мәшһур Һун галасы Орхон вә Алтај дағларына доғру кедән јол үстүндә тикилмишди.

Туман хан Авропада Теоман, оғлу Мете исә Моде кими танынып. О, Һунларын илк императору һесаб едилир. Туман хандан әввәлки дөвр нә гәдәр зәнкин тарихи дөвр олса да, Һун империјасынын шанлы дөврләриндән бири Метенин һөкмдар олдуғу илләр сајылыр. Чүнки Мете һәм өзүндән әввәлки, һәм дә өзүндән сонракы дөвләт башчылары вә сәркәрдәләри арасында өз характери, дөвләти идарә етмәк бачарығы, гоншу дөвләтләрлә дипломатик мүнасибәтләр сахламаг мәһарәти, һабелә башчылыг етдији ордуда дәмир интизам јаратмағы илә фәргләнирди. Метенин шәхсијјәти барәдә мүхтәлиф вә марағлы мүлаһизәләр сөјләнилир. О, гәдим Чин салнамәләриндә бә'зән мифоложи бир гәһрәман кими хатырланыр. Тарихи мәнбәләр көстәрир ки, Мете јалныз өз шәхси тәшәббүскарлығы, гәһрәманлығы сајәсиндә тахт-тача саһиб олмушдур.

Бә'зи тәдгигатчылар, о ҹүмләдән Ф. Һирт белә һесаб едир ки, Моде (Мете)-нин ады түрк сөзү Баһадыр («батыр»)-ын Чин транскрипсијасыдыр. Чүнки Чин дилиндә «Р» һәрфи дүшдүјүндән «батыр» сөзү «баду», јахуд «моде» сөзүнә чеврилир. А. Бернштамын фикринчә, исә «һу-ан» һероглифинин гәдим охунушу «укер» («өкүз»), даһа дәгиг десәк, фонетик архетип «оғуз» («оғур») ифадәсини ифа едир ки, бу да «өкүз» мә'насыны верир[4]. Әлбәттә, бу марағлы мәсәләдир. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, биз Метени мүстәгил хаган кими тәсвир етмәјә үстүнлүк вердик.

Туман хан оғлу Метени тахт-тачдан узаглашдырмаг мәгсәдилә ону согдијалылара киров көндәрир. О, алдығы Чин гадынынын фитвасына ујараг, доғма өвладынын башына мүхтәлиф ојунлар ачмаға башлајыр. Һун императору јени арвадынын ирадәсини јеринә јетирмәк, јә'ни оғуллуғуна варислији вермәк мәгсәдилә Метенин кировда галмасыны нәзәрә алараг согдијалыларын үзәринә һүчум едир. Императорун арвады јахшы билирди ки, согдијалылар киров сахланан Метени, јә'ни тахт-тачын әсл варисини бу һүчумлара көрә өлдүрәчәкләр. Бунунла да онун өвладынын тахт-тача варислик мәсәләси һәлл олуначагдыр.

Лакин Мете тәбиәти е'тибарилә чох гәһрәман вә чылғын бир шәхс иди. О, бурада да гәһрәманлыг көстәриб өзүнү өлүмдән гуртарды. Дүшмәнин атына миниб Вәтәнә гајытды.

[4] *Гундогдыев Овез.* Великие полководцы средневековья в истории туркмен, с. 10.

Бу чиркин нијјәти баша дүшәрәк деди: «Танры да олса бу танһу(хаган), бабам да олса, түркүн фикрини дәјишдирә билмәз».

Мете атасындан гошун тәләб етди вә Туман хан она 10 мин аилә верди. Метенин бүтүн фәалијјәти дә мәһз бундан сонра башлады.

Мете гаршысына гојдуғу мәгсәди һәјата кечирмәк үчүн илк нөвбәдә башына топладығы дөјүшчүләр арасында дәмир интизам јаратмаға чалышды. Онун фикринчә, гылынч ојнатмағы, ох атмағы бачармаг һун-түрк дөјүшчүсү үчүн азлыг едир. Дөјүшчү бүтүн бунлардан әлавә, өз сәркәрдәсини ешитмәли, мөһкәм интизама риајәт етмәлидир. Мөһкәм интизам гәләбәнин јарысы демәкдир.

О, бу мәгсәдлә дөјүшчүләринә габагчадан хәбәрдарлыг етди:—мән һара ох атачағамса, сиз дә һәмин һәдәфә ох атмалысыныз.

Мете буну дедикдән сонра өз севимли атына ох атды. Лакин силаһдашлары өз башчыларынын атына ох атмадылар. Белә олдугда, Мете онун әмриндән чыханларын һамысынын бојнуну вурдурду.

Бу һадисәдән бир гәдәр сонра бу дәфә ән севимли арвадыны ох илә вурду. Вәзијјәтдән чашгын галан дөјүшчүләр шаһзадәнин нишан алдығы һәдәфә бу дәфә дә ох атмадылар. Мете әввәлки кими, јенә дә дөјүшчүләрин бојнуну вурдурду.

Мете дөјүшчүләринә ән ағыр чәза верәркән, үрәји ағрыса да, ордуда интизам јаратмаг наминә фикриндән дөнмүрдү, бу интизам онун кәләчәк планларынын рәһни олачагды. О, тезликлә мөһтәшәм бир орду јарадачағына гәлбән инанырды. Чүнки дөјүшчүләр артыг онун дәмир ирадәсинә кетдикчә табе олур, сәрт, гәддар шаһзадәнин бүтүн дедикләрини сорғу-суалсыз јеринә јетирирдиләр.

Мете бөјүк үмид бәсләдији дөјүшчүләрини сонунчу дәфә имтаһана чәкди. О, ов заманы атасынын атыны ох илә вурду. Бу дәфә онун бүтүн дөјүшчүләри ејни һәдәфә ох атдылар. Туман ханын аты беләчә өлдүрүлдү.

Бу һадисәдән сонра, Мете мөһкәм низами орду јаратдығына әмин олду. О, баша дүшдү ки, һакимијјәти әлә алмаг үчүн әсл шәраит јаранмышдыр. Атасы өз һәрәкәтләринә көрә чәзаландырылмалыјды.

Мете нөвбәти ов сәфәриндә атасыны нишан алыб ох атды. Јүзләрлә дөјүшчүнүн атдығы ох Туман ханы атдан салды. Атасыны өлдүрдүкдән сонра Мете онун гадыныны вә ушағыны да мәһв етди вә һакимијјәти әлә кечирди.

Гәдим мәнбәләрдә көстәрилир ки, Мете өзүндән әввәлки

сәркәрдәләрдән фәргли олараг, һәрб тарихиндә илк дәфә дүшмәни ваһимәјә салан, фит сәси чыхаран ох ичад етмишди. Бу оху дөјүшчүләр атдығы вахт елә тукүрпәдичи фит сәси чыхарырмыш ки, дүшмән бу сәсдән бәрк ваһимәјә дүшүб гачырмыш.

Тарихи абидәләр һун дөјүшчүләрини маһир ох атмаг устасы кими сәчијјәләндирирләр. Чин гајнагларында дејилир ки, һунларын «јај вә ох ишләтмәкдә тәчрүбә вә һүнәрләри чохдур. Һәр атдыгларынын һәдәфә дәјәчәкләринә әминдирләр. Һејрәт едиләчәк дәрәчәдә бөјүк бир чәлдлик вә асанлыгла һүчум едир вә кери чәкилирләр».

Буна көрә дә Чин сәркәрдәләри һунлары «гартал охчулар» адландырырдылар. Һунлар ат чапа-чапа кери чәкилиб ох атыр вә онлары тә'гиб едән дүшмәнләри вурурдулар. Һунларла дөјүшдә иштирак едән бир Чин сәркәрдәси онлары белә тәсвир етмишдир: «Инсаны һејрәтә салан бир чәлдликлә јалчын дағлара дырманыр вә ашағыја енирләр. Селләри вә ән дәрин чајлары палтарлы үзүб кечирләр. Күләкләрә, јағышлара, ачлыг вә сусузлуға дөзүрләр. Һәр чүр әразидә вә тәһлүкәдә бир ан дајанмадан күчлү бир јүрүш едирләр. Онларын атлары ән дар јарғанлардан белә кечмәјә алышмышдыр».

Һунлар һәлә Метедән чох-чох әввәл өзләрини дүнја мејданында гәһрәман, дөјүшкән бир халг кими көстәрмишдиләр. Тәсадүфи дејилдир ки, онлар 350 ил Орта Асијада, 300 ил Чиндә империја гурмуш, 750 ил исә бүтүн түрк дүнјасында «Шанју» (улу хаган) титулуну јашатмышлар.

Мете хаганлыға саһиб олдугдан сонра өз әтрафына сәдагәтли, әмрә итаәткар дөјүшчүләр топламаға, онлары шәхсән бәркә-боша салыб јохламаға, даһа доғрусу онлары мүхтәлиф үсулларла өзү истәдији кими тәрбијә етмәјә бөјүк диггәт јетирирди. Әмрә мүнтәзир олмајан ән сәдагәтли достларыны белә башгаларыны горху вә итаәтдә сахламаг үчүн өлдүртдүрүрдү. О, аз бир мүддәт әрзиндә елә бир орду дүзәлтди ки, бу сынаҹмыш вә сечмә, бөјүк һазырлыг мәктәби кечмиш дөјүшчүләрлә дөвләтләри вә халглары өзүнә табе етди.

Мете ордуда јени гајдалар јаратды. Илк дәфә олараг онбашы, јүзбашы вә минбашы вәзифәләрини тәтбиг етди. Отуз беш иллик һакимијјәти мүддәтиндә Һун империјасынын сәрһәдләрини ағласығмаз дәрәчәдә кенишләндирди. Һун империјасы дүнјанын ән гүдрәтли вә бөјүк дөвләти кими, мүхтәлиф халглары өз бајрағы алтында бирләшдирди. Онун башчылыг етдији империјанын әразиси 18 милјон километрә гәдәр узанырды. Бөјүк Океандан Хәзәр дәнизинә, Тибетдән, Кәшмирдән Шимали Сибирә гәдәр олан торпаглар бу гүдрәтли Һун империјасына—түркләрә табе идиләр.

Метенин гүдрәтли сәркәрдәлији, узагкөрән хаганлығы сајәсиндә түрк сојундан олан бүтүн түрк тајфалары ваһид бајраг алтында чәмләшдирилди. Бөјүк Һун-Түрк империјасынын јарадылмасы дүнја мигјасында түркләрин гүдрәтини ачыг-ашкар нүмајиш етдирди. Көчәри олан түрк тајфалары даһа ајры-ајрылыгда јох, ваһид бир јумруг кими бирләшәрәк еjни бир мәгсәдә хидмәт етмәјә башладылар. Бу, Метенин ән бөјүк хидмәтләриндән бири иди. О, тәкчә Ич Асијада 26 дөвләти өз империјасына гатмышды.

Чин салнамәчиси бу һагда јазмышдыр: «Метенин вахтында Һун империјасы һәддән артыг мөһкәмләнди вә јүксәлди. О, Шималда вә Чәнубда бүтүн көчәри тајфалары өзүнә табе етдирди».

Метени букүнкү охучуја севдирән ән көзәл хүсусијјәтләрдән бири дә онун вәтәнпәрвәрлијидир. О, бир түрк өвлады кими Вәтән торпағына, бабаларымызын сүмүкләри чүрүмүш, әчдадларымыз тәрәфиндән бизә бөјүк бир ирс гојулмуш бу торпағын горуну сахланмасына әсл гәһрәман, лајигли өвлад мүнасибәти бәсләмишдир. Метенин торпаг илә әлагәдар әфсанәләшмиш рәвајәти мин илләр боју нәсилдән-нәслә өтүрүлүр, ән мүгәддәс әрмаған кими халгын ган јаддашында горуну сахланылыр. Бу рәвајәт тарихин долајларында сајсыз-һесабсыз икидләр тәрбијәләндирмиш, ана јурдуна, торпағына дөнүк чыханлары даим дүз јола сәсләмишдир.

Мете һәлә дүнјаны фәтһ етмәмиш белә бир һадисә илә растлашмышды. Атасынын өлүмүндән сонра тахта чыхдығы вахт гоншу Тунгһу дөвләти онун јанына елчи көндәрмишди. Бу дөвләт чох күчлү иди. Туман хан һәмин дөвләтә хәрач верирди. Гоншу тајфаларын һесабына гүввәтләнән тунгһулар өз ирадәләрини истәдикләри кими јеринә јетирир, бүтүн тајфалара саңки мејдан охујурдулар.

Метенин кәнчлијини вә тәчрүбәсизлијини көрән тунгһулар онун јанына елчи көндәриб ән јахшы атыны вермәји тәләб едирдиләр. Әкәр о аты вермәсә, дөјүш олачаг, халгы дүшмән атларынын ајаглары алтына салыначагды.

Мете дөвләтин нүфузлу адамларыны топлајыб онларла мәсләһәтләшди. Она билдирилди ки, ат һунларда ән гијмәтли варлыг һесаб олунур, ат икидин јарашығы, досту вә гејрәтидир. Тунгһулара ат вермәјимиз бизә әскиклик кәтирәр.

Мете ағсаггаллары динләјиб өз һөкмүнү чыхарды: «Биз

бир атдан өтрү гоншу дөвләтлә вуруша билмәрик, минләрлә инсан ганы ахыда билмәрик».

Арадан бир мүддәт кечди, тунгһуларын елчиләри јенә дә һунларын сәрһәддини ашараг хаганын јанына кәлдиләр. Елчи бу дәфә даһа сәрт бир тәләб ирәли сүрдү. Онун һөкмдары Һун хаганынын севимли кәнизләриндән бирини тәләб едирди. Әкс һалда мүһарибә тәбилинин чалыначағы илә горхудурду.

Мете бу дәфә дә дөвләтин нүфузлу адамларыны, ағсаггалларыны топлајыб тунгһуларын тәләбини онлара билдирди. Бу тәләб Һун ағсаггалларыны әсәбләшдирди, һамы бир нәфәр кими Һун кәнизинин верилмәмәсини, дәрһал дөјүшә башламағы тәклиф етди.

Мете исә онлары динләјиб өз гәрарыны чыхарды: «Бир гадындан өтрү биз гоншу дөвләт илә мүнасибәти позуб, мүһарибә апарыб икидләримизин ганыны төкә билмәрик».

О, ән севимли кәнизләриндән бирини тунгһулара көндәрди.

Метенин гоншу Тунгһу дөвләтинә белә күзәштә кетмәсинә тәдгигатчылар мүхтәлиф мөвгедән јанашырлар. Мете һәр дәфә күзәштә кетмәклә вахт газанырмыш,—дејәнләр бәлкә дә һаглыдырлар. Ахы о чох гыса мүддәтдә гүдрәтли бир орду јаратмаға наил олмушду.

Дикәр тәрәфдән, Метенин тунгһулара ат вә кәнизи вермәси онун мүдрик сәркәрдәлијини, өз халгынын, икидләринин гәдрини билмәсини көстәрир. О, ат вә кәниздән өтрү халгынын, вәтән торпағынын өзүндән гат-гат күчлү дүшмән атлыларынын ајаглары алтына дүшмәсини рәва билмирди.

Лакин гоншу дөвләтин һөкмдары чох тәкәббүрлү вә һәјасыз адам иди. О, әлдә етдији гәнимәтләр, алдығы хәрач илә кифајәтләнмәди, елчиләрини јенидән Метенин јанына көндәрди. Мете бу дәфә дә елчиләри әдәб-эрканла гәбул едиб сорушду:

— Мән Сизин һөкмдарыныз нә истәмишсә вермишәм. Инди онун арзусу, тәләби нәдир?

Елчиләрдән бири габаға јеријиб, шәстлә деди:

— Бөјүк һөкмдарым Сизин сәрһәддин јахынлығындакы чынгыллы, әкилиб-бечәрилмәјән әразини вермәји тәләб едир. Әкәр бу әразини вермәсәниз, мүһарибә тәбили чалыначагдыр.

Мете бир чаваб вермәјиб елчиләрә көзләмәји тапшырды. Сонра јенә дә дөвләтин нүфузлу шәхсләрини, ағсаггаллары мәшвәрәт үчүн чағыртдырды. Дүшмән тәрәфин тәләбини онлара билдирди.

Һамы һәјәчанланды. Ағсаггаллардан бири ајаға галхыб әксәријјәтин фикрини белә ифадә етди:

— Хаган сағ олсун, сән гоншу дөвләтин бүтүн тәләбләрини јеринә јетирмисән. Бизә гулаг асмајыб, ән көзәл, севимли атыны, ән јарашыглы кәнизини тунгһулара вермисән. Инди бу кимсәсиз, чынгыллы, һеч нә битмәјән бу торпаг нәдир ки, ондан өтрү гоншу дөвләти өзүмүздән наразы салаг, икидләримизин ганыны төкдүрәк. Онсуз да тунгһулар бәһанә кәзирләр. Мән һәмин торпағын верилмәсини тәклиф едирәм.

Мәшвәрәтә топлашмыш ағсаггалларын, нүфузлу шәхсләрин әксәријјәти һәмин фикрә тәрәфдар чыхды.

Мете һиддәтләниб, ајаға галхды вә деди:

— Торпаг дөвләтин тәмәлидир, ону һеч кәсә вермәк олмаз. Торпағы әчдадларымыз бизә ирс гојуб кетмишдир, орада бабаларымызын сүмүкләри ујујур. Торпаг мәним дејил, халгындыр. Халгын торпағыны вермәјә һеч кимин ихтијары чатмаз. Мән өз атымы, јарашыглы кәнизими тунгһулара она көрә вердим ки, онлар мәним өзүмүн иди. Амма торпағы верә билмәрәм, бу торпаг кәләчәк нәслә чатдырылмалыдыр. Ја халг мәһв олмалы, ја да торпағыны өз ганы һесабына горумалыдыр.

Мете Вәтән торпағыны тунгһулара вермәји тәклиф едән шәхсләрин дәрһал бојнуну вурдурду. Атына миниб тунгһуларын үстүнә һүчума кечди. Архасынча кәлмәјә кечикән һәр бир шәхсин бојнунун вурулмасы барәдә көстәриш верди.

Тунгһулар Метенин белә бир аддым атачағыны көзләмирдиләр. Она көрә дә мүһарибәјә һазыр вәзијјәтдә дејилдиләр. Гәфләтән үстләринә едилән һүчум онларын арасына бөјүк чахнашма салды. Мете бу мүһарибәдә галиб кәлди, тунгһуларын һөкмдарыны өлдүрүб чохлу әсир алды вә дүшмәнин күлли мигдарда мал-дөвләтини әлә кечирди. О, бунунла да өз халгыны—һун түркләрини гоншу дөвләтин әсарәти алтына дүшмәк тәһлүкәсиндән гуртарды, икидләрин ганына бојанмыш торпаг горуну сахланды.

Метенин Шәрг вә Гәрб дүнјасыны ләрзәјә салан јүрүшләри дә јалныз бундан сонра башланды. Һәтта мәшһур Чин сәдди белә онун әзәмәтли, өз дөврүнә көрә чох интизамлы ордусунун гаршысыны ала билмәди. О, дәфәләрлә бу сәдди кечәрәк, Чин әразисиндә јерләшән бир чох тајфалары, дөвләтләри өзүнә табе етдирди.

Метенин Чин сәфәрләри арасында онун сәркәрдәлик габилијјәтини даһа габарыг көстәрән бир јүрүш барәдә хүсуси данышмаг лазымдыр.

Мете һәрби стратекијаны чох көзәл билирди, о, апарды-

ғы дөјүшүн вәзијјәтинә ујғун олараг тактиканы дәрһал дәјишдирмәји дә бачарырды, дүшмәнә галиб кәлмәк үчүн чох вахт һијлә ишләдирди. Ордунун бөјүк бир һиссәсини еһтијатда сахлајыр, дүшмәнин гүввәсини дөјүшә чәлб етмәклә онун бүтүн имканларыны үзә чыхарыр, сонра јени гүввәләр јеритмәклә илдырым сүр'әтилә дүшмән гүввәләрини дармадағын едирди.

Бөјүк сәркәрдә Чин императоруна гаршы мәшһур јүрүшүндә дә мәһз бу тактикадан истифадә етмишди. Бә'зи мәнбәләрдә Метенин ордусунун бу сәфәрдә 400.000 атлыдан ибарәт олмасы көстәрилир. О дөврдә бу гәдәр сүваријә малик олуб, онлары сахламаг вә дөјүшә јеритмәк һәм дә сәркәрдәдән бөјүк мәһарәт тәләб едирди.

Мете бу сәфәрлә Чин императоруну вә гошунуну јормаг, сонра исә һијлә ишләтмәклә галиб кәлмәк тактикасыны сечди. О, әввәлчә гошунун мүәјјән бир һиссәсини дөјүшә јеритди, сечмә, тәчрүбәли түрк сүвариләрини исә һәлледичи дөјүш үчүн пусгуда сахлады. Чин императору Метенин бу һијләсиндән хәбәрсиз олдуғундан бүтүн гошунуну дөјүшә атды. Мете өз гошунуна кери чәкилмәји, өзләрини мәғлубијјәтә уғрамыш кими көстәрмәји тапшырды. Һунларын гачмасындан фәрәһләнән Чин императору гәләбәнин јахын олдуғуну зәнн едиб Метенин гошунуну шимала доғру говмаға башлады. Еlә Метејә дә бу лазым иди. О, бүтүн сүвариләрини һәлледичи мәрһәләдә дөјүшә атараг Чин императорунун чохминлик ордусуну мүһасирәјә алды. Чин гошунлары 7 күн мүһасирәдә сахланды. Гошун арасында ачлыг вә сусузлуг һөкм сүрүрдү. Мүһасирәдән чыхмаға чан атан чинли дөјүшчүләр түркләрин дәмир мәнкәнәсиндә даһа да сыхылырдылар.

Гајнагларда верилән мә'лумата көрә, Мете Чин ордусуну хатынынын сөзү илә гырмамыш, мүһасирәни көтүрмүшдү. Куја Чин императору Метејә тә'сир көстәрмәк үчүн онун арвадыны әлә алмыш, бу јол илә өзүнү вә гошуну хилас едә билмишди.

Хатын Метејә демишди:—Бу күн Чин торпагларыны әлдә етмиш олсан белә, еј мәним хаганым, сән орада отуруб ону идарә етмәк үчүн зәрури гүввәни өзүндә тапа билмәјәчәксән. Сиз ики бөјүк һөкмдар бир-биринизи сыхышдырыб бәдбәхт етмәјин.

Мете арвадынын бу фикриндән сонра Чин гошунунун мүһасирәдән чыхмасына имкан јаратды. Чин императору бундан сонра иллик верки вермәјә, шимал әјаләтләрини түркләрә гајтармаға разылашды. Әкс һалда бүтүн гошун ачлыға

дөзмәјиб түркләрин тәрәфинә кечәр, ја да гырыларды. Бунунла да онун императорлуғуна сон гојуларды.

Беләликлә, Чиндә хан сүлаләсинин баниси һесаб олунан Лју Бан Метенин ағыр шәртләрини гәбул етди, онунла «сүлһ вә достлуг» мүгавиләси бағлады. Ерадан әввәл 200-чү илин гыш ајларындакы бу мәғлубијјәтә көрә Лју Бан Метејә өз гызыны вермәјә вә һәр ил она хәрач көндәрмәјә разылыг верди. Һун вә Чин императорлары арасында 40 иллик мүгавилә имзаланды.

Мете өз ордусуну атларын рәнкинә көрә низамлајырды. О, шәргдә чал, чәнубда гырмызы, гәрбдә ағ вә шималда исә гара рәнкли атлара минмиш сүвариләри јерләшдирирди. Сүвариләрин бу рәнк әламәтинә көрә дүзүлүшү онун һәрби стратекијасында мүһүм психоложи рол ојнајырды.

Метенин мүзәффәр јүрүшләри илдән-илә артырды. О, Сајан, Алтај вә Јухары Јенисеј чајы (Јени су) әтрафында јашајан тајфалары да һун императорлуғуна табе етдирир, дөвләтин сәрһәдләрини ағласығмаз дәрәчәдә кенишләндирирди.

Метенин һөкмранлығы 35 ил сүрдү. О, ерамыздан әввәл 174-чү илдә дөвләтин мәркәзини Орта Асијаја кечирди, Өтүкән шәһәрини һунларын пајтахты етди. Метенин вахтында Һун дөвләтинин сәрһәдләри чәнубда Сибир бузлагларына, шималда Һималај дағларына, шәргдә бөјүк Океана, гәрбдә исә Хәзәр дәнизи вә Урал дағларына гәдәр узанырды.

Метенин өлүмүндән сонра бу гүдрәтли дөвләтин сәрһәдләрини оғлу вә нәвәси 50 ил горујуб сахлаја билди. Сонра исә нәһәнк Һун-Түрк империјасы парчаланмаға башлады.

Гүдрәтли сәркәрдәнин өлкәләри фәтһ етмәси барәдә мүхтәлиф фәрзијјәләр мөвчуддур. Һәтта бә'зи мәнбәләрдә дејилир ки, Мете 36-дан чох дөвләти өзүнә табе етмишдир.

Мете елә бир гүдрәтли империја јаратмышды ки, онун өлүмүндән дүз 120 ил кечдикдән сонра һун хаганы Чин императоруна көндәрдији мәктубларын бириндә јазырды ки, «һунлар Танрынын мәғрур өвладларыдыр».

Һунларын «танры өвлады һесаб олунмасы» онларын мәғрурлуғу, гәһрәманлығы, дүшмән үзәриндә горху билмәдән даим гәләбә чалмаг әзми илә јашамаларындан, јени торпаглар тутмаг, јени өлкәләри вә халглары табе етмәк дујғуларындан ирәли кәлирди. Онларын фикринчә, јалныз улу танры өвладлары бу гәһрәманлыг хүсусијјәтләринә малик ола биләрдиләр.

Бөјүк Мете өз мәктубларында «һун олмаг» анлајышы илә фәхр едирди. Һунларын—гәдим түркләрин мүхтәлиф тајфалары вә халгларыны бир бајраг алтында бирләшдирәрәк јү-

рүшләрә чыхмасы вә узаг сәфәрләрә, гүдрәтли дөвләтләр үзәринә кетмәси вә гәләбә газанылмасында бу анлајыш, јә'ни «һун олмаг» анлајышы бу күн бизә чох шеј дејир. Мете мәһз өз сојкөкү илә, мәнсуб олдуғу халг илә фәхр едәрәк мәктубларынын бириндә Чин императоруна јазмышды: «Әли јај тута билән тајфаларын һамысы һун олдулар»[5].

3. «УРАЛ—БАТЫР»

«Урал—Батыр» башгырд халг гәһрәманлыг дастаныдыр. Лакин бу дастанын башга түрк халгларынын дастанларындан өзүнүн башдан-ајаға мифик, әфсанәви мәзмуну, аллегорик идејасы илә көклү сурәтдә фәргли олдуғу диггәти чәлб едир. «Урал—Батыр» дастаны түрк халгларынын дикәр јарадылыш дастанларына хас олан мотивләри, анимист бахышлары, хејир-шәр гүввәләрин әбәди мүбаризәси илә бағлы примитив ибтидаи тәсәввүрләри јашадан вә әслиндә һәмин тәсәввүрләр әсасында формалашан мараглы бир дастандыр. Бә'зи тәдгигатчылара көрә, ибтидаи ичма чәмијјәтинин мәһв олдуғу дөврдә «Урал—Батыр» јаранмыш, дағылмыш тајфа групларынын өзкә тајфа вә гәбиләләрлә үзбәүз дајандыглары мәрһәләдә онларын бөјүк тајфа-гәбилә иттифагы јаратдыглары дөврдә инкишаф етмишдир. «Урал—Батыр» дастанынын гыса мәзмуну һаггында буну демәк олар.

Узаг-узаг кечмишдә, инс-чинс олмајан, һеч кәсин кәлиб ајаг басмадығы гара јер вар иди. Дөрд тәрәфи дәниз әһатәсиндә олан һәмин јер һаггында һеч кәс һеч нә билмирди. Бу јердә, кечмишләрдә бирчә Јәнбирдә дејилән гоча, Јәнбикә дејилән гары јашајырды.

«Урал—Батыр» дастанында да илк әр-арваддан Шулген вә Урал доғулур. Гәрибә оланы будур ки, дикәр дастанлардан фәргли олараг Јәнбирдә вә Јәнбикә өз әчдадларыны танымырлар, һарадан кәлдикләрини билмирләр. Јашамаг үчүн гуш, балыг, һејван овлајыр, һејванларын башыны вә үрәјини јејирләрсә дә, һеч бир ов аләти танымырлар. Онлар бәбир минир, гуш овлајаркән гартал, балыг овлајаркән дурнабалығы онлара көмәк едир. Јәнбирдә вә Јәнбикәнин гансоранлары зәлидир. Әр-арвад бу чанлылары өзләри илә ејниләшдирирләр. Өлүм билмәјән сағлам чанлылардыр. Онлар ов һејванларыны өзләри өлдүрүр, һејван ганыны зәлијә сордуруб балыггулағына јығырлар. Һәмин ганы ичмәји өз оғулларына гадаған етсәләр дә, оғланлары табе олмурлар. Биринчи олараг бөјүк оғул Шулген зәлинин сордуғу ганы ичир. Нәтичәдә ики оғулдан бири күнаһкар олур. Илк дәфә олараг инсан һәјатында јахшылыг вә пислик, хејир вә шәр әмәлә кәлир. Шулген ган ичмәкдән һәзз алыб һејван өлдүрмәјә сусајыр, Урал икидлик јашына јетмәјинчә, дүнјаны кәзиб адәтләри өјрәнмәјинчә әлинә силаһ алыб һеч бир чанлы өлдүрмәјәчәјинә анд ичир. Ата-ананын һејван өлдүрдүјүнү көрәндә өлүмүн нә олмасы дүшүнчәси јараныр. Көрәсән, инсан күчлүдүр, јохса өлүм?—суалы ата-ананы вә оғуллары заман-заман дүшүндүрүр. Нәһајәт, онлар «инсан һәр шејдән күчлүдүр»—фикринә кәлирләр. Шулген күчлүләри өзүнә табе едиб өлдүрмәсинә тәрәфдардыр. Ондан фәргли олараг Урал исә бунун әксинә, һамынын јашамасыны арзу едәндир. Белә олдугда бүтүн чанлыларын јығынчағы чағырылыр. Күчлүләр күчсүзләри өлдүрүб ганыны ичмәк, әтини јемәк истәдикләрини билдиририрләр. Нәтичә чыхарылыр. Довшан илдә үч дәфә нәсил төрәдир. Әкәр довшанлар өлдүрүлмәсә онлар чохалар, от-әләфи јејәр, сулары ичәр, башга һејванлар ачындан-сусузлугдан гырылар. Балыглар овланмазса, о гәдәр чохалар ки, суларда балыг әлиндән тәрпәнмәк олмаз. Күчлүләр белә нәтичәјә кәлирләр: күчлүләр кәрәк күчсүзләри өлдүрсүнләр, бу, заманын һөкмү, дөвранын кәрдишидир.

Ата-ана вә оғуллар ова биркә чыхырлар, чохлу гуш овлајырлар. Бир ағ гу да тутуб кәтиририрләр. Јәнбирдә бычағыны итиләјиб ағ гу гушунун башыны кәсмәк истәјәндә гуш: Ганлы көз јашы төкәрәк дәрдини данышыр: «Јери көрмәјә чыхдым мән, јер гушу дејиләм. Јашајыб дурдуғум елим вар, мән вәтәнсиз дејиләм».

Бундан сонра дастанда ағ гу гушун дилиндән каинатын јаранмасы һаггында мифин сүжети нәгл едилир. Ағ гушун атасы өзүнә јердә тај тапа билмәјәндә көјә учур. Күнү, Ајы көрәндә һәр икисини бәјәниб онлара евләнир, бунлардан ики гызы дүнјаја кәлир. Демәли, ағ гушун анасы Күнәшдир. Ана она Һумај ады гојуб, ону әбәдијјәт булағынын сују илә јујундуруб, өзүнүн шүалары илә чимиздирир. Һумај күндүзләр гызылы сачларыны төкүб јер үзүнү ишыгландырыр, кечәләр Аја ишыг сачыр. Һумајын атасы Самрау (Симург, Зүмрүд адланыр) гушлар падшаһыдыр. Һумај овчулара әбәдијјәт булағынын јолуну көстәрмәјә сөз верир, әвәзиндә бурахылмасыны хаһиш едир. Урал бу тәклифә разы олса да, Шулген Һумајы гардашынын әлиндән алыб күнчә гојур. Овчуларын башы јемәјә гарышанда Һумај учур, ганадындан гопан үч ләләк ағ гу олуб ону көјләрә апарыр. Бу һадисәдән сонра Јәнбирдә оғулларыны әбәдијјәт булағыны тапмаға, Өлүмү

[5] *Вәли Һәбибоғлу.* Түрк дүнјасынын гүдрәтли һөкмдарлары, хаганлары, сәркәрдәләри. Бакы, «Өрнәк», 1995. С. 56—65.

тапыб башыны кәсмәјә көндәрир. Дикәр дастан гәһрәманларындан фәргли олараг Јәнбирдә илә Јәнбикә исә өз танрыларыны танымыр, онларын Самраудан, демәк олар ки, көј гушу Һумајдан хәбәри јохдур.

Әбәдијјәт булағыны ахтармаға кедән гардашлар јол ајрычында ајрылырлар. Урал сағ тәрәфә, Шулген сол тәрәфә кедир. Гәдим тәсәввүрләрә көрә, Күнәш доған сәмт габаг, күн батан сәмт арха, чәнуб гүтбү сағ, шимал гүтбү сол һесаб едилирмиш. Јол ајрычында гардашлар пүшк атанда сола кедән јол Урала, сağа кедән јол Шулгенә дүшмүшдү. Гардашлара јол көстәрән нурани бир инсан онлара дејир ки, сола кетсәниз јол боју шәнлик едән инсанларла растлашачагсыныз. Орада гурд гојунла, түлкү тојугла бир јердә сүлһ шәраитиндә јашајыр. Һамы Самрау гушуна е'тигад едир. Һәмин дијарда ган ичиб әт јемәзләр. Оранын гапысы Өлүмүн үзүнә бағлыдыр. Сағ тәрәфә кетсәниз исә орада јахшылыг едәнә пислик едән инсанлар, һөкмдарындан кичијинә гәдәр ган төкән адамлар көрәрсиниз.

Шулген сағ тәрәфә кетмәк истәмир. Урал исә сол јолу бөјүк гардашына күзәшт едир. О, Гатил шаһын өлкәсиндә ағсаггалын данышдығы бәлалы һәјаты көрүр. Гатил шаһ анадан олдуғу күнү бајрам етмәк үчүн илдә бир дәфә мәчлис кечирир. Бүтүн әһали мејдана јығылыр. Доггуз өвлады олан аналары ағлар гојуб ушагларыны зорла апарырлар. Әввәлчә шаһ гызы батырлар—икидләр арасындан өзүнә әр сечир. Сонра падшаһ сарај үчүн нөкәрләр вә гуллугчулар, өзүнә көзәлләр сечир, ахырда ә'јанлара ихтијар верир ки, нә гәдәр истәсәләр өзләринә гыз вә нөкәр сечсинләр. Јердә галан гызлары вә оғланлары шаһ анасынын руһуна гурбан верирләр. Көрүндүјү кими, бурада һәлә дә инсан гурбаны сахланылыр. Шаһ анасы оғлуну әбәдијјәт булағындан кәтирдији су илә јујундурдуғундан оғул да гызлары суда боғдурмалы, сонра чәсәдләрини дәстә-дәстә јығышмыш гарға-гузғуна једиртмәлидир, оғланлары ода атыб јандыртмалы, үсјанкарлары дири-дири торпаға басдыртмалыдыр.

Гулларын шаһ вә ә'јанлар үчүн сечилиб ајрылмасы мәрасиминдә Урал да иштирак едир. Шаһ гызы өзүнә әр сечәндә батырлар ичәрисиндә Урал онун хошуна кәлир. Шаһзадә гыз Уралы сарајына тәклиф едәндә о, кетмир. Шаһ мәчлисинә тамаша едәчәјини билдирир. Гызынын тәһгир олундуғуну ешидән шаһ гызыл тахта чыхыб мејдана дәһшәтли гызмыш бир өкүз—буға бурахдырыр.

Көрүнүр, инсанла өкүзүн дөјүшү башгырд дастанында даһа узаг кечмишин мифоложи сүжетинә кедиб чыхыр. Дас-

тан мәтниндә буға шәхсләшдирилир. О, өз күчүнү өјүр. Дүнјада ону јенә биләчәк инсан танымыр. «Инсан һәр шејдән күчлүдүр»—дејән Шулген вә Урал гардашларын инамынын әксинә, Буға инсана јухарыдан ашағы бахараг ловғаланыр: «Икид, мән сәни галдырыб торпаға атмајачам. Сәни бујнузларыма алыб көјдә о гәдәр сахлајачам ки, күләкләр чүрүјән чәсәдини көтүрүб апарсынлар».

Урал буғанын бујнузундан нечә јапышырса буға дизә гәдәр торпаға батыр. Ири, узун бујнузлары Уралын әлиндә әјилир. Буғаја һејфи кәлән Урал дејир: «Сән дә, бүтүн нәслин дә бујнузу әјри галачагсыныз. Сән инсан күчүнү сынадын, өз күчсүзлүјүнү көрдүн. Даһа инсаны бујнузунла һәдәләмә, ону јенәчәјинә бел бағлама».

Дастанда өз валидејнләри кими, Урал һәлә танры танымыр, буға онун көзүндә мүгәддәс һејван (тотем) дејилдир. Икид гызмыш буғаны инсан үчүн хејирли етмәкдән өтрү ону Гатил шаһ әлиндә инсана зүлм аләти олмагдан гуртармаг, бу күчлү вә нәчиб һејваны инсанын хидмәтинә вермәк истәјир. Демәли, Уралын мәгсәди өз батырлыг шөһрәтини артырмаг дејил, инсана хејирхаһлыг етмәкдир.

«Урал—Батыр» сүжетини изләдикдә бу зиддијјәтин бүтүн дәринлијини көрүрүк. Гатил шаһ Уралы өлдүрмәк истәјәндә онун гызы кәлиб ағлајыр, севдији вә ата разылығы илә сечдији икиди бағышламағы хаһиш едир.

Сәфәрини давам етдириб әбәди һәјат булағыны ахтаран Урал Гәһгәһәнин сеһрли әсасыны әлә кечирир, өзүнү табе едир, иланларын уддуғу батырлары дирилдир, Алгыр адлы әдаләтли ағсаггалы өлкәјә башчы гојур, сарајда әсир кими сахланан батыр гызы Күлүстаны азадлыға чыхарыр, чамаатын мәсләһәти илә ону алыр, сонра Әзрәкәни мәһв етмәјә кедир.

Бурада сағ јолу тутуб кедән бөјүк гардаш сүжети габаға кечир. О да гардаш олан ики нурани инсанла растлашыр. Кичик гардаш бөјүк гардашдан гоча вә дүшкүн көрүнүр. Сәбәби Шулген үчүн дәрс ола биләрди. Бу гардашларын өлкәсиндә һамы санки доғмадыр, елә бил онларын һамысы бир анадан доғулмушлар. Бурада оғурлуг, талан олмур. Инсан инсанын ганыны төкмүр. Газанч бәрабәр шәкилдә бөлүнәр. Јетимләрә, кимсәсизләрә һамы көмәк етмәјә борчлудур.

Кичик гардаш бу ел адәтини поздуғуна, күчү чатанлары дөјүб өлдүрдүјүнә, парчалајыб једијинә көрә Өлүм дејилән бәдхаһ ону дүшмәнләрлә дostлашдырыр ки, өлкәдә даһа чох ган төкүлсүн. Ахырда инсанлар јығылыб ону доғма елдән говурлар. Гүрбәтә дүшән кичик гардаш пешман олуб ағла-

јыр. Она көрә дә тез гочалыр (дастанда адам јемәк адәтинин мөвчудлуғу дөнә-дөнә гејд едилир).

Буну ешидән Шулген јол алыб кедир, гочанын тә'рифләдији өлкәни көрүр. Шаһ сарајына кедиб онун сиррини өјрәнмәк үчүн јенә јола дүшүр. Гаршысына Гәһгәһәнин оғлу Зәркум чыхыр. Өзүнү Әзрәкәнин оғлу кими таныдыб Шулгенин нијјәтини өјрәнир. Зәркум Уралдан интигам алмаг үчүн шөһрәтпәрәст, тамаһкар вә тәчавүзкар Шулгени гардашына гаршы галдырмаға чалышыр. Зәркум Әзрәкә илә бирләшир. Әзрәкәнин өлкәси дивләр өлкәсидир. Зәркум Әзрәки падшаһын отағына кирәндә өз атасы Гәһгәһәни дә орада көрүр. Иланларын вә дивләрин падшаһлары Уралы мәһв етмәк үчүн тәдбир төкүрләр. Онларын тәдбири дастанын башланғычында јарымчыг верилмиш каинатын әмәлә кәлмәси һаггында мифин сүжетини тамамлајыр. Ајдын олур ки, көјләр гушунун падшаһы Самраунун Ағбоз атыны Әзрәкә оғурлајыб кәтирмәк үчүн једди див көндәрир. Лакин дивләр аты тутуб кәтирә билмәдикләриндән хәчаләтдән көјдә галыб једди улдуза дөнүрләр. Буну көрән Әзрәкә дикәр бир аты—сары аты әлә кечирмәк истәјир. О, әввәлчә Самрау шаһын Ајдан доғулан гызыны оғурлајыб әсир едир вә көзләјир ки, Сары ат гызын далынча кәлмәлидир. Амма әксинә олур. Самраудан даһа бир интигам алмаг үчүн онун Күндән доғулмуш гызы Һумајы әлә кечирмәк истәјирләр. Өз ајағы илә кәлмиш Шулген бу иши көрә биләчәк јеканә икид һесаб олунур. Шулгенин һөрмәт-иззәтлә гаршылајыр, гонаглыг верирләр. Ону даһа чох ширниклирмәк үчүн Әзрәкә Самраунун гызы Ајхылуну (Ајсулу—ај тәк көзәл) өз гызы кими тәгдим едиб ону Шулгенә верир. Ајхылу икиди севир. Зәркум да өзүнү бу гоһумлуға сәбәб олан садиг дост кими апарыр. Беләликлә, Уралын үч горхунч дүшмәни бәдхаһ гардашы хејирхаһ гардашын дүшмәни—гәними кими һазырлајыр.

Шулген Зәркумла бирликдә Самрау шаһын өлкәсинә кәлир. Онлар бөјүк ағ гуш дәстәси илә гаршылашырлар, Һумајы сорушурлар. Гушлар палтарыны дәјишиб мәләјә дөнүрләр. Икидләри Һумајын сарајына апарырлар. Бирдән көј курулдајыр, сарајын диби чөкүр вә бәдхаһ «гонаглар» дәрин гују̀ја дүшүрләр. Зәркум илана дөнүб гујудан чыхмаг үчүн дешик ахтаранда Һумај мәләкләрә көстәриш верир, гујуну бузлу су илә долдурурлар. Зәркум су сичанына дөнүр. Һумај көјдән eниб өзүнү Шулгенә таныдыр. Бир дәфә ов заманы ону тутуб евә апардыгларыны, орада Шулгенин бычаг итиләдијини хатырладыр. Амма мәгсәди интигам алмаг деjил. Һумај иланлара, дивләрә гошулмуш бу икиди инсанлыға гајтармаг үчүн онун јенидән дирилмәсини истәјир.

Һумај сарајына гајыданда башга бир икидин дә кәлдијини ешидир. Бу Уралдыр. Һумај Уралы көрән кими таныјыр. О, Өлүмү мәһв етмәк үчүн Урала бир шәртлә көмәк едәчәјини вә Ағбоз аты она верәчәјини вә'д едир ки, Урал дүнјада ән көзәл гушу тапыб кәтирсин. Урал индијә гәдәр үч өлкә көрмүшдү. Бири өзүнүн доғулдуғу јер, икинчиси Гатилин өлкәси, үчүнчүсү Гәһгәһәнин өлкәси. Дөрдүнчү өлкә ән сылдырым гајалыглары олан уча дағлардан вә онларын арасында күмүш сулу, саһили мәрмәр кими көзәл көлдән ибарәтдир. Урал ахтарараг көзәл гушу бурада тапыр, онун дәрдини өјрәнир. Гуш инсан шәклинә дүшүр. Дастанын јалныз бу јериндә гыз өзүнүн конкрет инсани көзәллији илә тәсвир олунур. Онун әсмәр көркәми, чатма гашы, јанағында чөкәкләр вар. Сол јанағынын ортасында көз кими хал, башындан бурма-бурма ишләниб, ики јанагдан салланыб, чичәк кими јелләниб, су кими ахыб узун көзәлләшдирән узун сачлар узун кирпикләр арасында сүзүлүр, гара көзләр күлүмсәјир, јанағындакы чөкәкләр ајнашыр, ишыглы үзү күлүмсәјир, күкрәјиб галхан дөшләрини Урала јахынлашдырыр... Бу, Самраунун гызы Ајхынлудур. Әри Шулген баһадыр өлүм гујусуна дүшәндән сонра дивләрдән гачыб гуш кими әл-ајаг чатмајан көлә сығынмышдыр. Урал ону Һумајын јанына апарыр. Һәсрәтли бачылар көрүшүрләр. Һумај өзүнү Урала таныдыр. Самрау гызларыны бир јердә көрүб севинчдән ағлајыр. Ајхылуну Сарысај атына миндириб анасынын көрүшүнә көндәрир. Уралын көрдүјү бешинчи өлкә Самраунун ишыглы, әдаләтли дүнјасыдыр. Һумај Шулгени өлүм гујусундан чыхарыр. Гардашлар көрүшүрләр. Амма Шулген хејирхаһлыг үчүн јени инсан кими јетишә билмир, Самраунун, Һумајын хејирхаһлығыны гијмәтләндирмир. О, гардашынын пахыллығыны чәкир, Һумајы јолдан чыхарыб она евләнмәк истәјир, һәтта һәдәләјир.

Һумајы алан адам кәрәк Ағбоз аты тутуб минсин, онун јәһәринин гашындан асылан јетмиш батманлыг гылынчы алыб өз белинә бағласын. Ағбоз ат өз күчүнү, гүдрәтини ејүр; гачанда ајаг зәрбәсинә һеч Гаф дағынын да дөзмәјәчәјини икидләрә баша салыр, она саһиб олмаг истәјәнләрин күчүнү сынамаг үчүн әввәлчә јетмиш батманлыг бир даш галдырмаларыны тәклиф едир. Шулген гуршаға гәдәр торпаға кирсә дә дашы јериндән тәрпәтмәјә күчү чатмыр. Нөвбә Урала чатанда о, дашы галдырыр, ону көјә атыр, күн кечир, ахшам дүшүр, даш көјдән курулту илә енәндә һамы, Һумајын

өзү дә ағлајыб јалварыр ки, даш јерә дүшүб онлары мәһв етмәсин. Урал дашы тутур, ону Әзрәкә өлкәсинә атыр. Буну көрән Ағбоз ат Урала тәслим олур, Самрау падшаһ Һумајы Урала верир. Бөјүк тој башлајыр. Уралы бу өлкәнин батыры кими шәрәфләндирир, бурада галмағыны тәклиф едирләр. Гардашына пахыллыг едән Шулгени дә унутмурлар. Һумај, Самрау шаһ вә Урал Ајхылуну она вермәк, тој етмәк истәјирләр. Бу вахт көјләри алов бүрүјүр. Урал алова дүшмүш гара бир шејин ағладығыны көрүр. Алову јарыб ону хилас едәндә Ајхылуну танıјыр. Анасынын јанында олан Ајхылу Уралын атдығы дашын дәнизләр ашыб Әзрәки өлкәсинә дүшдүјүнү, орадан галхан аловун көјләри сардығыны көрмүшдү вә горхуб һушуну итирмишди. Һушу башына кәләндә өзүнү аловлар ичәрисиндә көрмүшдү. Шулген бурада баша дүшүр ки, Ајхылуну өз гызы кими она верән Әзрәкә Шулгени алдатмышдыр. Ганында пислик олан Шулген бу дәфә дә јалан вә хәјанәт јолу тутур. Һамыны алдадыр ки, куја о, дивләрин әлиндән гачыб кәлмишдир. Шүбһәләнән Һумај Зәркуму јохламаг үчүн өлүм гујусуна дүшүр. Јаланын ачылачағындан горхан Шулген Урала јени хәјанәт һазырлајыр. Әзрәкијә гаршы вурушуб ад газанмаг бәһанәси илә Уралын сеһрли чомағыны алыр. Һумајын гајытмағыны көзләмәдән чомағы даша вуруб дүнјаны суја дөндәрир. Зәркум буну көрән кими ишин нә јердә олдуғуну баша дүшүр, балыға дөнүб Һумајы удур. Көјдә Күнәш гаралыр, Ағбоз ат өзүнү сәлә атыб, Зәркумун габағыны кәсир. Зәркум Һумајы бурахыб гачыр. Һумај Уралын јанына кәлиб Шулгенин сиррини ачыр. Гардаш гардашын дүшмән кәсилдијини баша дүшүр. Сел кәсилир. Сеһрли чомағын Ағбоз атдан күчсүз олдуғу көрүнүр. Әзрәки, Гәһгәһә, Зәркум бирләшиб туфан гопарырлар. Су јери басыр, алов көјләри бүрүјүр. Самраунун гушлары лов гуршағыны кечә билмир. Урал Ағбоз аты минир, полад гылынчыны сыјырыр, дивләр падшаһы илә ганлы мүһарибәјә кирир; бир ај вурушур, бир ил вурушур. Инсанлар гајыг дүзәлдиб сујун үстүндә үзүрләр. Уралын өлдүрдүјү дивләрдән дәнизләри бөлән дағлар јараныр, Ағбоз атын кечдији суларда јоллар узаныр, инсанлар бу јолла кедирләр. Урал вуруша-вуруша Әзрәкијә раст кәлир. Ону ики јерә бөлүр. Әзрәкинин бәдәни сулары ики бөлүб Јаман дағ әмәлә кәтирир. Инсанлар судан бу дағa дырмашырлар. Урал илләр боју вурушур, өлдүрдүјү дивләрин бәдәниндән чохлу дағлар төрәјир. Уралын оғуллары бөјүјүрләр, она көмәјә кәлирләр. Урал дөрд кәнч батыр көрүр, јанларында да дөрд јашлы батыр. Кәнчләрдән бири Гатил падшаһын гызындан, икинчиси Күлүстандан, үчүнчүсү Һумајдан, дөрдүнчүсү Ајхылудан доғулмушдур. Аналары онлара хејир-дуа вериб Урала көмәјә көндәрмишләр. Уралын Гатил падшаһ сарајында өлдүрдүјү батырларын чәсәдини дә әбәди өмүр булағы сују илә јујараг дирилтмиш, онлары да садиг батырлар кими Уралын көмәјинә көндәрмишләр. Гатил шаһ нәвәсинә Јајыг ады гојулур, Күлүстан өз оғлуну Нүгуш адландырыр. Һумај оғлуну Идел адландырыр. Дөрдүнчү батыр—Ајхылудан доғулан оғул Һагмар адланыр, Иделә гошулуб атасыны ахтармаға кедир. Һәр кәнч батыр бир һекајәт данышыр, өзүнү атасы Урала танıдыр. Онларын һәрәси бир диви, бир иланы өлдүрүб аналарыны тәһгирдән, өлкәни фәлакәтдән гуртарараг аталарына көмәјә кәлмишләр. Ајхылунун Һагмар оғлу атасы Шулгени көрән кими һагг үчүн ону өлдүрмәк истәјир. Урал бу дәфә дә гардашынын күнаһындан кечир.

Беләликлә, ата-анасыны, улу бабаларыны танымајан Јәнбирдәдән вә Јәнбикәдән гара торпагда доғулан овчу гардашлар беш өлкә көрүб јенә ата јурдуна гајыдырлар. Урал бу јурдун мәшһур дағыны тәмсил едир; Јајыг, Нүгуш, Идел, Һагмар исә бу дағдан күч алыб өлкәни јашыллашдырмаг, бәрәкәт кәтирмәк, инсанлары көл сулары хәстәликләриндән гуртармаг үчүн ахыб кедән чајлары тәмсил едирләр.

«Урал—Батыр»да ән ибтидаи өмүр сүрән, мәдәнијјәтдән узаг овчу нәсли вар; Шаһы Гатил адланан гулдарлыг дөвләти вар, шаһы Гәһгәһә адланан Иланлар—әждаһалар өлкәси, она ујғун олан дивләр өлкәси, нәһајәт, гуш көркәминә дүшән Самрау өлкәси вар. Бунларын галасы да, сарајлары да әфсанәвидир. Беш өлкәнин мүәјјәнләшмиш пантеону јохдур. Көјләрә даһа јахын олан Самрау өлкәси Күн вә Ајдан башга мүгәддәс варлыг танымыр. Самрау Күн вә Ајла гоһум олан һөкмдардыр, амма әбәди һәјата говушмуш өлмәзләрдәндир. Бунунла белә өзү вә гызлары Јер адамыдыр. Өлкәни иландан, дивдән горујан батырларын көмәјинә мөһтачдыр. Нәвәләри вә күрәкәнләри өлүмлү батырлардыр. Самрау шаһын ики арвады көјү тәмсил едир. Амма нә Күн, нә Ај һәлә ганлы гурбан истәмир, тәмәннасыз ишыг сачыр, јер өвладына тәмәннасыз нәсил артымы верир. Күн вә Ај гадын башланғычыдыр, матриархат дөврүнүн әсатир гәһрәманыдыр. Онларын икисинин тәк әри Јердә јашајыр. Күн вә Ај һәлә Јер инсанларынын ишинә гарышмырлар. **Һәлә аллаһ вә аллаһлар танрысы анлајышы јохдур.** Дастанда бирчә дәфә танры сөзү ишләдилир вә о да мүәјјән дејил. Һәр шејдән, танрылардан да күчлү олан тале анлајышы да јохдур.

«Урал—Батыр»да Өлүм намә'лум гүввәдир. Һәр шејдән, Инсандан күчлү сајылыр, амма танрылара табе олан гүввә дејил. Думанлы да олса, «Өлүм дастанда шәр гүввәләрин тәрәфиндәдир, јенилмәздир, әбәдидир. Өлүмү мәһв етмәк истәјән Урала гаршы чыхан ән горхунч гүввә дастанда Әзрәки адланыр. Өлүм вә инсан сүжетинә көрә «Урал—Батыр» дастаны «Маһабһарата»ја нисбәтән гәдим көрүнүр. «Урал-Батыр»ын формалашмасы мүддәти узун сүрмүшдүр. О, даһа әввәлки көрүшләрлә јанашы, дүнја дашгыны һаггында тәсәввүрләри дә әһатә етмишдир. Бурада дастанын гәдимлијини көстәрән икинчи мараглы һадисә үзә чыхыр. «Урал Батыр»да ики дашгын олур. Биринчи дәфә сеһрли чомағы әлә кечирән Шулген ону даша вуран кими сел ахыны Самрау өлкәсини ағзына көтүрүр. Оддан, судан, күләкдән күчлү олан Ағбоз ат селә атылыб ахары дајандырыр, Һумајы балыға дөнмүш Зәркумун ағзындан гуртарыр. Икинчи дашгыны башга Әзрәки олмагла әждаһалар вә дивләр төрәдирләр. Бу вахт Урал батырын вәтәни тәһлүкәјә дүшүр вә батыр хиласкар кими вәтәнә гајыдыр. Әслиндә бу туфан Уралын бешинчи өлкәдә Әзрәкә өлкәсинә атдығы јетмиш батманлыг даштан төрәмишди. Демәк, дашын һәм су, һәм дә туфан төрәтмәси сирри илк дәфә «Урал—Батыр»да ачылмышдыр. Нуһ пејғәмбәрин өз оғлуна танрыдан сирли ад өјрәнмәсини, бу ады унутмамаг үчүн даш үстүндә јазыб сахламаг, лазым кәләндә дашы суја салыб јағыш јағдырмаг, одда гыздырыб јағыш јағдырмаг мөвзусунда әсатир «Урал—Батыр»дакы су вә алов туфаны төрәдән сирли даш әсатириндән сонракы сүжетдир.

Өлүмү мәһв етмәк уғрунда ахтарышлар әбәди өмүр булағыны тапмаг ахтарышы илә бағлананда «Урал—Батыр» башга дастанларла бир-биринә јахынлашыр. Дастанларда инсан өмрүнүн әбәдилији физики мә'нада гәбул олунмур, өмүр әбәдилији инсанын хејирхаһлығы, јахшы ад гојуб кетмәси, икид вә нәчиб нәсил төрәтмәси, нәсилләрин өмрү сајәсиндә әбәди өмүр газанмасы идејасына үстүнлүк верилир. Бу идеја бир дастанда гәһрәманын нәчиб фәалијјәтиндән доған гәнаәтдирсә, «Урал—Батыр»да идеја бәдии сурәт васитәсилә үмумиләшиб ибрәтамиз олур. Гәһрәман өлүм кәтирән гүввәләрлә чарпышанда әлдән дүшмүш бир ағсаггал кәлиб өзүнүн әбәди өмрүндән килејләнир. Бу гоча өлмәзлик арзу едиб она да чатыбмыш. Ахырда о гәдәр гочалыр ки, өлүм истәсә дә, өлүм ону апармыр, чүнки өлүмсүзләрә өлүм јахын дүшә билмәз. Амма гочалма шиддәтләнирсә, әбәди өмүр инсана әзаб-әзијјәтдән башга шеј вермир. Кәнч батырлара гоча мәсләһәт көрүр ки, әбәди өмүр булағыны ахтармасынлар. Әбәдијјәт булағындан су ичмәсинләр. Дүнја бир бағдыр, һәр гурујан ағачы кәсәрләр, көк атмајан биткини јердән үзәрләр, әвәзинә чаван ағач әкәрләр. Белә «өлүм» вә «дирилмә» дүнјанын кәрдишидир. Һәр гочалмыш ағачы чыхаранда ону пислик адландырмајын. Һәр чаван ағач әкәндә јахшылығы анчаг бу ишдә көрмәјин. Јахшылыг бағы јениләшдирмәк, тәзәләмәк гајғысындадыр. Әбәди өмүр дә бу чүр јахшылыгдадыр. Урал бу нәсиһәтә гане олур. Гардашы Шулгени бир даһа бағышласа да, фүрсәт дүшән кими онун пислијә ујдуғуну көрүр вә дүшүнүр ки, өлмәзлик нәслин сағлам дүшүнчәсиндә, нәчиблијиндәдир. Тәки нәсил корланмасын. Урал көлә долушмуш шәр гүввәләри мәһв етмәк үчүн көл сујуну ичир. Дивләр, иланлар онун гарнына долуб ичалатыны доғрајыр. Урал буну көрүб халга көл суларындан ичмәмәји вәсијјәт едир. Ахар сулардан ичмәк үчүн гылынчы илә дағлар јарыб бир Идел (чај) мәчрасы ачыр вә адыны Ак Идел (Ағ чај) гојур. Урал өлүр, амма онун оғуллары олан Јајыг, Ак Идел, Нугуш, Һагмар даима чағлајыб халга, өлкәјә тәзә өмүр кәтирир.

«Урал—Батыр» дастанында јахшылығын көјә чыхса да, јох олмамасы, јерә батмамасы, одда јанмамасы, күләкдә соврулмасы идејасы хејрин шәрлә әбәди мүбаризәси һаггында Шәрг фәлсәфәсинә јахынлашыр вә говушур. Бу говушманы әдәби тә'сир, јохса охшар идрак формасы кими мүәјјәнләшдирмәк үчүн дәрин тәдгигат лазымдыр. Самрау вә ја Самрук (гуш) Симург вә ја Зүмрүд (гуш) адына ујғун кәлир. Бу охшарлығы да әдәби тә'сирлә изаһ етмәк чәтиндир. Симург, Зүмрүд, Феникс Шәрг вә Авропа халгларынын демәк олар ки, һамысында әсатири гуш кими сон дәрәчә мүхтәлиф шәкилдә, һәм дә бир сыра әламәтләринә көрә бири дикәринә јахын анлајышларын мәһсулу кими үмумиләшир.

«Дүнја халглары әсатири»нин вердији мә'лумата көрә, Һумај гәдим түркләрин гадын аллаһы, јер башланғычыны вә мәһсулдарлығы тәмсил едән илаһәсидир. О, сифәтдән Һумаја бәнзәјән хаган арвадыны вә баһадырлары һимајә едир. Куја «Тенгринин» (көјүн) арвады сајылырмыш. VII—VIII әсрләрин руник абидәләриндә хатырланыр. Бә'зи тәдгигатчылара көрә, Һумај гушу кимин башына көлкәсини салырса, о, өзүнүн Һумајла кенетик әлагәси олдуғуну дүшүнүр[6]. «Дүнја халглары әсатири» Һумајы бә'зи оғузларда, шорларда, теле-

[6] Мифы народов мира. (В двух томах). Т. 2, М., Советская энциклопедия, 1982. С. 547.

гут, газах вә гырғызларда да көрүр, ону Үлкенлә әлагәдә, әмәкдашлыг шәраитиндә көстәрән әсатирә тохунур, бә'зән дә јерин, көјүн, күнүн, улдузларын јарадычысы сајыр, амма башгырд дастаныны унудур. Әслиндә Һумајы ән кениш планда әкс етдирән «Урал—Батыр» дастаныдыр. Орада нә Ерлик вар, нә Үлкен. Һумај Күнәш гызыдыр. «Урал—Батыр» танры пантеону танымадығы һалда, Һумајы Самрау шаһын Күндән олан, онун ишығыны јајан, нәчиб батырлары горујуб, бәдхаһ инсанлары, иланлары өлүм јухусуна салан, хејирхаһлығы илә сечилән батырларын нәсил артымыны күдән, һәтта ағ гу шәклиндә јери кәзмәјә чыхан гуш шәкилли ана кими тәсвир едирсә, даһа гәдим вә даһа ибтидаи көрүшләри әкс етдирир. Һумајын очаг, аилә, нәсил, икидлик-батырлыг, хејирхаһлыг горујучусу, ишыг, мәһсулдарлыг рәмзи кими чанландырылмасы, өзүнүн дә уча дағлар башында мәскән салмасы Һумај (Умај) һаггында сонракы әсатири тәсәввүрләрин һамысындан тутумлу вә кенишдир. Һумај һәм дә Ағбоз атын саһибидир. Бу ат Һумајы истәјәнләрин икидлик ләјагәтини сынајан сирли гүввәләрә маликдир. Һумај Урал батыры көзәл бир гуш сорағы илә көндәрәндә уғурла гајыдырса, Әзрәкин мин илләр боју изләјиб тута билмәдији аты она бағышлајачағыны вә'д етмишди. Белә сүжет дә јалныз «Урал—Батыр» дастанындадыр. Орта әсрләрдә бүтүн түрк дастанларынын дөјүш аты кими тә'рифләдији, инсан кими данышан, хәтаны дујан, јел кими учан, оддан, күләкдән горхмајан дөјүш атларынын илкини «Урал—Батыр»да көрүрүк. Еһтимал ки, массакетләр дә Күнәшә гурбан кәсдикләри аты мәһз күнәш гәдәр сүр'әтлә кедән мүгәддәс төрәдичи кими тәсәввүр етмишләр. Массакетләрин белә тәсәввүрләринин конкрет мәзмуну, көрүнүр, Һеродота мә'лум дејилмиш. Бу тәсәввүр «Урал—Батыр»дадыр[7].

4. «МААДАЈ ГАРА»

Алтај дастаны кими танıдығымыз «Маадај Гара»нын XVI—XVIII әсрләрдә формалаша биләчәјини, мотивләринин исә даһа әски дөврләрә, В. М. Жирмунскинин тә'биринчә, түрк хаганлығы дөврүнә кедиб чыхдығыны тәхмин едирләр[8].

Лакин әлдә олан мәтн көстәрир ки, Алтај дастаны түрк хаганлығы дөврүндән әввәлки әсрләрин мәһсулудур. Хүсусилә онун мифоложи әсаслары даһа гәдим дөврдән хәбәр верир. Дастанын тарихи вә мифоложи гәдимлијини тәсдиг етмәк үчүн орада өз әксини тапмыш чәмијјәт һәјатына, һәмин чәмијјәтин түрк хаганлығы дөврүндәки тарихи мәнзәрәсинә бахмаг, «Маадај Гара»ны орта әсрләрин феодал мүнасибәтләрини тәсвир едән дикәр түрк дастанлары илә мүгајисә етмәк зәрурәти үзә чыхыр.

Маадај Гаранын өлкәси «үч Алтај»дан ибарәтдир. Бу үчлүјү Алтај дағлары, дүзәнләри, вадиләри кими баша дүшмәк лазымдыр. Алтајын једди бөјүк дағы—галасы, дағлар арасында једди вадиси вар. Бунлар Алтајын отлаглығы адланыр. Алтајын чешмәси сајылан јетмиш голлу чајы вар. Једди голлу чајын гырағында, једди дағын әтәјиндәки вадидә дашдан дохсанкүнчлү сарај—јурд гурулмушдур. Бу сарајын кирәчәјиндә ат бағламаг үчүн доггузкүнчлү күмүшү дирәк вардыр. Онун бир учу јер алтына, о бири учу јухарыдакы дүнјаја кедир, ортасы исә Маадај Гара батыра—икидә мәхсусдур.

Гоча Маадај Гара дохсанкүнчлү сарајын ичиндәки једди ајаглы мис тахтында дәрин јухуја кетмишдир. Алтына једди гат памбыг дөшәк салынмыш, башынын алтына једди гат памбыг јастыг гојулмушдур. Маадај Гара алтмыш күнлүк јухуја кетмишдир. Јатдығы мүддәтдә онун чох сајлы сүрүләри—һејванлары баш көтүрүб дағылмыш, гәбиләсинин чохдилли адамлары ағасыны унудуб көчмүш, јетмиш дәрәдән кечмишдир.

Маадај Гаранын гәбиләсинин мүхтәлиф дилдә данышан адамлары да малына-дөвләтинә көрә фәргләнир. Бурада варлылар көчүн габағында кедирләр. Онларын һејваны јашыл отлары отлајыр, сонра кәләнләрин һејванлары исә гаратор-паг јалајыр; өндә кедән адамлар јахшы јем әлдә едир, архада галан гара чамаат чам вә гашыг јалајыр.

Дастанда дејилир ки, алтмыш күндән сонра ојаныб һејванлар үчүн јени отлаг, гәбилә үчүн јени јурд јери тапмаг гајғысыны баша дүшән Маадај Гара өзүнүн батыр палтарыны алтмыш ики дүјмәли, кениш шалварыны алыб кејинир, дохсан гатлы чугун алтлы, чугун чәкмәләрини ајағына чәкир, ај кими ишыглы алтмыш ики гызыл—сәдәф дүјмәли, икиүзлү синчаб күркүнү кејинир, күн кими парлајан јетмиш ики күмүш сәдәф дүјмәли күн күркүнү чијнинә атыр.

Варлы адамлардан вә гара чамаатдан ибарәт олан чохдилли гәбилә ағасы Маадај Гаранын кејими бах белә дәбдәбәлидир. О, алтун дәбилгә гојур, тунч кәмәр бағлајыр, үстүндән алтмыш сәккиз дүјмәли гызыл ишләмәли тунч зиреһ

[7] *Хәлилов П.* Түрк халгларынын вә Шәрги славјанларын әдәбијјаты, с. 116.
[8] Бах: Маадай Кара. Алтайский эпос. М., Наука, 1973. С. 30.

кејир, Гарыш Гулаг атына алтмыш ики шәкилли гызыл јүјән вурур.

Маадај Гара Алтајда алтмыш кааны (ханы) мәғлуб едиб онларын башчысы олмушду. Алтај алтмыш каанлы өлкә адланыр. Алтај халгларынын тәсәввүрүнә көрә, дүнја јетмиш каанлыдыр. Јә'ни Алтајдан кәнарда даһа он каан вар. Маадај Гара лап ушаглыгдан бунларын ичиндә анҹаг Гара Гула каандан горхурмуш. Инди Гара Гула јетмиш дағ ашыб, јары јолу кечиб онун өлкәсини тутмаға, малыны алмаға, каанларыны, халгыны әсир етмәјә кәлмишдир. Гара Гула јетмиш түмән орду јығыб, алтмыш түмән батыр топлајыб гузғун сүрүсүнә бәнзәјән ордусу, гурд кими батырлары илә Маадај Гаранын елини, обасыны, малыны, ојмагларыны алмаға кедир. Гара Гуланы Јералты дүнјанын адамы сајыр, о, Јералты дүнјанын саһиби Ерликин гызыны алыр. Бу Гара Гула јер үзүнү алыб удуб, јетмиш кааны әлә кечирибдир. Алтај үстүнү гарәт едиб, халгын көз јашыны төкүб, ганыны чәлләјә јығыб ичибдир.

Башга дастан гәһрәманлары кими, Маадај Гара батырын көрдүјү шаһлығын тарихи прототипи мә'лумдур. Алтај дастанында чәмијјәтин варлы-касыб көчәриләрә бөлүндүјү, касыбларын газан-гашыг јаладығыны билирик. Тәбәгәләшмә Маадај Гаранын әсир дүшүб өлкәдән сүрүлдүјү илләрдә, јад өлкә мүһитиндә даһа ајдын көрүнүр. «Маадај Гара» чәмијјәти «Урал—Батыр» чәмијјәтинә нисбәтән даһа чох мифоложи сәчијјә дашыјыр. Алтај дастанында Гара туланын Гара буға, дәвәләр сүрүсүндәки Гара нәр Јералты дүнјанын һејваныдыр. Бу һејбәтли һејванлар Ерликин гызы Абрам Моос Гара Тајыја мәхсусдур, итаәтдән чыхмаға чәсарәт едәнләрә, Ерлик һакимијјәтини танымаг истәмәјән батырлара гаршы гојулмушдур. Сүжетинә көрә дә Алтај дастаны башгырд дастанындан сонракы мәрһәләнин мәһсулу сајылмалыдыр. Урал батыр мејданда буға илә вурушуб өлдүрәндә ону Јералты дүнја рәмзи сајмамышды. Батырын әјилмәзлијини көрән Гатил шаһ әмр вермишди: «Сарајымы горујан буғаны кәтирин»[9]. «Урал—Батыр»да Гатил шаһын Јералты дүнјаны тәмсил едә билмәси һаггында анлајыш јохдур; о, буғаны да Јералты дүнјанын инсана өлүм кәтирә билән гүввәси кими тәсәввүр етмир. Маадај Гараја буғанын вә гара нәрин Ерлик гызына мәхсус олдуғуну оғлу (Көј кими) хәбәр верир.

«Маадај Гара» өзүнүн бүтүн мифоложи сүжетләринә, пантеонуна көрә Алтај јарадылыш мифиндән вә башгырд

[9] Мадай Кара, с. 79.

гәһрәманлыг дастанындан сонракы мәрһәләнин мәһсулудур вә буну орта әср дастанлары илә ејниләшдирмәк олмаз. Онларын арасындакы фәргләр бир даһа көстәрир ки, орта әср дастанларына нисбәтән «Урал—Батыр» даһа гәдим, «Маадај Гара» ондан ҹаван оланыдыр. «Урал—Батыр» чәмијјәтинә көјүн үч гаты мә'лум дејил. Бу чәмијјәтин адамлары көјдә јалныз Күн вә Ајы таныјырлар. Урал батырын ешитдији Танры онун көрдүјү икинчи өлкәјә—Гатил шаһ өлкәсинә мәхсусдур вә һәмин өлкәнин адамлары Танрыја ганлы гурбан верирләр. «Маадај Гара» чәмијјәти үч гат көј таныјыр. Көј танрыларынын башчысы Үлкендир. «Урал—Батыр» чәмијјәти Јералты дүнјаны тәсәввүр едир. Лакин бу дүнјанын саһибини танымыр. Орада күнаһкарлары јералты гујуја салан Һумајдыр. Һумај ики вәзифә јеринә јетирир. Биринчиси одур ки, овчу оғлуна—өләри бир инсана әрә кетдијинә көрә оғлуну ата нәслинә көмәјә көндәрир, инсан нәслинин гајғысына галыр, ағачы—оду горујур, күн ишығыны тәмсил едир, јерә боллуг, бәрәкәт верир. Икинчи вәзифәси одур ки, күнаһкар адамлары, иланлары чәзаландырыр.

«Маадај Гара» чәмијјәти Јералты дүнјаны да, онун јијәси Ерлики дә, оғлуну вә гызыны да таныјыр. Ерлик нәсли дәмир ағачла көјләрә—Күн ханын јанына чыха билир. Өләри инсанлары јералтына апарырлар. Бу чәмијјәт Јер үзүнү инсанларын мәскәни сајыр. Онлара көрә инсанын әҹдады дағлардыр. Ај һаләсинә јахынлашан Ала Дағы ата, дәрәләр боју күн алтында галан Гонур Дағы ана адландырыр. Бу көстәрир ки, «Маадај Гара» чәмијјәти Ајы еркәк, Күнәши диши чинсин башланғычы сајыр. Ај ишығы гызыл рәнкинә, Күн ишығы күмүш рәнкинә чалыр. Једди бөјүк дағарасы вадиләрдә битән јүзбудаглы әбәди чинарын Ај тәрәфә әјилән будагларындан гызыл јарпаглар, Күн тәрәфә әјилән будагларындан күмүш јарпаглар төкүлүр. Бу чинарын гырх пөһрәли будағы јерә, јетмиш пөһрәли будағы көјә учалыр. Онлардан биринин алтында гырх мадјан ат, дикәринин алтында бүтөв бир илхы јерләшир. Үчүнчү будағын алтында гырх гојун јерләшир. Једди буғумлу әбәди бајтерекин зирвәсиндән ат башы бојда, охшар олан ики гызыл гуш кечә-күндүз бир-бирини сәсләјир. Онларын сәсиндән Алтајда ағ вә көј чичәкләр ачылыр. Кимин нә гәдәр јашајаҹағыны, нә вахт өләҹәјини, кимә хошбәхтлик вериләҹәјини бу гушлар билирләр. Кимә бәдбәхтлик үз верәҹәјини һеч ким јох, чинарын ортасында олан ики гара гартал билир. Онлар Алтај торпагларына кешик чәкирләр. Ағачын дибинә ики ејни зәнчирлә бағланмыш ики гара көпәк дә Алтајын чығыр вә јолларыны кә-

сәнләрдән горујурлар. Ерликин гара јолуну кәсирләр; биринә Азар, о биринә Казар дејилир.

Уча дағлар вә онларын зирвәсиндә битән дөрд ағач, әлбәттә, мифик ата-анадыр. Дағларын саһиби јетмиш јашлы гары да Алтај фәлакәтә дүшәндә ону хилас едә биләчәк батырларын (көзә көрүнән вә көрүнмәјән) мифик һимајәчисидир.

«Маадај Гара» чәмијјәти руһларын башга бәдәнә көчмәсинә вә орада јашамасына инаныр. Хүсусән Гара Гула она көрә өзүнә чох күвәнир ки, онун руһу көј маралынын гарнындакы гызыл мүчрүјә салынмыш ики билдирчин бәдәниндәдир (М ү г а ј и с ә е т: Азәрбајчан нағылларында дивин чанынын шүшәдәки көјәрчиндә олмасы). Бу сирри ејни чүр олан једди сары лам билир. Көкјүдеј сирри анчаг ламлардан өјрәнә билир. Ламларын дедијинә көрә, билдирчинин бирини дүз јары бөләндә Гара Гуланын аты, о биринин бәдәнини ики јерә парчалајанда өзү өлүр.

Марагы чәһәтләрдән бири дә будур ки, «Маадај Гара» чәмијјәти шаман танымыр, орада «шаман» сөзү дә јохдур. Ејни чүр олан сары лам конкрет фалчы дејил, әсатири-рәмзи гүввәдир. Ламлардан тале һаггында сирр алмаг үчүн онлара гуллуг етмәк, онлара ички вермәк лазым кәлир. Көкјүдеј јетмиш мүхтәлиф чичәкдән ламлара түнд чахыр, алтмыш мүхтәлиф чичәкдән ачы чахыр һазырлајыр, чинар јарпағындан кен тулуглар, ағчагајын јарпағындан гара тулуглар дүзәлдир, сәрхош ламлары кечә-күндүз ичирдир. Ламларын ај вә күн сутрасы (гәдим тәгвим), гызыл китаблары вар. Демәк, Алтај дастаны шаманчылыг танымыр. Орадакы ламлар јунан оракулуну хатырладыр. Дастан шаман танымырса, бу, онун шаманизмдән чох-чох әввәлки фалчылыға, сутралара инамыны көстәрир.

«Маадај Гара» дастаны једди јер гурду, једди јер гарталы танајыр ки, онлар Алтај халгына зијан вериб, әвәзиндә Гара Гуладан мүкафат алырлар. Бу гурдлар вә гартал-гузғунлар һәтта Маадај Гаранын инәјини, онун баласыны, боз мадјаны вә онун памбыг јаллы түнд көј дајчасыны, Маадај Гаранын тәк галмыш көрпә оғлуну, ону һимајә едән Алтај јијәси гарыны јемәк, нәсли кәсмәк истәјирләр. Амма Маадај Гара оғлу Көкјүдеј Меркен дөрдганадлы гара гартал олуб көјә учур, онун түнд көј аты дөрдгулаглы көј гурда дөнүб чапыр. Дөрдгулаглы көј гурд, дөрдганадлы гара гартал мүгәддәс онгон кими «Маадај Гара» мәтнинә дүшмүшсә дә, бүтүн бунлар дастанын XV—XVIII әсрләрдә формалашмасы

һаггында мулаһизәләрин әсассызлығыны көстәрир вә онун мәншәјини даһа гәдимләрә апармаға һагг верир[10].

5. «МАНАС»

«Манас» дастанынын илк тәдгигатчысы, онун мәтниндән һиссәләри ырчы дилиндән јазыб чап етдирән XIX әср газах енсиклопедисти Ч. Вәлиханов ону чөл «Илиада»сы адландырмышдыр. Трилокија тәшкил едән бу дастан үч нәслин—Манасын, оғлу Семетејин, нәвәси Сејтекин өмрү фонунда гырғыз һәјат-мәишәтинин кениш епик мәнзәрәсини, тарихи һадисәләр фонунда халг талејини чанландырыр. Бир сыра тәдгигатчынын мүшаһидәсинә көрә, тарихи һадисәләр мәнзәрәси Манас голунда даһа күчлү вә кениш верилмишдир. Семетеј вә Сејтек голларында бу мәнзәрә мәһдудлашыб мәишәт вә ашиганә мачәралар сүжети кенишләнмишдир. Бунунла јанашы, һәр үч гол гәһрәманлыг дастаны сајылыр. Гәһрәманлыг вә икидлик мотиви елин, халгын азадлығы, дидәркин дүшмүш гәбиләләрин өз торпагларына гајытмасы вә ја Орта Асијада мәскәнләшмәси, јерли феодал зоракылығынын арадан көтүрүлмәси, дахили чәкишмәләрдән доған конфликтин һәлл едилмәси уғрунда кедән мүбаризәдән доғур. Өлкәнин дахили зиддијјәтләри, хүсусән гоһум тајфаларын һакимијјәт үстүндә чәкишмәләри Манасын ханлыг дөврүнүн сонунда күчләнир, онун оғлу вә нәвәсинин заманында шиддәтләнир.

«Манас» о гәдәр әзәмәтли, о гәдәр чохшахәли, чохпроблемли дастандыр ки, надир акынлар—ырчылар ону бүтүнлүклә јадда сахлаја билирләр.

Гырғыз тәдгигатчылары «Манас» дастанны ики јерә — «Кичик Манас» вә «Бөјүк Манас» дастан силсиләсинә бөлүрләр. Онлар «Кичик Манас» дедикдә әсил «Манас» трилокијасындан ајрылыб мүстәгил охунан дастанлары нәзәрдә тутурлар. «Манас» голунун Сагымбај Орозбак оғлундан јазылмыш вариантынын 1978—1981-чи ил нәшри үч китаба јерләшир вә ихтисар едилмиш һиссәләрини сајмасаг, онун үмуми һәчми гырх мин мисраја јахындыр. Манасчылар дастаны хүсуси пафосла сөјләјирләр, мусиги аләтиндән истифадә олунмур. «Манас»да елә сүжет јохдур ки, о, бүтүн епик тәфсилаты илә верилмәсин. Әслиндә Манасдан әввәлки гырғыз ханларынын бир нечә нәсли кәлиб кетмишдир. Онларын анчаг

[10] *Хәлилов П.* Түрк халгларынын вә Шәрги славјанларын әдәбијјаты, с. 122.

ады садаланыр. Манасын улу бабалары ики шәчәрәјә бөлүнүр: биринә «түп ата» (нәслин көкү сајылан баба), о биринә «чон ата» (ата нәслини тәмсил едән бөјүк бабалар) дејилир. Манасын түпү Гарахандан Јагуба (Жакыпа) гәдәр доггуз бабаја чәкир. Манасын чон атасы үч нәфәрдир: Түрбој, Ногој, Шыгај.

Манасын дүшдүјү нәсл вә аилә мүһити кениш епик тәфсилатла верилир. Жакыпын ики арвады, өзүндән бөјүк үч гардашы, ајыл (аул, кәнд) јолдашлары, тәјчүләри, һәтта илхычысы, нахырчысы, чобанлары, чобанбашы дастанын мәтниндә көркәмли јер тутур. Бүтүн дедикләримиз көстәрир ки, «Манас»ын епик әзәмәт өлчүсү өзүнәмәхсус өлчүдүр.

Гырғыз дастаны «Манас» узун бир дөвр әрзиндә формалашмышдыр. Онун тарихи Орхон-Јенисеј абидәләриндә һәкк олунмуш һадисәләрдән башланыр. XV—XVI әсрә гәдәр кәлиб чатыр. Дастанда хатырланан Өзүбек (өзбәк) газах гәбиләләри јалныз XV—XVI әсрләрдә бу адла танынмышлар.

Дастанда Жакып ханын досту вә дүшмәни олан халглар һаггында мә'лумат верир. Манас јеткин јашына чатанда атасы она дост-дүшмәни таныдыр, өз дөвләтләринин вә һаким олмуш бабаларынын тарихини өјрәдир.

Дастанда түрк халгларынын бирлији, онларын Орта Асијада, Кашғарда мөһкәмләнмәси беш Китајы да, он Калмыкы да нараһат едир. Калмык ханы Жакыпа вә онун әтрафында бирләшән түркләрә јухарыдан ашағы бахса да, Манасын мејдана чыхмасы ону нараһат етмәјә башлајыр. Әввәлләр Жакып калмык ханынын көзүндә «һеч бала (өвлад) үзү көрмәјән, баласы јох, малы чох бајгуш» иди. Манас доғуланда һејван кәсиб тој едән Жакып оғлу Манаса «Әрки, уруғу түрк» —дејиб өјүнәндә Есенхан ону «көрмәмиш» адландырыб лаға гојурду. Жакыпын дамарында саф ган көрмәјән Есенхан ону «јары калмык, јары сарт» адландырыр. Бир дә она көрә лаға гојур ки, Жакып «Алты катај» дарғасыны башына јығыб ијирми—отуз адамдан гырх—әлли дәвә топлајанда елә билир ки, әсил хәзинәлик пул јығыр. Жакып өзү дә Есенханы күчлү сајыб ондан чәкинир. Дүшмәнләрин гырғызлар ичинә часус кими һазырлајыб көндәрдији адамлар онларын сиррини ачараг Есенхана Чинин (Кытајын) бирләшдијини, Жакыпын елини дағытмаға, Манасын икидләрини мәһв етмәјә чалышдығыны дејиб әкс тәдбир көрмәји мәсләһәт билирләр. Жакып еһтијатлы олмаг әвәзинә өз адамларыны мүһарибәдән чәкиндирмәјә чалышыр. О, дүшмәнин баш кәндинин бир гала кими мөһкәмлијиндән, онун «Кытај еш» илә бирлијиндән данышыр.

Ата илә оғул арасында илк мүнагишә белә башланыр. Башынын һајына галан ачиз ата әсарәти өзүнә ар билән јенијетмәни тә'мин етмәдијиндән икид Манас азадлыг истәјән өлкәнин јени гүввәләрини тәмсил едир. Өз елинин саһиби олмаг, өзүнү дәрк етмәк, өз күчүнү јығыб һүнәр мејданына чыхмаг идејасы дастанда мүһүм јер тутур. Манас сәрвәтини зәһмәткешләр арасында бөлдүкчә атанын оғулдан үзү дөнүр. Жакып мал-мүлк, бајлыг дүшкүнү олан феодал кими һөрмәтдән дүшүр. Манас атасындан ајрылыр. Халг ону севдијиндән тезликлә ону хан е'лан едир.

«Манас» голунун илк китабы онун хан сечилмәси илә баша чатыр. Икинчи китабда Жакыпын ели Алтајдан Әнчијана, Манасын ели Ала-Тауја көчүр (даһа сонралар Манас ели Таласа көчүрүр). Калмык елиндә позғунлуг дүшүр. Калмык батыры Алмамбет һөкмдардан ајрылыб газахларла бирликдә гырғыз елинә гачыр. Манас ону һөрмәтлә гәбул едир, гонаглыг тәшкил едәркән Алмамбет анд ичир:

(Јүрү десәниз јүрүјәрик,
Сиз мәнимлә дөвр сүрәрсиз.
Дур десәниз, дурарыг,
Сыјырсан гылынч гындан.
Бојнумузу сунарыг.
Гырғыз гоһуму елимиз)[11].

Манас Атемирин гызы Санирабијгәнин сорағыны алыр. Бир хан бу гыза никаһ кәсдирдијинә көрә она Кан Никаји (Хан Никаһлысы) дејирдиләр. Бу тәхәллүс гырғыз дилиндә Каныкеј тәләффүзүнә дүшүр. Атемирин әсл ады Гаракиши олмушдур. «Гара» адил мә'насында ишләнирмиш. Онун көкү Гара хана чәкирмиш. Манас бу гызла евләнәндән сонра өз вәтәнинә дөнүр.

Дастанын «Манас» голунда Каныкејлә Манасын тоју мәишәт мәрасимини әкс етдирән јеканә фәсилдир. Амма бүтүн дастан әзәмәтинә јарашан епик тәфсилатла верилмиш; феодал-бәј аиләләриндә тој мәрасиминин башлыча гајдалары өз әксини тапмышдыр[12].

«Манас» дастанында гәдим әсатир сүжетләри аз дејилдир. Лакин бунлар ислам мифолокијасы илә чулғалашмыш һалда тәзаһүр едир. Биринчи китабда једди јаша чатмыш Манас чох надинч олдуғундан валидејнләри ону дилә тутуб евдән узаглашдырмағы, чобанларын һимајәсинә вермәји мәсләһәт билирләр. Манас чобан ушаглары илә бирликдә гузу

[11] Ше'р П. Хәлиловун «Түрк халгларынын вә Шәрги славјанларын әдәбијјаты» китабындан көтүрүлмүшдүр (с. 125).
[12] Јенә орада.

отаранда гурдун гузу апардығыны көрүр. Гурд дағлар ашдығча Манас да ардынча гачыр вә гурда чатанда онун чилтән шәклинә дүшдүјүнү көрүр. Гырғызларда гырх нәфәр көзәкөрүнмәз хејирхаһлар һаггында миф вар. Бу гырх чилтән Манасы горујан ғүввә олур, ағыр сынагларда онун көмәјинә кәлир, габаға дүшүб јол көстәрир. Дастанда гырх чилтәнин Манаса гурд шәклиндә көрүнмәсинин Көј гурд һаггында түрк мифоложи сүжетиндән јаранмасына шүбһә ола билмәз. Лакин һәмин сүжет ислам көрүшләринә ујғун шәкилдә верилмишдир.

Јуху көрмәк, јуху хејирә јозуланда нәзир-нијаз вермәк, шәрә јозуланда она гаршы тәдбир төкмәк гәдимдән кәлән сүжетдир. «Манас» дастанынын биринчи китабы үч јуху вә онун јозулмасы илә башлајыр. Бурада өвлад һәсрәти чәкән Жакып вә онун ики арвады ејни вахтда јуху көрүр. Кичик арвадын јухусуна ағ чалмалы, ағ саггаллы киши кирир. Бу киши пәрвәрдикар елчисидир. Әлиндәки гызыл алма гыз, ағ алма оғландыр. Бајбичә-хатун ағ алма јејир, әждәр кими бир оғлу олур, ачанда «ај аләми» сорур. Узанан боју анасынын бојуна чатыр. Јухуда о көрүр ки, нәслин ағбирчәкләриндән Ханымчан чәмкириб бәркдән дејир ки, гурбан вермәк лазымдыр.

Кичик арвад әрини көрүб јухуну она данышыр, мал кәсиб гурбан вермәји мәсләһәт көрүр. Жакып бөјүк арвадына үз тутанда о да мал кәсиб гурбан вермәји тә'кидлә истәјир.

Жакыпын өзү һөрмәтли-дүшәри олан бир јуху данышыр, сәси гуш сәсинә охшамајан, Гу гушундан ағаппаг, пачасынын түкү сары алтун, пәрләринин һамысы алтун, чајнағы дәмир, димдији похәнчәр олан Алп гара гуш һејбәтли, бојну ипәкдән, ајағында алтмыш гулач чаты, ај ишығыны топлајыб сүзән, бојнуна күмүш тахан, күн ишығыны јығыб сирли-сирли бахан, көјдә һејбәтли ганадлары илә учан, јердә гачан ајаглары илә јел кими кедән бир гуш көрүр...

Дүнја көрмүш адамлар бу јухуну белә јозурлар: Гуш өвладдыр. Инди өвлады олмајан Жакыпын көнлү тәсәлли тапачагдыр.Хејир-дуаныз кедиб аја чатыбдыр. Күн дедијиниз јер үзүнү горујандыр. Өвладыныз јер үзүнү горујачагдыр. Сәманыз кедиб күнә чатыбдыр.Алтмыш гулач чатыны ајағына долајыб, ај ишығын јығыб әзәмәтлә бахмаг өвладынызын алтмыш јашында һаким олмағы, јурд салмағы, башына дөвләт гушу гонмасы, аллаһ-тааланын ону севмәсидир. Бајбичәнизин миниб сәјиртдији ат өвладынызын бабаларынын руһудур, дүнја үзүнү кәзир. Әждаһадан һејбәтли, арсландан гејрәтли гәһрәман оғлунуз доғулачаг, әр олачаг, сағ-саламат Гара дağа гонанда баба руһу онун көзүнә көрүнәчәкдир.

Бу сүжет халис мифик сүжетдир. Түрк халгларынын Аја, Күнә сәчдә етдикләри, дағлары ата руһу мәскәни, ата руһуну да гара дағ башына гонан гуш шәклиндә тәсәввүр етмәси Жакып јухусунун мәтнинә һопмушдур. Өвладсыз Жакыпын аһу-зар етмәси, гәзәбләниб кичик арвады Чијирдәни «ағылсыз хатын», «баласы јох гадын»—дејә тәһгир етмәси дә башга түрк дастанларынын охшар сүжетләрини хатырладыр. Манасын он ики јашында икидлик көстәрмәси дә бу гәбилдәндир.

«Манас» дастаны гәдим мифә, «Оғузнамә»ләрә, Орта Асија вә Алтај халгларынын тарихинә әсасланан, гырғызларын тарихи кечмишини әкс етдирән милли абидә кими әвәзсиздир. Бунунла белә «Манас» үмумтүрк материалы әсасында јаранмыш дастан кими, башга түрк дастанлары илә сәсләшир; онларда бир-бирини хатырладан сүжетләр дә аз дејилдир.

6. «АЛПАМЫШ»

Өзбәк халг дастаны кими тарихә дүшән бу дастан ики һиссәдән ибарәтдир. Һәр һиссә беш нәғмәјә бөлүнүр. Ән'әнәви түрк дастанлары кими һәм нәсрлә, һәм дә нәзмлә јазылмыш дастандыр. Тәдгигатчылар дастанын ахырынчы вариантыны XVI әсрә аид едирләр[13]. «Алпамыш» дастаны он алты тајфадан төрәмиш Ҝонграт гәбиләсинин һәјат вә мәишәтини тәсвир едир. Ики һиссәли дастаны, шүбһәсиз, гәбиләнин ики јерә ајрылмасы, кичик гардашын Калмык өлкәсинә көчү илә әлагәләндирмәк доғру оларды. Бу көч тәкчә тајфа башчысы Бајсарыја дејил, онминлик көчкүнләрә дә ағыр кәлир. Онлар гүрбәтдә асылы вәзијјәтә дүшүр, тәһгир олунурлар, вәтән һәсрәти чәкирләр. Лакин буна чох дөзмәк мүмкүн дејилдир. Она көрә дә фүрсәт дүшән кими вәтәнә гајыдырлар. Гүрбәтдә тәк галан Бајсары Калмык шаһына нөкәрчилик етмәјә мәчбур олур, башы дашдан-даша дәјәндән сонра бөјүк гардашындан инчиклијини унудуб елә-обаја дөнүр. Бәләликлә, вәтән бирлији, гәбилә бирлији, ел бирлији дастанда мүһүм јер тутур, халгын хошбәхтлијини горумаг гәһрәманлар үчүн ән бөјүк шәрәф һесаб олунур.

Вәтәндә галыб зүлмдән әл чәкмәјән бөјүк гардаш Бајбөрија гардаш ајрылығы, гәбиләнин парчаланмасы она зијан

[13] *Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т.* Узбекский народный эпос, с. 70.

кәтирмирми?—суалына дастанын мәтни бирбаша чаваб вермир. Һадисәләрин фәлакәтли инкишафы, мәһрумијјәтләр вә әзаблар көстәрир ки, онун тамаһкарлығы вә зүлмү ики гүвәнин бојнунда санки бојундуругдур—бир тәрәфини гүрбәтә дүшмүш гардаш чәкирсә, о бири тәрәфини Бајбөринин өзү, арвады, оғлу вә үмумән гоһум тајфалар чәкир. Бајбөри оғлу Алпамыш атасынын разылығы олмадан ики дәфә јад өлкәјә сәфәрә чыхыр. Биринчи сәфәриндә әмиси гызы Барчыны калмык зоракыларындан алыб вәтәнә кәтирир, икинчи сәфәриндә исә әмиси Бајсарыны хилас етмәк истәјир. Амма бу сәфәр Алпамыша ағыр баша кәлир. О, калмык шаһынын зинданында әзаба гатлашыр, севкили Барчынын һәсрәтини чәкир, үзүнү көрмәдији оғлунун талејини дүшүнүр. Алпамыш вәтәнә дөнәндә јолда раст кәлдији карвандан хәбәр тутур, ата тахтынын нечә тармар олдуғуну, ган гоһумларынын, аиләсинин нечә алчалдығыны ешидир.

Дастанын сонунда да әдаләти, һаггы бәрпа етмәк, инсаны зүлмдән гуртармаг, гәбилә бирлијини сахламаг үчүн икидлик, алплыг шүчаәти шәрәф вә ләјагәт мотивинә дөнүр. Бајбөри—Бајсары гардашларынын нифагы гәбиләнин фәлакәт рәмзи, Алпамыш—Барчын мәһәббәти тајфанын бирлик вә сәадәт рәмзи кими үмумиләшир. Халг зәкасы бәланы гәбилә нифагында, хошбәхтлији гаршылыглы мәһәббәтдә, ел бирлијиндә көрүр.

Конграт гәбиләси әввәлләр Арал көлү кәнарында јерләшмишди. Онлар Шејбани хан заманында (1500) Өзбәкистанын Термез әјаләтиндә Бајсун көлү кәнарына, Бабадағ әтәкләринә көчмүшләр. Аму-Дәрја гырағы көчәриләрин отлағы, Бабадағ исә јајлаглары олмушдур. Конгратлар бу вахтдан өзләрини **өзбәк** адландырмышлар. «Өзбәк» сөзү етник вә сијаси термин олараг Орта Асијада јалныз Шејбани дөврүндә көчәри «өзбәкләрин» башчысы мә'насында ишләнә биләрди[14]. Конграт тајфалары даһа сонра түркмәнләрин, гарагалпагларын, газахларын тәркибиндә јашамышлар. Онлар Арал көлү кәнарында компакт һәјат сүрдүкләри заманларда бурадакы оғузларла гаршылыглы әлагәдә олмушлар. Оғуз дастанлары онларын мә'нәви варлығында силинмәз изләр гојмушдур. Өзбәк фолклоршүнаслығынын гәнаәтинә көрә, конгратлар епик дастан ән'әнәләрини Өзбәкистанын чәнубунда—Сурхандәрја әјаләтинә апармышлар, «Алпамыш» ән'әнәси бурадан башгырдлара кечмишдир. Фолклоршүнаслар «Алпамыш» гәһрәманларындан бә'зиләринин адыны Әбүлгази ха-

[14] *Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т.* Узбекский народный эпос, с. 70.

нын «Түркмән шәчәрәси» (1660) әсәриндә тапыр вә дастанын Орта Асија түрк гәбиләләри тарихи илә бағлы олдуғуну тәсдиг етмәјә чалышырлар. Әбүлгази хан «оғуз гәбиләләринин бәј гызлары»ндан Барчын Салор адыны чәкиб ону «Кармыш бәјин гызы, Мамыш бәјин арвады» кими танытмышдыр. Әбүлгази хан бу бај гызынын гәбриндән дә хәбәр вермишдир: «Онун гәбри Сыр кәнарында олуб, өзбәкләр арасында мәшһурдур. Өзбәкләр бу гәбри Барчынын Көј кашанәси адландырырлар»[15].

Нишанлысынын далынча гүрбәтә кедән Алпын јад өлкәдә гәһрәманлыглары, Барчынын она елчи дүшмүш пәһләванлалара кәсдији шәртләрдә Алпамышын да иштирак едиб галиб чыхмасы вә гыза евләнмәк һаггы газанмасы, калмык шаһынын вәтәнә дөнән Алпамышын далынча гошун көндәрмәси олдугча мараг доғурур.

Бајсарыны вәтәнә апармаг үчүн гардашы оғлу она дил төкәндә дә о, бөјүк гардаш үзүнә чыхмаг истәмир. Алпамыш севкилиси Барчыны хилас едиб ата јурдуна гајыданда Бајбөри буна севинир, амма гардашыны һеч јада да салмыр. Әмисинин гүрбәтдә пис күнә галдығыны ешидән Алпамыш она көмәк үчүн сәфәрә чыхмаг истәјәндә Бајбөри дејир: «Сәнә Бајсарынын гызы лазым иди, Калмык өлкәсинә кетдин, ону кәтирдин, өзүнә арвад еләдин. Гардашым Бајсарынын өзүнү кәтириб мәним башыма чыхарачагсан? Гардашым орада өләр, гој өлсүн, өлмәзсә гој өзү чамаатын ичинә гајытсын. Сән онун јолунда нијә вахтындан әввәл өләсән?». Һарынлашыб феодал өзбашыналығы едән, ган гоһумларына биканәлик көстәрән Бајбөринин әхлаг нормасы оғузларын әхлаг нормаларына там шәкилдә әксдир.

Алпамышын калмык елинә икинчи сәфәринин уғурсузлуғу, онун зиндана дүшмәси, бурада чәкдији тәһгир вә әзаблар, калмык падшаһы гызынын Алпамыша вурулмасы, она евләнәчәјинә икиддән сөз аландан сонра Алпамышы азад етмәси, Конграт икидинин өз атыны тапмасы, [гајынатасы илә бирликдә] вәтәнә гајыданда карвана раст кәлиб гоһум-әграбадан хәбәр тутмасы, арвады Барчына елчи кәлмәсинин шаһиди олмасы, тој һазырлығы хәбәрини ешитмәси, вәтәнә ајаг басанда Алпамышын илк дәфә дәвә отармаға мәчбур едилмиш бачысыны, сонра сәдагәтли нөкәрләрини көрмәси, меһтәрлик едән вә Алпамышын чијниндә Һәзрәт Әли нишанәсинин сиррини билән илхычы илә сөһбәт едиб өзүнү она танытмасы, онунла палтарыны дәјишиб орду гәраркаһына кет-

[15] *Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т.* Узбекский народный эпос, с. 75.

мәси, мәтбәхдә ашпазлары инчитмәси, нишанкаһ јарышында ох атыб һамыны үстәләмәси, јајлары сындырмасы, өзүнүн он батманлыг тунч јајыны әлә кечирмәси, тојда ојнајан гадынлара атмача сөјләмәси, арвады Барчынла дејишмәси, Барчынын ону танымасы, ахырда Барчына евләнмәк үчүн тој мәрасими гуран сахтакар Ултандазла туташмасы дастанда өз әксини тапмышдыр.

Алпамышын атасы анҹаг оғлуну дејил, бүтүн вар-дөвләтини, рүтбәсини, тахтыны,шәрәфини итирмишдир. Фарс кәнизиндән доғулмуш һарам оғлу Ултандаз Бајбөрини өзүнә сучу гојмуш, онун хатунуну алчалтмыш, өзүнүн чаријә анасыны ханым етмиш, өзү шаһлыг тахтына чыхмыш, Алпамышын көзәл арвадына евләнмәк күнүнү мүәјјәнләшдирмиш, онун једди јашлы оғлуну мәһз тој шәнликләри күнүндә ијәсиз күчүк кими дөјмүшдүр.

Бунунла бәрабәр, Ултандаз Алпамышын бүтүн јахын адамларыны алчалтмыш, һамынын чанына горху салмышдыр. Онун ән чох чәкиндији,, буна көрә дә ән ағыр чәза кәсдији Гарачан пәһләвандыр. Бу, Алпамышда кишилик хүсусијјәтләри көрүб, ону Барчына говушдурмаг үчүн һүнәр көстәрән һәмин калмык пәһләванымдыр ки, мүсәлманлығы гәбул етдијинә көрә өзү алты гардашына дүшмән кәсилмишди. Алпамыша гошулуб Бајсун өлкәсинә көчмүшдү. Ултандуз ону Аладаға көндәриб тәк-тәнһа сахлајырды.

Әслиндә Алпамышы зиндана салдыран Сурхајыл гарыдыр. О, Барчыны өз оғулларындан биринә алмаг истәсә дә, елчилији уғурсуз олмушду. Алпамыш гарынын оғулларыны јениб мәһв етмишди. Доғрудан да һәмин гарынын фитнәсилә Бајсарынын да башына ојунлар кәлмишди. Алпамышын хилас јолу санки һәр јердән кәсилдији вахт калмык шаһы Тајчанын гызы зиндана јол ача билмишди. Алпамыш азад олан-да бу гызы өзкәси илә евләндириб хошбәхт етмишди. О, көмәјини вә сәдагәтини көрдүјү шаһ чобаны Кејгубады севдији һәмин шаһ гызы илә евләндирәндән сонра өз вәтәнинә гајытмышды.

7. «ГОБЛАНДЫ БАТЫР»

Тарихән тајфа-гәбилә бирлијинин адыны билдирән «газах» сөзү X әсрдән мә'лум олса да, ваһид етноним кими ишләдилмәмишдир. «Газах» сөзү XVI әсрин әввәлиндә Дәшти-гыпчаг (гыпчаг чөлү) әһалисинә аид етноним кими Шәрг мәнбәләриндә ишләдилмишдир. Инди Мәркәзи вә Ҹәнуб-Шәрги Газахыстан әразисиндә XV әсрдә газах ханлығы әмәлә кәлмишди. Дәшти-гыпчағын гәдим сакинләри олан чохсајлы көчәри гәбиләләри газахлар адландырылмаға башланмышды. Һәтта бүтүн гәбилә вә халглар бирләшиб һамысы ваһид «газах» етнонимини гәбул едәндән сонра һәмин тәркибдәки тајфа вә гәбиләләрин чоху өзләринин әввәлки адыны да сахламышлар ки, бунлар әфсанә вә дастанларда өз әксини тапмышдыр...

Тәдгигатчылар сүбут едир ки, гыпчаглар гоһум олан кимакларла бирликдә VI—XV әсрләр боју Иртышдан гәрбә доғру Урал чајына гәдәр индики Газахыстан әразисиндә јерләшмишдиләр. Сонракы орта әсрләрдә гыпчагларын бир һиссәси индики Фәрганә вилајәти әразисинә көчмүшләр. Гыпчагларын бөјүк бир гисми гырғызларын, гарагалпак вә башгырдларын тәркибинә кечмишдир. Гыпчаг гәбиләсиндән олан газахлар Ҹәнуби Урала битишән Тургај сәһрасында вә Кустанај саһәсиндә јерләшмишләр. Онларын да мүһүм һиссәси Сыр-Дәрја бојуна, Акмол, Павлодар, Омск вә Гарагандин вилајәтләринә көчмүшләр[16].

Бу гәдәр көч, белә гајнајыб-гарышма көстәрир ки, «Гобланды батыр»ын милли версија мүхтәлифлији тамамилә тәбиидир. Бу дастан даһа чох газах мәншәли вә гыпчаг-газах мүһитиндә јарандығына көрә «Гобланды батыр» газах дастаны сајылыр.

Бај Җакып гырх сәккиз јашында оғул үзү көрүб тој етмишдисә, Гогтарбај сәксән јашында Гобландыны тапыр. Бүтүн ел бу ағсаггал үчүн дуа едир.

Гыпчаглар-газахлар көчәри һәјат сүрдүкләринә көрә, гәбилә башчысынын оғлу да, шүбһәсиз ки, көчәриләр ичәрисиндә бөјүјүр. О, мәктәб-мәдрәсә үзү көрмүр, һәр нә өјрәнирсә, илхычылардан, чобанлардан өјрәнир. Өјрәндији дә ағсаггаллара һөрмәт, чинс ат минмәк, гајым јај чәкиб ох атмаг, гарғы низә ишләтмәк, сапы ишләмәли гамчы кәздирмәк, сынаглардан кечә-кечә икидлик ады алмаг, өзүнү танымаг вәрдишләридир. Манасдан фәргли олараг Гобланды илхычылар мүһитиндә бөјүјүр. Манас көј гурд көрүб ону изләјәрәк гырх чилтәнә раст кәлирсә, Гобланды атасынын дохсан илхычысына башчылыг едән Естемисин һимајәсинә верилир. Алты јашлы Гобланды хәзинәдән Чин ипәји алыб кејинир, башына бәбир дәрили папаг гојур, әлинә гарғы чида алыр, јанына тазы салыб, кејик овлајыр. О, Дәли Дуру аты минир, башына силаһдаш јығыр, «Гобландынын диләјин бүтүн гыпчаг ели диләјир».

[16] Қобланды батыр. М., Наука, 1975. С. 17.

Күнләрин бириндә Гобланды гаршыдакы дағдан сәс ешидир. Гобланды Гызылбаш елинә кедир, һөкмдарын гызыны көрүр, гыз да ону көрүб севир. Гобланды гыза елчи дүшүр. Гыз атасы гырх беш аршын боју олан дүшмәнлә Гызылјелдә дөјүшүб она галиб кәлә билсә, гызыны Гобландыја верәчәјини елан едир. Гобланды Гызылјерә галиб кәләндән сонра хан Куртганы бәзәндирир, она чеһиз верир. Буну көрән Гобланды гајынатасына дејир:

— Малыны бөлүб гызына чеһиз вермисән, бәс мәнә нә верирсән?

Күрәкәнә «булут» бағышламаг илин үч фәслиндә булудун күрәкән нәсли үчүн уғурлу олмасыны арзу етмәк мифик тәсәввүрләрлә бағлыдыр. Бу тәсәввүр түрк халгларында кениш јајылмыш танры мәрһәмәти—јазда, јајда танры не'мәти кими көјдән јағыб от-әләф битирән малдарлара јем һазырлајан, гышда јел олуб думаны гован уғурлу гүввәдир.

Севкилисинин вәтәнинә јола дүшән кәлин Куртга јолда илхы ичәрисиндә Көјала мадјан көрүр. Илхынын әмисинин илхысы олдуғуну биләндән сонра о, Гобландыны баша салыр ки, әмиси Сәлим баја хәбәрчи көндәриб ону кәлинин көрүшүнә чағырсын вә Көјала мадјаны кәлин үчүн һәдијјә истәсин. Куртгана ә'јан олур ки, Көјала мадјанын бәтниндә «Көј бурыл гулан» вар.

Бу сүжет дә мифдән кәлир. Гадынын дастанда мадјанын бәтнинә күн ишығынын дүшмәси, ишыгдан төрәјәнин өз затына—Күнәшә охшамасы кениш јајылмыш анимист тәсәввүрдүр. Һеродот «Тарих»индә искитләрин мәншәјини белә бир мифик әфсанә илә әлагәләндирир. Куртга она ә'јан олан гуланы һәлә доғулмамышкән бәтндән ајырыр, өз баласы кими бәсләјир, гулан да ону ана билир, сәсини ешидәндә учуб кәлир. Күн кими алышыб јанан бу ат ганадлыдыр, көјләрдә учур, бүтүн атлары өтүр, узаг-узаг мәсафәләри гәт едир, саһибини мәтләбә јетирир (көрүндүјү кими, бурада ат култу мүһүм јер тутур).

Әсәрин сүжети дә көстәрир ки, дастанын тәшәккүл тапдығы әсрләрдә гыпчаглар мүсәлманлығы гәбул етсәләр дә, ислам көрүшләри һәлә көк ата билмәјибмиш. Пејғәмбәр мәрһәмәтинә, тәк варлыға (аллаһа) бел бағлајан дастан гәһрәманлары өзләринин гәдим бахышларындан ајрыла билмәмишләр.

Гәһрәманларын гејри-ади доғулушу, тез бөјүмәси, еркән икидлији, көрдүјү вә көнүл вердији гызла евләнмәси, сонра да ел-оба гејрәти чәкән хиласкар кими ад чыхармасы дастаны мифик сүжетлә зәнкинләшдирир. Тәкбәтәк дөјүшләрдә, еләчә дә үмуми мүһарибәләрдә Гобландынын гәләбәси дә бу чүр мифик бојаларла тәсвир едилир.

Ибтидаи көрүшләр, гәрибә дөјүшләр, гејри-ади икидликләр мәнзәрәсиндә конкрет, көчәри һәјаты вә мәишәти ајдын сезилир. «Гобланды батыр»ын 1975-чи ил мәтн тәртибчиси вә тәрчүмәчиси, мәтнә изаһат вериб ону тәдгиг едән Н. В. Кидајш-Покровскаја, О. А. Нурмагамбатова гыпчаг көчәри мәишәтинин ин'икасы һаггында ашағыдакы мараглы мүлаһизәләрини гејд етмишләр. «Патриархал-феодал чәмијјәтинин кениш епик ин'икасында көчәри-малдар мәишәти өзүнүн реал парлаглығы илә тәсвир олунмушдур. Аилә вә тајфа дахили мүнасибәтләри (гәһрәманын өзүнүн јахын адамлары, гоһумлары вә дүшмәнләрилә мүнасибәти); јајда чөлдә, чај вадиләриндә, көл кәнарларында, гышда күләкдән горунан вә дағ әтәјинә јахын олан ејни јерләрдә (Гузулу көлдә, Гараспан дағында) тајфа-гәбилә јуртлары; бајларын (һакимләрин) мал-гара үчүн төвләләри, тајфа башчылары вә онларын аиләләри (Тогтарбај, онун оғлу Гобланды вә кәлини Куртга, онларын гызы Карлыгач) үчүн (орду) чадырлар; сајы-һесабы олмајан (дөрд нөв) мал-гара—гәбиләнин әсас вар-дөвләти, гәһрәмана дүшмән кәсилән халгларын мөһкәмләндирилмиш шәһәрләри бу реалиләр аләминдә даһа парлаг көрүнүр. Хүсусән батырларын кејими вә силаһлары, дөјүш сурсаты, онларын атынын нөвү, гадын гәһрәманларын ипәк, мәхмәр палтары, гызыл, күмүш вә гијмәтли хәз бәзәкләри, еләчә дә мәишәт әшјалары, сәјјар һәрби чадырлар, дөрд тәкәрли, үстү өртүлү гыпчаг арабалары (канглы) типи; јурт-дәјә тәфсилаты: гулунлу мадјанлар сахламаг үчүн јерә чалынмыш пазлары, тарым бағланан јел кәндирләри; илхычылыг вә ов үчүн ләвазимат, мүхтәлиф јүклү карванлар, көчәриләрин гәдимдән галма јемәкләри; халг мүаличәси—дәрман отлары, атлар үчүн јем, дәрман вә чохлу башга шејләр»[17].

«Гобланды батыр» дастанында гыпчагларын калмыклара вә дикәр тајфалара гаршы азадлыг мүһарибәси тарихи чарпышмаларын әсасыны тәшкил едир. Орта Асија халгларынын орта әср дастанларында калмык вә гызылбашлар ики мә'нада ишләнән анлајышдыр. «Калмык» сөзү динајры гәбиләләр анлајышы верир.

Гобланды батыр башга ханын әсарәти алтына дүшмүш гыпчаглары азад етмәјә кедән гүввәләрин тәклифи илә Куртгадан ичазә истәјир, Тајбурулу ондан алыр вә ордудан хејли кери галмасына бахмајараг, учан Тајбурул ону һамыдан

[17] Кобланды батыр, с. 25—26.

тез мәнзилә јетирир. Гобланды ханын галасына кирир, тәкбәтәк дөјүшдә ону өлдүрүр, сонра гошун дәстәләри кәлиб чатыр, гарәт башланыр вә гыпчаглар азад едилир. Бүтүн башга дөјүш епизодлары кими, Гобландынын сон дөјүшү дә мараглы тәсвирләрлә зәнкиндир.

Орта Асија дастанларында алпլыг, батырлыг ады газанмыш гәһрәманларын өзүнүн икидләр дәстәсиндән башга бир еши—курдашы олур. Бу дастанлар ән'әнәсиндә белә күчлү курдаш өз өлкәсиндәки әдаләтсизлијә дөзмәјиб, јаделли алпа гошулур, онун өлкәсинә кедиб, орада аилә гурур. Манасын курдашы Калмык өлкәсинин гәһрәманы Алмамбетдир, Алпамышын курдашы өз гардашларындан, дохсан калмык пәһләванындан ајрылыб исламы гәбул едән Гарача пәһләвандыр, Гобландынын курдашы Гараман батырдыр. Анчаг бунларын достлуғу сона гәдәр сүрмүр. Гараман әлагәни кәсир вә узаглашыр. Достларын күсмәси вә дүшмәнчилији, көрүнүр, патриархал-феодал мүһитдә һәр батырын даһа ихтијарлы олмаг, даһа чох шөһрәт күдмәк мејлини экс етдирән типик һадисәдир.

Орта Асија, Газахыстан, Азәрбајчан, еләчә дә дикәр түрк икидләринин гадына һөрмәти, икидин өз арвады илә мәсләһәтләшмәси, гадын хејир-дуасы алмајан батырын уғурсузлуғу, һәтта бә'зән һәлак олмасы ибрәтамиздир. Манас арвадынын мәсләһәтинә мәһәл гојмајыб намәрд гоһумларына ујур, нәтичәдә өлүмчүл зәһәрләнир. Ону Каныкеј гуртарыр. Гобланды батыр сајча чох вә даһа күчлү дүшмән сәфи гаршысында тәк галанда арвады Куртга ондан ичазә истәјир, батырын разылығыны аландан сонра гошунун бир голуна һүчума кечир вә беләликлә, әринин гәләбәси вә уғуру үчүн әлверишли имкан јаранмасына көмәк едир.

8. «КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД»

Мә'лум олдуғу кими, Ватикан вә Дрезден китабханаларында сахланан бу дастан Азәрбајчанда формалашмышдыр. Мәтнин Азәрбајчанда јазыја алындығы, онун тарихи дәгиг мүәјјәнләшдирилмишдир. Бәрдә, Кәнчә кими шәһәр адлары, Гафгаз—(Газылыг) ады, Көјчә көл тәрәфләрдә Алтунтахт јајласы, Әлинчә галасы, Гара Дәрвәнд, Дәмир гапы Дәрбәнд, Татјан галасы, Ширак дүзәнлији, Ағлаған дағы, Ган Абгаза ели, Сүрмәли вә с. оғузларын Гафгаз әразисиндә јашадығыны, Азәрбајчанын гоншу өлкәләрлә әлагә сахладығыны сүбут едир. Азәрбајчан әразисиндә јашајан оғузлар үчүн бу өлкәнин һүдудларындан Гәрбә доғру сәрһәдләр тәһлүкәли-

дир. Оғуз икидләри Бајбурд һасарында, Туманын галасында дустаг сахланырлар.

Демәк, «Дәдә Горгуд»дакы оғузлар Кичик Асијаја вә Өн Асијаја һәлә кечмәмишләр. Онларын јенидән Гафгаза гајыдан оғузлар һесаб едилмәси мүмкүн дејил. Буна көрә дә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун Гарагојунлулар, Ағгојунлулар дөврүндә формалашмасы һаггында мүлаһизә илә разылашмаг мүмкүн дејилдир. Дастанын X—XI әсрләрдә формалашдығыны сөјләјән тәдгигатчылар да вардыр. Сәлчугларын Азәрбајчана күтләви кәлиши дә тәсдиг едир ки, Азәрбајчанда оғуз дастанларынын формалашмасы вә јазыја алынмасы үчүн X—XI әсрләр мүһити даһа әлверишли сајылмалыдыр. Оғузлар бир ел (дөвләт) јарадыб Ич Оғуз, Даш Оғуз адланан ики гәраркаһда мәркәзләшмишләр. Ич Оғуз Күр—Араз говшағыны—гәдим Арран әразисини, Даш Оғуз исә индики Чәнуби Азәрбајчаны әһатә едир. Араз чајынын сағ ахары боју торпаглар Даш Оғуздадыр. Дастанын јаранмасыны Мәһәммәд пејғәмбәрин дөврү илә әлагәләндирән тәдгигатчылар да вардыр.

«Дәдә Горгуд» оғузларында ханлар ханы, гошун башчысы, алп, алп әрән, аслан титуллары даһа чох фәргләнир. Һәр икидин, танынмыш адамларын рәнкинә көрә сечилән аты вардыр. Көрүнүр, һәм гочалардан, бәлкә дә һәр тајфа ә'јанларындан гошун дәстәләри топланармыш. Гошун бөлүкләри он миндән башлајыб дохсан минә, јүз минә вә даһа чохсајлы гошун нәфәрләринә гәдәр арта билирмиш. Оғуз елинин 21 санчаг бәјлији вармыш, һәр бәјлик өз бајрағына (санчағына) малик олмушдур. Сәркәрдәјә көмәјә кәлмәк бүтүн гәбилә башчыларынын борчу вә шәрәф иши һесаб олунурду. Сәркәрдә мәчлисиндә һөрмәтли јер сырасы һәр бәјин гылынчла газандығы һөрмәтә көрә мүәјјәнләшәрди.

Әсир дүшән, дустаг олан оғулу әсарәтдән гуртармаг атаја, дустаг дүшмүш атаны јағы әсарәтиндән азад етмәк оғула борч сајылырды. Ата гочаланда әсир дүшән икиди азад етмәк әмининин, дајынын бојнуна дүшүрдү, бунлар олмајанда вә ја бачармајанда гардашы гардаш хилас етмәли иди. Көрүндүјү кими, ган гоһумлуғу бурада олдугча күчлүдүр. Оғуз гадынлары да өз әрләри, оғуллары уғрунда дөјүшләрдә иштирак етмишләр. Һәр бәјин 40 икиди гәбилә башчысынын оғланлары (шәхси гвардијасы) олдуғу кими, сәркәрдә арвады Бојну узун Бурла хатунун да гызлардан ибарәт оғланлары вар иди. Дирсә ханын арвады да гыз оғланларыны башына јығыб оғлу Буғачы Газылыг дағында ахтармаға кедир.

«Дәдә Горгуд», оғузларынын әхлагында ата-ана һөрмәти мүгәддәс тутулурду; ана һагғы танры һагғы сајылырды (Мүгајисә ет: анам Һумај—Орхон јазылары). Ана сүдү мүгәддәс һесаб олунурду. Әслиндә ата әлиндән өпмәк, кичик гардашын бөјүк гардаш әлини өпмәси јалныз итаәт әламәти олмајыб өзүндән бөјүк ган гоһуму мөвгејинин уҹалығы анлајышындан доғур. Газан ханын ордусу јағмаланыр, илхысы, нахыры сүрүлүб апарылыр, арвады, оғлу, кәнизләри гул едилир, гарымыш анасыны дәвә бојнундан асыб апарырлар. Изә дүшүб јағы јурдуна кәлән Газан дөјүш заманы анасынын ајаг алтында гала биләҹәјини нәзәрә алыр вә давасыз кери гајытмаг үчүн анчаг анасыны истәјир. Ағбирчәк ана һагғы үчүн Газан һәр шејдән кечмәјә разылыг верир.

Оғузларда нәсил артымы, оғул-гыз хошбәхтлик, дөвләт һесаб олунур. Оғлу-гызы олмајанлары танры гарғышына кечмиш адам кими бәјләр дә гарғышлајырлар. Бу оғузлар гыз, оғул төрәмәсинә фәрг гојмурлар. Ханлар ханынын мәҹлисинә јығышанда гызы олан һөрмәтли бәјләр гырмызы чадыра, оғлу оланлар ағ чадыра, оғлу-гызы олмајанлар исә гара чадыра дә'вәт олунур. Өвлады доғулан ата гоч, буға, дәвә кәсиб тој едир (гонаглыг верир). Тәк оғул гардашы олан јенијетмәләрә һәсәд апарыр.

Оғуз елинин ән јашлы адамы ел ағсаггалы Дәдә Горгуддур. Аталары вә оғуллары өјүб, мәҹлисләрдә сојлар, бојлар һагғында озанлар сөз сөјләјир, дастан гошур, гопузда шадлыг һавасы чалырлар. Бу сөзлү, гопузлу, озанлы мәҹлисләрин сонунда елдән-елә, бојдан-боја кәзән Дәдә Горгуд чағырылыр. О, гошмаға башладығы јени дастаны мәҹлис бәјинин шәрәфинә сөјләјир. Дәдә һәр дәфә оғузун кечмишиндән, кечмиш адамларындан данышыр.

«Инди һаны дедијим бәј әрәнләр?»—суалы оғузун кечмишини, дәдәләри бабаја (атаја), хүсусән кәнҹләрә гаршы гојмаг, кечмиши идеализә етмәк дејил. Дәдә Горгуд, Оғузун ән јашлы адамы кими, тәбии олараг көрдүјү бабалары, бәј икидләри өјүр вә онлар «инди һаны»—суалыны верәндә инсан өмрүнүн көдәклијини, доғулмуш инсанын бир күн өлүмә мәһкумлуғуну да өзүнүн јени «фәлсәфәси» кими јеритмәк фикринә дүшмүр. О, өз мүасирләринин икидлијини дә көрүр, онлары севир, онларын шадлыг мәҹлисләринә сәмимијјәтлә кәлир, көстәрдикләри һүнәрә ујғун онлара шәрәфли адлар сечир вә һәмин адлары һамынын јанында учадан сөјләјир ки, бундан сонра онлары јени адлары илә чағырсынлар. Јохса Оғузун Дәдәси Оғузун көзүндә сахта, дөнүк, икиүзлү олардын, нүфуздан дүшәрди, мәҹлис башына кечирилмәјә, хан һү-

зурунда Оғуз елинин хејир-дуасыны вермәјә һагғы чатан сәлаһијјәтләри, Дәдә јерини тута билмәзди. Бәјәнмәдијини тә'рифләмәк, ләјагәти чатмајана лајигли ад вермәк, хан сијасәтинә бојун әјиб онун көстәришини көнүлсүз јеринә јетирмәк Дәдә Горгуд тәбиәтинә, онун е'тигадына, кечиб кәлдији шәрәфли јола јаддыр. Дәдә сахта јола дүшсә, боғаздан јухары сөз дедијини баша дүшсә өләр; Оғуз елини кәләҹәјә апаран јолун әјри-үјрүлүјүнә, оғулларын аталар үзүнә ағ олдуғуна инанса Дәдә гопузуну сындырар.

Дәдә Горгудун хејир-дуасы, өјүд-нәсиһәти, әҹәл горхусу, о бири дүнја һагғында тәсәввүрү бу сәвијјәдәдир. Бир озан кими, онун гошдуғу, амма бизә чатмајан оғузнамәләри дә өз мәзмунуна көрә, јәгин ки, белә јүксәк сәвијјәдә олармыш.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун әдәби-бәдии көкү «Оғузнамә»ләрә, дикәр гәдим дастанлара вә әски әфсанәләрә кедиб чыхыр. Бу дастан орта әср дастанларынын башланғычы вә сонракы дастанларын идеја мәнбәјидир.

«Дәдә-Горгуд» дастанында гәһрәманлыг мотивләри илә мифоложи мотивләр бир-бири илә чулғашыр. Горгуд газах мифолокијасында биринчи шаман, шаманларын вә мүғәнниләрин һамиси, кобыз аләтинин јарадыҹысы һесаб олунур. Ислама гәдәр Коркуд илаһиләр чәркәсиндә (онун шаманлар чәркәсиндә чәкилмәси дә бу гәбилдәндир) сајылырды. Тәсадүфи дејилдир ки, өлмәз Буркут-баба сурәти илә Коркут сурәти үст-үстә дүшүр. Исламын әмәлә кәлмәси илә Коркудун өлүмү һагғында хүсуси миф јаранмышдыр. Һәмин мифин кениш јајылмыш вариантына көрә, Коркут јухусунда она гәбир газан инсанлары көрүр вә она көрә дә һәмин јердән узаглара кедир. Лакин о һәмин јердә дә ејни јухуну көрүр. Коркут өлкәдән-өлкәјә сәфәр етмәјә башлајыр. Биләндә ки, өлүм ону јердә—торпагда көзләјир, о, Сыр-Дәрја чајынын үстүнә әдјал сәрир вә орада отурараг кечә вә күндүз гопуз чалыр. Нәһајәт, јорулараг гопузун сындырыр. Коркут јатан заман өлүм зәһәрли илан образында ону вуруб өлдүрүр[18].

Үмумијјәтлә, дастанда мифоложи сүжетләр чохдур вә онларын әксәријјәти Дәдә Горгудун өзү илә бағлыдыр.

Мәсәлән, «Бамсы Бејрәк боју»нда Дәли Гарчар бачысы Бануҹичәји истәмәк үчүн кәләнләрин һамысыны өлдүрүр. О, елчилијә кәлән Дәдә Горгуду да өлдүрмәк истәјир. Дәдә Горгуд әввәлҹә онун әлини гурудур, төвбә етдикдән сонра сағалдыр ки, бунунла да онун икинчи бир чәһәти, икинчи бир

[18] Мифы народов мира, в двух томах. Т. 2. М., «Сов. энциклопедия», 1982. С. 5.

хүсусиjjәти ортаjа чыхыр. Демәк, о, һәм дә өвлиjа, харигүл'-адә гүдрәтә малик әрән, һәтта саһир имиш.

Дәдә Горгудун гүдрәти һаггында вахты илә Әлишир Нәваи дә jазмышды:

«Мә'лумдур ки, о, өзүндән нечә ил әввәл олмушлардан вә өзүндән нечә ил сонра олачаглардан хәбәр верирди»[19].

Дәдә Горгуд мүгәддәсдир,өвлиjадыр, әрәндир. Еjни заманда о, һәм дә әфсанәләшдирилмиш, һәтта әсатири боjалар алмышдыр. Мәсәлән, бир аталар сөзүнә көрә, куjа ки, онун атасынын ады Гарымыш бәj, анасы исә ала көзлү див гызы имиш[20].

Рәшидәддинә вә Әбүлгазиjә көрә, Дәдә Горгуд 295 ил jашамышдыр[21]. «Китаби-Дәдә Горгуд»а көрә исә онун өмрү даһа узун олмушдур. Халг ичәрисиндә кәзән бә'зи әфсанәләрә көрә исә Горгуд һәтта Короғлунун атасыдыр. Башга бир әфсанәjә көрә, Дәдә Горгуд илк гопузу шеjтанларын «көмәjи» илә дүзәлтмишдир.

---

[19] *Жирмунский В. М.* Огузский героический эпос и «Книга Коркута». Книга моего деда-Коркута, с. 152.

[20] Jенә орада, с. 147.

[21] Бах: *Э. Султанлы.* Геjдләр. АДУ-нун елми әсәрләри, Бакы, 1958.

ИСКИТ ВӘ ҺУН ӘФСАНӘЛӘРИ

1. ДАНДАМИД ВӘ АМИЗОК

Бир дәфә ики скиф (түркләр онлара искит деjирләр) — Дандамид вә Амизок өз араларында гардашлашырлар. Онлар бирликдә бир-биринин ганларын ичирләр. Лакин онларын достлашдыгларынын дөрдүнчү күнү гәфләтән онларын торпагларына дикәр скиф таjфасы—савраматлар басгын етдиләр.

Һеч ким һүчуму көзләмәдиjиндән савраматлар достларын гәбиләсиндән чохлу дөjүшчү гырдылар, хеjли һиссәсини исә дири апардылар вә әһалини тамамилә гарәт етдиләр.

Әсирләрин арасында Амизок да вар иди. Ону апаран заман о, достуна гышгырараг ганы вә достлуғу она хатырлатды. Буну ешидәрәк, Дандамид һамынын көзү гаршысында дүшмәнин үзәринә чапды. Савраматлар низәләрини галдырараг санчмаг үчүн онун үзәринә jеридиләр, о исә «Зирин» — деjә гышгырды. Әкәр кимсә бу сөзү тәләффүз едирдисә, савраматлар ону өлдүрмүрдүләр, чүнки ону әсирләрдән киминсә пулуну вериб кери алан кими гәбул едирдиләр. О, башчынын jанына кәтирилән заман достунун она верилмәсини хаһиш етди. Башчы һагг тәләб едәрәк деди ки, бөjүк мәбләғдә пул алмаjынча ону бурахмаjачаг. Дандамид деди: Нәjим вар идисә һамысыны сиз гарәт етмисиниз. Һеч нәjим олмадығы һалда һагг верә биләрәмсә ону мәмнуниjjәтлә сизә тәгдим едәрәм. Нә истәjирсинизсә әмр един. Әкәр истәjирсәнсә достумла нечә давранырсан, мәнимлә дә о чүр ет.

Саврамат чаваб верди: «Зирин» сөзү илә кәлдиjин һалда сән мәнә лазым деjилсән. Бәдән үзвләриндән биринин әвәзинә достуну апара биләрсән».

Дандамид сорушду ки, о нәjи көтүрмәк истәjир; башчы онун көзләрини тәләб едәркән Дандамид о дәгигә көзләринин кәсилиб чыхарылмасына разылыг верди. О заманлар савраматлар бу чүр дә һагг алырдылар.

Көзләри чыхарылдыгдан сонра Дандамид Амизокла бәрабәр кериjә гаjытды; сонра өзләринкиләрә бирләшдиләр.

Бу һадисәдән сонра савраматлар һүчум етдикләри скиф тајфасыны тә'рифләјир вә дејирдиләр ки, онлар мағлуб олмамышлар. Чүнки бу тајфа ән јахшы не'мәт олан јахшы ағыл вә достлара сәдагәтдән мәһрум дејилдир.

Һәлә бу азмыш кими савраматлар бу һадисәдән елә горхуја дүшмүшдүләр ки, кечә икән тамамилә чыхыб кетмишләр. Амизок исә достундан кери галмамаг үчүн өзү-өзүнү кор етди вә һәр икиси скиф ичмасында бөјүк һөрмәтлә узун бир өмүр јашадылар.

2. АМАГА

Сарматлар басгын заманы өз чәлдликләри вә көзләнилмәзликләри илә хүсуси фәргләнирдиләр. Онларын гадынлары да кишиләр кими, дөвләт вә һәрб ишләриндә иштирак едирдиләр.

Јунанлар арасында белә гадынлардан бири Сармат һөкмдарынын арвады һаггында рәвајәт сахланылмышдыр.

Ону Амага дејә чағырырдылар. Өз әринин јемәјә вә ичмәјә һәрислијини көрәрәк, о, өзү мәһкәмә гурур, өзү көзәтчи дәстәләрини тә'јин едир, өзү дүшмән басгынларыны дәф едир вә гоншу тајфаларла иттифагда дөјүшүрдү. Онун шөһрәти бүтүн скифләрә бәлли иди.

Бир дәфә о, скиф чарларындан бири илә өзүнүн һимајәјә көтүрдүјү херсонлулары тәһгир етдији үчүн мүбаһисә етмишди. Һөкмдарын арвады, һәр шејдән әввәл, херсонлулара тохунмамағы әмр едир, лакин гоншу скиф һөкмдары онун ирадәсинә мәһәл гојмадығы заман о, бәдәнчә гүввәтли вә гәлби мөһкәм олан јүз ијирми адам топлајыр, һәр биринә үч ат верир, атлардан икиси һәмишә еһтијатда һазыр олмаг үчүн иди. О, бир сутка әрзиндә дүз ики јүз верст гәт едәрәк гәфләтән һөкмдарын сарајына һүчум едир, бүтүн гапычылары гырыр. Көзләнилмәз һүчумла мағлуб едилмиш вә чашгын дүшмүш скифләр фикирләширдиләр ки, басгына онларын көрдүкләриндән дәфәләрлә чох адам кәлмишдир. Һөкмдар гадын Амага исә өз дәстәси илә тез сараја, һөкмдар олан јерә сохулур вә һөкмдарла бәрабәр онун бүтүн ә'јанларыны өлдүрүр, вар-дөвләтини исә херсонлулара верир.

3. АТТИЛА

V әсрдә бу дәфә јени умуми һунлар ады алтында түрк тајфалары тәзәдән гүввәјә вә шөһрәтә наил олурлар. Бүтүн алманлара вә јахуд о вахтлар готлар адландырылан јашајыш саһәләринә белә бир шајиә јајылды ки, куја көрүнмәмиш вәһши бир халг јараныб, каһ ахын кими дағлардан енир, каһ да јердән галхараг јолуна дүшән нә варса чевирир вә маһв едир. 44-чү илә јахын Аттила онлара башчылыг етмәјә башлајандан сонра һунлар хүсуси илә горхунч олдулар.

Аттила тәрәфиндән тамамилә фәтһ едилмиш готлар ону «Танры гырманчы» адландырыр вә өз тәсвирләриндә Аттиланы гәһрәман нәһәнкләр кими көстәрирдиләр. Гот јазычылары нәгл едирдиләр ки, һунлар Азов дәнизи саһилиндән вә Дон чајынын мәнсәбиндән чыхмыш, чадукәр вә натәмиз руһлардан әмәлә кәлмишләр. Гот јазычылары дүнјада олан ән кобуд сөзләрлә һунлары «бәзәјирдиләр».

Онлар—готлар һунлар һаггында данышырдылар ки, онларда киши чинсиндән ушаг доғулан заман јанагларыны кәсиб атырлармыш ки, түк битмәсин. Амма, бүтүнлүклә, онлар һамысы енликүрәк гамәтә (күчлү бәдән үзвләринә), јоғун бојуна, јекә баша малик идиләр. Илк нөвбәдә бу икиајаглы һејванлар адам дејил, инсан чилдиндә кобуд јонулмуш даш дирәкләрдиләр; ат үзәриндә јөндәмсиз, лакин мөһкәм идиләр, санки јапышырдылар вә ән мүхтәлиф ишләрин өһдәсиндән кәлирдиләр. Дөјүшә башлајаркән, онлар дәстәләрә ајрылыр вә горхунч сәс-күј галдырараг дүшмән үзәринә атылырлар. Ја сәпәләнмиш, ја да бирләшмиш һалда илдырым сүр'әти илә һүчум едир вә јахуд керијә чәкилирләр. Онлары даһа дәһшәтли дөјүшчү едән: биринчиси, узаг мәсафәдән охлағыг зәрбәләри, икинчиси исә гылынчла тәкбәтәк дөјүш заманы онларын гејри-ади чәлдликлә дүшмәнә кәмәнд атыб вә бунунла да ону бүтүн һәрәкәтләрдән мәһрум етмәләридир.

Готлар өз амансыз дүшмәнләри—һунлары белә тәсвир едәрәк тәсдиг едирдиләр ки, «Онлар нәјин әдаләтли, нәјин әдаләтсиз олдуғуну вәһши һејванлардан белә артыг анламырдылар. Онлар өзләрини икимә'налы вә мүәммалы апарырлар. Онларын дили чәтинликлә инсан дилини хатырладыр».

Әкәр бу тәсвирдән готларын бүтүн гәрәзли әлавәләри атыларса, һунларда һәлә ијирми пејғәмбәрин дөврүндә Јерусәлимә кедиб чыхан вә мәғрур Иран чары Дараны чөлләрдән гован икид инсанлар—туранлыларын билваситә давамыны көрәрик. Мүәјјән дөврләрдә дә саггал вә һәтта сачларыны узун сахламаг түркләрин әчдадларына хас олмушдур.

Јунанларын да һунлар һаггында өз фикирләри вар иди. Онлардан өзү горхунч һунларын ичәрисиндә олан бирини динләјәк. Бу адам Аттиланы өзү көрүб, онунла наһар едиб

вә бу нәһәнк адамын нечә јашадығыны мүшаһидә етмишдир. Һәмин шаһид, 448-чи илдә Бизанс императору тәрәфиндән Аттиланын сарајына көндәрилмиш сәфирлијин катиби—јунан Приск иди. Сәфирлијин әввәлки тарихи беләдир.

Һунлар јунанлары ағыр мәғлубијјәтә уғрадараг онларла сүлһ бағладылар. Сүлһүн шәртләринә көрә, һунлар бүтүн гачгынларын кери гајтарылмасыны, бач верилмәсини вә јунан торпағында һунларла јунанлар арасында алверин бәрабәрһүгуглу вә һунлар үчүн һеч бир тәһлүкәси олмамасыны тәләб етдиләр.

Јунанлар бу шәртләрлә разылашдылар, лакин данышыглар кедән заман Аттиланы өлдүрмәк үчүн һунларын сәфири Едикону рүшвәтлә әлә алдылар. Сатгын Едикон гајытдығы заман, һунларын башчысыны хәбәрдар етмәк үчүн јунан Приск Аттиланын јанына кәлди. Кәшфијјат јахшы ишләмишди вә Аттила суи-гәсд барәдә билирди. Инди дә сөзү јунан Прискә верәк.

«Биз чохсајлы көзәтчи дәстәси илә горунан Аттиланын алачығына дахил олдуг. Аттила тахта отурачагда әјләшмишди. Биз бир гәдәр кәнарда дајандыг, сәфир исә јахынлашараг ону саламлады. О, чар тә'рифнамәсини тәгдим етди вә деди ки, император һәм она, һәм дә аиләсинин бүтүн үзвләринә чансағлығы арзулајыр. Аттила чаваб верди: «Јунанларын мәнә арзуладыгларыны мән дә онлара арзу едирәм». Бирдән Аттила суи-гәсд һаггында мә'луматы олдуғуну билдирмәдән нитгини Викилаја јөнәлтди; ону утанмаз һејван адландырды, она көрә ки, о, бүтүн һун тәрәфиндән гачыб кедәнләр верилмәдији һалда, белә онун јанына кәлмәјә чүр'әт етмишдир. Викила чаваб верди ки, скиф халгларындан онларда һеч бир нәфәр дә олсун гачгын јохдур, һамысы верилмишдир. Аттила һөкмлә дејирди ки, о, бизанслылара гәтијјән инанмыр, Викиланы исә һәјасыз сөзләринә көрә пајаја кечирәр вә гушлара јем едәрди вә буну јалныз она көрә етмир ки, о сәфирлијин һүгугуна һөрмәт едир».

Белә бир гәбулдан сонра Викила һун Исло илә бирликдә күја гачанлары јығмаг мәгсәдилә императорун јанына Бизанса јола салыныр, әслиндә исә Едикона бојун олунан гызылы топлајыр. Сәфирләр, о чүмләдән Приск Аттиланын архасынча шимала јолландылар. Аттила јолүстү бир кәндә кәлди вә бурада бир чаван гызла евләнди. Онун чохлу арвады вар иди, анчаг скиф адәти илә бу гызла да евләнмәк истәјирди.

«Нәһајәт, бир нечә чај кечәрәк—Приск давам едир—биз бөјүк бир кәндә чатдыг. Аттиланын игамәткаһы бурада јерләширди. Бизи инандырырдылар ки, Аттиланын бу сарајы

башга јерләрдә олан сарајларындан чох көзәлдир. Сарај әллә јонулмуш тир вә тахтадан тикилмиш мүдафиә мәгсәдилдән даһа чох көзәл көрүнмәк үчүн тахта чәпәрлә әһатә олунмушдур. Чәпәрдән бир гәдәр аралыда Аттиладан сонра скифләр арасында бөјүк гүввәјә малик Оникисин тәрәфиндән тикдирилмиш бөјүк һамам јерләширди.

Кәндә дахил оларкән Аттиланы назик һөрүкләрә бүрүнмүш, сыра илә кедән гызлар гаршылады. Бу гызлар Аттиланы саламлајараг скиф маһнылары охујурдулар. Чар сарајына јол Оникисин евинин јахынлығындан кечирди. Аттила Оникисин евинин јахынлығында оларкән Оникисин арвады әлләриндә јемәк вә шәраб кәтирән хидмәтчиләрлә бәрабәр евдән чыхды. Бу, скифләрдә ән јахшы һөрмәт әламәти иди. Онлар Аттиланы саламладылар вә өз еһтирамыны билдирмәк әламәти олараг она кәтириләндән дадмасыны хаһиш етдиләр. Өз севимлисинин арвадыны разы салмаг үчүн Аттила атын үстүндә хидмәтчиләр тәрәфиндән она узадылмыш күмүшү габлардан јемәк једи».

Белә тәмтәраглы гәбулдан сонра тәпәнин зирвәсиндә тикилмиш чар евинә кетди.

Приск сәһәри күн тәзәдән һәдијјә илә Оникисин јанына кетди ки, сәфирләрлә данышыгларын нечә апарылачағыны өјрәнсин.

Оникисин гапысында гәбул олунмасыны көзләјән Приска харичи көркәминдән скифә охшајан бир нәфәр јахынлашыб јунанча саламлашды. Приск буна чох тәәччүбләнди ки, скифләр јунанча данышырлар, бу адам исә көркәминә көрә танынмыш скифи хатырладыр, варлы кејинмиш, сачы даирәви гырхылмышды. Приск ондан ким олдуғуну сорушду. Мә'лум олду ки, о, Дунај үзәриндә јерләшән Бизанс шәһәрләринин бириндәндир вә јунандыр; о варлы олмуш, шәһәр һунлар тәрәфиндән алынан заман әсир дүшмүш вә варлы олдуғу үчүн бөлкү заманы Оникисин пајына дүшмүшдү, чүнки варлы адамлар Аттиладан сонра онун ә'јанларынын пајына дүшүрдү. Јунан данышыр ки, мән сонра ромалылара гаршы дөјүшләрдә фәргләндим. Скиф ганунларына көрә мүһарибәдә әлә кечирдикләримин һамысыны өз ағама верирдим, әвәзиндә азадлыг алыб скиф гадыны илә евләндим, ушагларым олду вә инди хошбәхтәм. Оникиси мәни өз столунун архасында әјләшдирир вә мән өзүмүн индики һәјатымы әввәлкиндән үстүн һесаб едирәм, чүнки скиф өлкәсиндә јерләшән јаделлиләр дөјүшләрдән сонра сакит вә гајғысыз өмүр сүрүрләр; һәр кәс нәји варса истифадә едир вә һеч ким ону на-

57—14

раһат етмир». Бундан сонра јунан скиф һәјат тәрзини јунан һәјат тәрзиндән үстүн тутараг тә'рифләди.

Бу минвалла јунан өз сөһбәти илә Приски инандырды ки, һунлар һеч дә готларын тәсвир етдикләри кими гәддар, ганичән дејил, әксинә хејирхаһ вә әдаләтли адамлардыр, өз әсирләринә ата кими јанашырлар ки, бунунла бүтүн түркләр та гәдимдән ад чыхармышлар.

Нөвбәти күн Приск дикәр сәфирләрлә бәрабәр Аттиланын өзүнүн наһар столуна дә'вәт едилмишди.

«Биз тә'јин олунмуш вахтда кәлдик вә Аттила илә үзбәүз отағын астанасында дајандыг. Шәрабдолдуранлар, өз өлкәләринин адәти үзрә, пијалә вердиләр вә отурмаздан әввәл биз баш әјдик. Бунлары етдикдән вә пијаләдә шәрабдан даддыгдан сонра наһар етмәк үчүн бизә нәзәрдә тутулмуш отурачаглара тәрәф кетдик. Отурачаглар һәр ики тәрәфдән отагбоју дүзүлмүшдү. Ән ортада Аттила күрсүдә әјләшмишди. Наһар едәнләр үчүн биринчи јерләр Аттиладан сағ тәрәф һесаб едилир; икинчиләр исә биз әјләшдијимиз сол тәрәфдә отурурду. Һамы гајда илә јерләшәндән сонра шәрабдолдуран Аттилаја шәраб долу пијалә кәтирди. Аттила пијаләни галдырды вә сырада биринчи әјләшәни саламлады. Шәрәфинә салам сөјләнилән шәхс ајаға галхды; Аттила шәрабы ичиб пијаләни гајтармајынча о, әјләшә билмәзди. О, әјләшәндән сонра дикәр иштиракчылар бу минвалла ону јад етдиләр, пијаләни гәбул едир, саламлајараг шәрабы ичирдиләр.

Икинчи вә нөвбәти гонаглары, ејни заманда бизи дә дикәрләри илә бәрабәр сыра илә Аттила саламлады. Һамыја белә бир шәрәф көстәрилдикдән сонра шәрабдолдуранлар чыхдылар. Аттиланын столу јанында һәр үч, дөрд гонаг үчүн стуллар елә дүзүлмүшдү ки, һәр кәс сырадан чыхмадан гојулмуш јемәкдән истифадә едә билсин.

Биринчи Аттиланын хидмәтчиси әтлә долдурулмуш бошгабла дахил олду. Онун ардынча дикәр хидмәтчиләр гонаглар үчүн столлара јемәк вә чөрәк вердиләр.

Дикәр һунлара вә бизә мүхтәлиф чүр тәам һазырланмыш вә күмүш габларда верилмишди. Аттиланын столунда исә тахта бошгабда әтдән башга һеч нә јох иди. Бүтүн һалларда о, сәмимијјәт көстәрирди. Гонагларын һамысынын гәдәһләри гызылдан вә күмүшдән иди. Онун пијаләси исә тахтадан һазырланмышды. Аттиланын кејдији палтар садәлији вә сәлигәлилији илә фәргләнирди. Чүнки нә үстүндәки гылынчы, нә скиф ајаггабысынын дүјмәләри, нә дә атынын јүјәни башга скифләрдә олдуғу кими, нә гызыл, нә дә ки, башга гијмәтли даш-гашларла бәзәдилмәмишди.

Биринчи габларда гојулмуш јемәкләр јејилиб гуртардыгдан сонра, биз һамымыз ајаға галхдыг, әввәлки гајда үзрә Аттилаја кәтирилмиш шәраб долу пијаләни онун сағлығына ичдикдән сонра өз отурачагларымыза кәлдик. Бу шәкилдә биз она өз еһтирамымызы билдирәрәк әјләшдик. Һәр бир столун үзәринә габларда дикәр јемәкләр дүзүлмүшдү. Һамы габыны көтүрүр, әввәлки тәк ајаға галхыр, сонра шәраб ичир вә әјләширдиләр.

Гаранлығын дүшмәси илә әлагәдар мәш'әлләр јандырылмышды. Ики һун Аттиланын гаршысында онун гәләбәсини вә дөјүшләрдә гочаглығыны вәсф едән маһнылар охујурдулар.

Һәмсөһбәтләр онлара бахыр: бә'зиләри маһны вә ше'рләри динләдикчә уғунур, бә'зиләри валеһ олур, дикәрләри исә дөјүшләри хатырлајараг гәһәрләнирдиләр. Бәдәнчә гочалыгдан зәиф дүшмүшләр, лакин руһча сакит оланлар исә көз јашы ахыдырдылар.

Онун ардынча мәчлисин гаршысына донгар Зеркон Мавруси чыхды. Өз көрүнүшү, палтары, сәси вә күлмәли сөзләри илә латын дилини ја гот, ја да һун дилләри илә гарышдырыр вә беләликлә, бүтүн иштиракчылары әјләндирир вә Аттиладан башга онлары фасиләсиз күлдүрүрдү. Тәк Аттила дәјишмәз вә дөнмәз галмышды, күлмәк үчүн һеч бир сәбәб тапмамышды. О, јалныз јанында дајанмыш ән кичик оғланларындан биринин јанагларыны сығаллајыр, шән вә мүлајим бахышла ону сүзүрдү.

Нөвбәти күн сәфирләр бурахылыш үчүн ичазә истәдиләр. Оникиси онлара деди ки, Аттила да онлары бурахмаг истәјир. Сонра башга јүксәк мәнсәб саһибләри илә Бизанса јола салмаг үчүн мәктуб тәртиб етдиләр. «Бүтүн бунларла бәрабәр,— Приск давам едир,— Аттиланын арвады—Крека бизи онун ишләр мүдири Адаминин јанында наһара дәвәт етди. Биз бураја бир нечә танынмыш скифлә бәрабәр кәлдик, илтифатла вә күләрүзлә гаршыландыг вә шәраба гонаг олдуг. Гаршыда дајанан һәр кәс скиф диггәтлилији илә ајаға галхыр, бизә долу пијалә верир, сонра ичәни гучаглајыб өпүр вә пијаләни керијә көтүрүр. Наһардан сонра өз алачығымыза кетдик вә узаныб јатдыг.

Нөвбәти күн Аттила бизи јенә гонаглыға дә'вәт етди. Биз онун јанына кәлдик вә әввәлки кими кеф еләдик. Гонаглыг заманы Аттила бизә меһрибан сөзләр һәср етди. Биз гонаглыгдан кечә чыхдыг.

Приск данышыр ки, бу гонаглыглар заманы шәрабла бәрабәр бал вә хүсуси ички—кам верирдиләр.

Үч күнүн тамамында сәфирләр лајигли бәхшишләрлә јола салындылар. Керијә гајытдыгда онлар Аттилаја суи-гәсдин иштиракчысы олан Викила илә растлашдылар. О, Едикону әлә алмаг үчүн тә'јин олунмуш гызылы кәтирирди. Лакин Аттила әввәлҹәдән суи-гәсд барәдә хәбәрдар олунмушду вә Викила кәлиб чатдыгда бу иш барәдә һәр шеји ачыб данышмаға мәҹбур етди, бүтүн гызыллары алды вә Викиланын өзүнүн сатын алынмасы үчүн гызыл тәләб етди. Сонра Аттила Бизанса өз сәфири Исланы вә ев адамы, мирзәси олан, данышыгларда һәмишә истифадә етдији ромалы Орести көндәрди. Орестә әмр олунмушду ки, Викиланын Едикона кәтирдији гызылын кисәсини өз бојнуна ассын, бу көркәмдә шаһын вә суи-гәсдин биринҹи баиси, һәрәм хидмәтчиси Хрисафијанын гаршысында көрүнүб сорушсун: онлар бу кисәни танызјарлармы?

Сәфир Ислаја шифаһи олараг бунлары сөјләмәк тапшырылмышды: «Сән, Феодосиј, алиҹәнаб валидејнләрдән доғулмусан, мән өзүм дә, Аттила, әсилзадәјәм вә атамын јолуну давам етдирәрәк алиҹәнаблығы там тәмизлијиндә сахламышам. Сән, Феодосиј, исә бунун әксинә олараг алиҹәнаблыгдан узаглашараг Аттилаја баҹ вермәклә көлә олдун. Бунунла чох пис едирсән вә сәфеһ гул кими сәндән јахшы олан, талејин сәнин аған етмиш кәсә гәсд едирсән».

Горхунҹ һунларын һөкмдары Аттила белә иди. Прискин тәсвирләриндән бизә мә'лум олур ки, Аттила сарајындакы адәтләр сырф түрк адәтләри иди ки, биз сонралар јүз илләр боју ејнилә һәмин адәтләрә дикәр түрк һөкмдарларынын сарајларында тәсадүф едәҹәјик.

Шәрг империјасынын императору илә мүбаризәдән башга, Атилла Гәрби Рома империјасынын императору III Валентиниан илә дә арамсыз дүшмәнчилијә киришмишди. Бу дүшмәнчилијин илкин сәбәбкары өз гудуз мә'нәвијјаты илә фәргләнән Валентинианын баҹысы Гонорија иди. Бунун үчүн дә Гонoријанын анасы она гаршы гејри-ади һәрәкәт едәрәк Гонoријадан кәбинсиз галмасыны тәләб етмишди. Гонорија бу әзабдан хилас олмаг үчүн Аттилаја үзүк көндәрәрәк онунла евләнмәји тәклиф етди. Аттила бу тәклифи гәбул етди вә о, нәинки гардашындан евләнмәјә разылыг, һәтта баҹысына ҹеһиз кими Рома империјасынын бир һиссәсини тәләб етди. Валентиниан бу тәләби рәдд етсә дә, Аттила инадкарҹасына дедикләринин үстүндә дајанмышды. Наразылыг нәһајәт ганлы мүһарибәјә кәтириб чыхарды.

Аттиланын бу мүһарибәјә јүрүшү халгларын бир јердән башга јерә көчмәсинә бәнзәјирди. Бүтүн алман вә дикәр Авропа тајфалары бу мүһарибәдә иштирак етмәјә мәҹбур едилмишдиләр. Нәтиҹәдә о, дүз Франсанын мәркәзинә гәдәр кәлиб чыхды вә бурада Каталаун дүзүндә халгларын дәһшәтли дөјүшү баш верди. Сонра һәр ики тәрәф өзләрини галиб кими гәләмә версә дә, Аттила һәгигәтән мөһтәшәм бир гәләбә чалмышды.

Бу һадисә 451-ҹи илдә баш вермишди. Ики илдән сонра исә Аттила вәфат етди. О, өз тојунда куја шәраб ичмәкдән өлмүшдү. Онун һәмишә ајыг олдуғу нәзәрә алынарса, доғрусу ону зәһәрләмишдиләр.

АРХАИК ДҮНЈАКӨРҮШҮ ВӘ МИФОЛОКИЈА: ГАРШЫЛЫГЛЫ ТӘ'СИРИН ДИНАМИКАСЫ

Дүнјакөрүшү ичтимаи вә фәрди шүурун мүрәккәб, синтетик вә интеграл нә варса јаратдығыдыр, төрәмәсидир. Дүнјаја бахышы ифадә едән дүнјакөрүшү дүнја вә дүнјада инсанын һаггында тәсәввүрләрдир.

Танынмыш рус философу Владимир Соловјов дүнјакөрүшүнү «әгли пәнчәрә» адландырмышдыр. Онун мүхтәлиф компонентләри—билик, әгидә, е'тигад, әһвали-руһијјә, чәһдләр, үмидләр, мә'нәви дәјәрләр, нормалар, идеаллар вә с. вардыр. Бә'зи философлар дүнјакөрүшүнү дүнјанын там ин'икасынын зәрурәти илә шәртләнән инсанын керчәклијә үмуми мүнасибәти, шүурун конкрет-тарихи вәзијјәти вә сосиал-практик функсијасы кими изаһ едирләр. Дүнјакөрүшүнүн һәјати-практики сәвијјәси кениш вә рәнкарәнк күндәлик тәчрүбәдә кортәбии олараг тәшәккүл тапыр вә сағлам дүшүнчәјә сөјкәнир. Дүнјакөрүшүнүн бу сәвијјәсини чох вахт һәјат фәлсәфәси адландырырлар. Һәјати-практики дүнјакөрүшү өзүнә нәсилләрдән-нәсилләрә кечән вәрдиш, адәт вә ән'әнәләри, еләчә дә һәр бир конкрет фәрдин дәрк едилмиш тәчрүбәсини вә с. әһатә едир. Бу исә, өз нөвбәсиндә, инсана мүрәккәб һәјати вәзијјәтләрдән баш чыхармаға көмәк едир. Бунунла јанашы, дүнјакөрүшүн бу сәвијјәси дәриндән дүшүнүлмәси, систематиклији вә әсасландырылмсы илә сечилмир. Бурада дахили зиддијјәтләрә, сабит, көһнәлмиш стереотипләрә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр.

Белә бир суал мејдана чыха биләр. Көрәсән, дүнјакөрүшүн јухарыда верилән тә'рифи керчәклијә, мифоритуалын һөкм сүрдүјү ән'әнәви чәмијјәтләрин дүнјаны һиссетмә анлајышына тәтбиг етмәк мүмкүндүрмү? Бизим фикримизчә, һәмин тә'риф мүасир ичтимаи шүур формаларынын тәдгиги саһәсиндә формалашан тә'рифдир. Бурада исә, мә'лум олдуғу кими, аксент инсанын «керчәклијә» мүнасибәтинә вә шүурун сосиал-практики функсијасына јөнәлдилир. Дүнјанын там ин'икасына олан тәләбат шүбһә доғурмур. Ән'әнәви чәмијјәтин адамы

үчүн бу дүнја бизим баша дүшдүјүмүз керчәклик дејилдир. Хатырладаг ки, ән'әнәви чәмијјәтин адамы јухуда, транс вәзијјәтиндә алынан мә'луматларын јозумуна даһа диггәт јетирирди. Бу икинчи керчәклик дүнјанын вә инсанын бүтөв мәнзәрәсинин формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Ејни заманда һәгиги дүнјаја мүрачиәт идракдан чох, әһвали-руһијјәјә вә с. нараһатлыға сәбәб олурду.

Тәдгигатчыларын фикринчә, фәлсәфә илә етнографија арасында тәкчә «дүнјакөрүшү» анлајышынын јозумунда дејил, һәмчинин онун тәдгигат методлары арасында да анлашылмазлыг, даһа доғрусу фикир ајрылығы мөвчуддур.

Фәлсәфәдә дүнјакөрүшү вә инсанын фәалијјәти арасындакы дәрин гаршылыглы әлагәјә вә гаршылыглы шәртләнмәјә даһа чох диггәт јетирилир. Бу да тамамилә ағлабатан вә доғру бир һал һесаб олунмалыдыр. Лакин бу заман ичтимаи шүур типләринин характеристикасы үчүн истифадә етдикләри информасијалар исә онлара көрә икинчи дәрәчәлидир. Һәмин мә'луматлар етнографија, фолклор вә јахуд археолокијанын фактларына әсасланырды. Шүбһәсиз, бу заман етнографын вердикләринә философун експерт гијмәти вермәји бачара билмәмәси ајдындыр вә изаһ едилә билмир. О, материалын етнограф тәрәфиндән јозумуна вә кәлдији нәтичәләрә инанмаға (јахуд инанмамаға) мәчбурдур. Етнографик материаллар вә онун шәрһинин гијмәти «кадр архасында» галыр. Нәтичәдә һәлә 20—30 ил бундан әввәл елми дөвријјәдә һөрмәтдән дүшмүш «фетишизм», «анимизм» вә с. «измләр» китабдан-китаба, мәгаләдән-мәгаләјә кечмәкдә давам едир. Демәк истәјирәм ки, «измләр» артыг тарихә чеврилмишдир. Јә'ни иш аләти олмагдан чыхмагдадыр.

Дүнјакөрүшүн етнографик тәдгиги факта даһа чох сөјкәнмәк чох вахт нәзәри шәрһә, диггәтсизлијә кәтириб чыхармышдыр ки, бу да өлкәдәки һуманитар елмләрин ашағы фәлсәфи мәдәнијјәтлә билаваситә әлагәдардыр. Бунунла бәрабәр динин, мифолокијанын, бүтөвлүкдә ичтимаи шүурун өјрәнилмәсиндә вулгар-материалист јанашма ән'әнәсинин јашамасы да өзүнүн мәнфи тә'сирини көстәрир. Әлбәттә мәсәләләрин өјрәнилмәсиндә мүхтәлиф бахышларын тәдгиги архаик дүнјаја һиссетмәнин нәзәријјәсинин јарадылмасында мәһдуд јерләри арадан галдырмаға имкан верәрди.

Гәдим түрк дүнјасынын, хүсусилә Урал-Алтај дүнјасынын архаик дүнјакөрүшүнү өјрәнмәкдән өтрү һәм етнографик, һәм дә археоложи материаллардан истифадә едилмәлидир. Архаик дүнјакөрүшүн дашыјычылары дүнјанын мәнзәрәсинин

фрагментар тәсвиринә архаландығындан, онлар дүнјанын мифоритуал мәнзәрәсинин бүтөвлүјүнү дәрк етмәјә чалышырлар. Көрүнүр, бу дүнјанын үмуми мәнзәрәсинин јарадылмасына чәмијјәтин тәләбатыны көстәрсә дә, ејни заманда архаик дүнјаја мүнасибәтин бөһранынын симптомларыны экс етдирмәклә, онун кејфијјәтчә башга вәзијјәтә дахил олмасыны ифадә едир. Сибирин Урал-Алтај бөлкәсиндә дүнјанын бу чүр мәнзәрәсинин формалашмасы анчаг гәдим түрк мәдәнијјәти үчүн әһәмијјәтә малик олдуғундан вә һәмин просес демәк олар ки, баша чатмадығындан диггәти чәлб едир. Түрк дөвләтчилијинин тәнәззүлү, јазынын итирилмәси илә дүнјаја мүнасибәтин дөнмәз реархаизасија просеси башланмышдыр.[1]

Белә һесаб етмәк олар ки, архаик дүнјакөрүшүн бүтөвлүјү онун биткин вә зиддијјәтсиз мәтнләр кими мөвчуд олмасы демәк дејилдир. Дүнјанын модели башлыча олараг фолклор мәтнләри, шаман чағырышлары, әфсанәләр, мифоложи сүжетләр, тапмачалар, нәғмәләр, епик әсәрләр, бир сөзлә, һәм дил саһәсиндә, һәм дә ритуал-дил давранышында реализә едилән нә варса, онларла ашкар олур, ајдынлашыр. Дилин исә әсас функсијаларындан биринин дүнјанын мәнимсәнилмәси вә ону өзү үчүн бир нөв «һәзм етмәси функсијасы»[2] олдуғундан, дүнјанын ән'әнәви моделиндән ејни мә'налыг вә гәтилик көзләмәк олмаз. Башга чүр исә архаик менталитетин принсипләриндән бири олан **мүтләгә** онун бүтүн ипостасларында севкисизлик, принсипи позула биләр. Архаик дүнјакөрүшү бә'зән бир сыра тәдгигатчылар мифоложи дүнјакөрүшү дә адландырырлар. Она көрә дә «миф» вә «мифолокија» анлајышларына јенидән гајытмаг мәчбуријјәтиндәјик.

XYIII әсрдә «миф» дедикдә «реаллыг» чәрчивәсиндән кәнара чыхан нә варса о да баша дүшүлүрдү. Адәмин јарадылмасы, јахуд көзәкөрүнмәз адам, һәмчинин зулусларын нәгл етдији дүнја тарихи, еләчә дә Һесиодун Теогонијасы—бүтүн бунлар «мифләр» һесаб олунурду. Маарифчилик вә позитивизм дөврләринин вә дикәр басмагәлиб фикирләри кими мифләр дә христиан структуруна табе едилирди. Ја'ни Әһди-әтиг, јахуд Әһди-чәдидә игтибас едилмәјән нә варса һамысы миф вә уйдурмалар сырасына дахил едилирди. Лакин етнографларын (етнографлар да демәк олар) тәдгигатлары бүтпәрәст дүнјаја гаршы јөнәлдилмиш христиан полемикасынын семан-

[1] Бах: *Сагалаев А. М.* Урало-Алтайская мифология. Символ и архетип, с. 17.

[2] *Топоров В. Н.* О некоторых предпосылках формирования категории посессивности. Славянское и балканское языкознание: Проблемы диалектологии. Категория посессивности. М., 1986. С. 147.

тик ирсинә тәзәдән бахмаға мәчбур етди. Вә биз нәһајәт мифин еләмүһүм чәһәтләрини дәрк едиб, анламаға башлајырыг ки, һәмин мә'на мифә «примитив» вә архаик чәмијјәтләр тәрәфиндән верилмишдир. Һәмин чәмијјәтдә исә мә'лум олдуғу кими, миф ичтимаи һәјатын вә мәдәнијјәтин һәгиги әсасы олмушдур.[3] Белә чыхыр ки, һәмин чәмијјәтләрдә миф мүтләг һәгигәти ифадә едирди. Чүнки чәмијјәт үзвләринин фикринчә, миф мүгәддәс тарихи чатдырырды, јә'ни инсандан јүксәкдә дуран нә варса ондан мә'лумат верирди.[4] Реал вә мүгәддәс һесаб едилән миф типик, о чүмләдән **тәкрар олунан** бир һадисәјә чеврилир, чүнки о, өзү модел кими вә мүәјјән дәрәчәдә инсанын бүтүн әмәлләринә һагг газандыран олур. Башга сөзлә десәк, миф дүнјанын— заманын әввәлиндән нә баш верибсә онун **һәгиги тарихи** һесаб олунур вә инсанын давранышынын нүмунәси кими чыхыш едир. Аллаһларын, јахуд да мистик гәһрәманларын типик һәрәкәтләрини бир нөв тәкрар едән, јахуд да садәчә олараг онлара мачәрачылыг дону кејиндирән архаик чәмијјәтин адамы өзүнү дүнјәви замандан ајырыр вә сеһрбазлыгла јенидән Бөјүк мүгәддәс замана кедиб чыхыр.[5] Көрүндүјү кими, мүасир дилдә баша дүшүлән кими мифи «уйдурма» һесаб етмәк архаик дөврләр вә онларын мәдәнијјәтләри үчүн гәбуледилмәздир. Һалбуки ән'әнәви мәдәнијјәт дөврүнүн инсанлары үчүн миф керчәклијин јеканә, дүзкүн вәһјидир. Бә'зи тәдгигатчылар буну башга чүр, коллектив тәфәккүр формасы да һесаб едирләр. Әслиндә миф илк тәфәккүр формасы олуб һәм фәрдилији вә һәм дә ичтимаилији өзүндә бирләшдирмишдир. Миф һаггында, хүсусилә архаик чәмијјәтләрдә мифин анлашылмасы һаггында мә'лумата **мифолокија** һаггындакы мә'луматы әлавә етмәлијик. Әслиндә «мифолокија» сөзү һәрфән јунан дилиндән тәрчүмә олунарса, әфсанәләрин, әсатирләрин шәрһи, ифадә олунмасы кими баша дүшүлүр. Һәгигәтән дә чохлары белә һесаб едир ки, мифләр антик дөврдә јарадылан гәдим нағыллар, аллаһлар вә гәһрәманлар һаггында тарихләрдир. Мифолокија бу чүр анламда керчәкликлә һеч бир мүнасибәтдә олмајан гәдим әфсанәви һадисәләрин мәчмусу кими баша дүшүлүрдү. Лакин әксәр алимләрин фикринчә, мифолокија, һәр шејдән әввәл, ичтимаи шүурун ифадәсинин хүсуси формасыдыр, инкишафын илкин мәрһәләләриндә ја-

[3] Бах: *Мирча Элиаде.* Мифы. Сновидения. Мистерии, «Рефл-бук», «Ваклер», 1996. С. 22.

[4] Бах: Јенә орада.

[5] Јенә орада, с. 22—23.

шајан инсанлара хас олан әтраф мүһитин дәрк едилмәсинин, анлашылмасынын үсулудур. Гәдим инсан өзүнү әтраф мүһитдән ајырмырды, о, коллективлә нечә бағлы идисә, јашадығы тәбиәтлә дә о дәрәчәдә әлагәдар иди. Тәбиәтлә инсанын бу чүр вәһдәти, мәнтиги тәфәккүрүн емосионал саһә илә бирлији дүнјанын бир чанлы кими баша дүшүлмәсинә кәтириб чыхарырды. Гәдим инсан үчүн бүтүн космос өзү кими чанлы иди. Она көрә дә космосун һәр бир елементи чанлы кими тәсәввүр олунурду. Бураја улдузлар, дашлар, чајлар, ағачлар вә с. дахил иди. Гәдим инсанын мөвчудлуғунун әсас гануну дүнјада һәр шејин бир-биринә охшадығы, бир-биринин ејни олдуғу, јә'ни предметләри дә инсанларын өзү кими чанлы олмасына инам иди. Тәбиәт шејләрин садәләвһ формада чанлылашдырылмасы, шејләрин вә һадисәләрин тәчәссүмү, кениш шәкилдә тәбиәтлә чәмијјәтин метафорик гаршылашдырылмасы да бу гәбилдәндир.[6]

Үмумијјәтлә, миф бизим өз-өзүмүзү сејр етдијимиз, көрә билдијимиз әбәди күзкүдүр. Әслиндә мифләр каинатын нечә әмәлә кәлмәси һаггында дүшүнчәләрдир. Бә'зи Гәрб алимләринин фикринчә исә мифләр елмин ән гәдим формаларындан биридир. Даһа дәгиг десәк, мифләр бу вә ја дикәр һадисәнин нә үчүн баш вермәси сәбәбини изаһ етмәјә чәһддир. Демәли, дин вә фәлсәфә саһәләри илә әлагәдардыр. Миф ејни замакда *«тарихдән әввәлки дөврүн»* тарихидир.[7] О, бәшәријјәтин јазылы тарихинин башланмасына гәдәрки дөврү һаггында мә'лумат верән мүһүм мәнбәләрдән биридир. Миф һәмчинин адәтән фолклор формасында мөвчуд олан әдәбијјатын ән гәдим формасыдыр. О, гәдим инсанлара онларын кимлији вә нечә јашамаглары һаггында данышан һекајәләрдир.

Беләликлә, миф индијә гәдәр әхлагын, дөвләтчилијин вә милли өзүнүдәркин әсасы олараг галмагдадыр[8]. Әлбәттә, мифи там шәкилдә «примитив, елмәгәдәр» тәфәккүрүн мәһсулу һесаб етмәк олмаз. Әслинә галанда һәјат бизим күнләрдә дә мифоложи символ, мә'на, мифоложи диллә зәнкиндир. Бүтүн бунлар исә үмумбәшәри ирсин гијмәтли һиссәсидир. Тәмсилләр, нағыллар, әдәбијјат, епос вә дастанлар, бөјүк динләрин, мүгәддәс китабларын—бүтүн бунларын һамысында гәдим мифләр мүһүм рол ојнајыр. Гәдим мифләр исә өзлүјүндә заман, мәкан һүдудларыны вә мәдәни фәргләри арадан галдырыр.

[6] Бах: *Бирлайн Дж. Ф.* Параллельная мифология. М., Крон-Пресс, 1997. С. 13.
[7] Јенә орада, с. 14.
[8] Јенә орада.

Әлбәттә, бурада мифолокијанын көркәмли тәдгигатчысы Чон Френсис Бирлајнын миф һаггында бир сыра фикирләрини вермәк лазым кәлир.

Миф бүтүн инсанлар үчүн бүтүн заманәләрдә дәјишмәз вә даими оландыр. Мифдә олан үмуми моделләрә, сүжетләрә вә һәтта деталлара һәр јердә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу, онунла изаһ олунур ки, миф әчдадларымызын нәсилләрдән-нәсилләрә өтүрүлән хатирәләр ирсинин мәчмусудур. Миф һәтта бизим шүуралты структура дахил олур. Јәгин ки, мифләр бизим кенләрдә кодлашдырылмышдыр. Миф тәкчә јазылы тарихдән әввәл баш верән һадисә һаггында һекајәләр дејилдир. О, ејни заманда кәләчәкдә баш верәчәк һадисәләрин әһәмијјәти һаггында һекајәтдир. Миф кечмиши, бу күнү вә кәләчәји бирләшдирән бир сапдыр. Миф өзлүјүндә бизим беш һисс үзвләримиздән кәнарда олан реалини тәсвир едән уникал дилдир. О, тәһтәлшүур образлары илә шүурлу мәнтигин дили арасындакы учуруму долдурур.

Миф адамларын бүтөв бирлијини формалашдыран јапышгандыр. О, ичма, гәбилә, халг вә милләтин өзүнүтә'јининин әсасы кими өзүнү көстәрир.

Миф—бүтүн әхлаг ганунлары мәчмусунун зәрури үнсүрүдүр. Әхлаг кодексләринин әсасы һәмишә мифолокија вә диндән көтүрүлмүшдүр. Миф һәјаты мә'наландыран е'тигадлар комплексидир.

Миф адамлара вә чәмијјәтә мүһитә ујғунлашмаға көмәк едир[9].

Адамлар тәбиәт објектләринә өз хүсуси хассәләрини (антропоморфизм), јахуд да һејван хассәләрини (зооморфизм) аид едирләр ки, бу да мө'чүзәви мифоложи фантастиканы (гәдим јунан кентаврыны, јахуд да шәрги славјан ганадлы ит—Симаргланы, Шәргин учан халчаларыны, тәпәкөзләрини вә с. хатырлатмаг кифајәтдир) доғурмушдур. Инсанлар өз хассәләри илә јанашы, тәбиәтә гәбилә-тајфа мүнасибәтләрини дә кечирирдиләр. Она көрә дә мифләрдә аллаһлар, руһлар вә гәһрәманлар арасында чох вахт сырф бәшәри аилә-нәсил әлагәләри һөкм сүрүрдү.

Мифоложи шүурун әсас чәһәтләри—синкретизм, символизм, кенетизм вә етимолокизм һесаб олунур. **Синкретизм** (тәрчүмәдә: «бирләшмә» демәкдир) мифолокијаны бир билик кими, инкишаф етмәдијинә көрә бөлүнмәјән билик кими

[9] *Бирлайн Дж. Ф.* Параллельная мифология, с. 14—15.

характеризә едир. Мә'лум олдуғу кими, мүасир билик керчәклијин мүхтәлиф фрагментләрини мүхтәлиф чүр баша дүшүлмәсинә, чохсајлы саһәләрә бөлүр. Мифләр исә һәр шеји әһатә едиб, изаһ етмәјә чалышыр: нә үчүн јағыш јағыр, дүнја нечә әмәлә кәлмишдир, инсанлар һарадан мејдана чыхмышдыр, онлар нијә хәстәләнир вә өлүрләр вә с. вә и. а. суаллар мифләрдә гојулур вә чаваб ахтарылыр. Миф ејни заманда динин, инчәсәнәтин мүхтәлиф формаларыны, расионал биликләрин рүшејмләрини өзүндә чәмләшдирир, бу да нәсилләрдән-нәсилләрә билик-технолокија кими верилир. Бәшәријјәтин илкин инкишаф мәрһәләләриндә мифләр дини е'тигадлар вә ритуалларла сых әлагәдар олмушдур. Мифләр гәдим чәмијјәтләрдә гәбул олунмуш дәјәрләр системини вә давраныш нормаларыны тәсдиг етмиш вә сонракы дөврләрә өтүрмүшдүр. Һәмин чәмијјәтин нүмајәндәләри үчүн мифик мәзмун, артыг гејд етдијимиз кими, тамамилә реал олмушдур. Чүнки орада бир сыра нәсилләрин коллектив тәчрүбәси өз тәчәссүмүнү тапараг е'тигад предмети хидмәти көстәрмишдир. Мифдә тәнгидә анлам гәбул едилмирди.

Гәдим инсанын тәфәккүрүнүн бүтөвлүјү (ајры-ајры һиссәләрә бөлүнмәмәси) мифоложи шүурда маһијјәт вә һадисәнин, шејләр вә сөзләр, адланан вә ад арасында ајдын олмајан бөлкүсүнүн тәзаһүрүнә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мифоложи шүур конкрет шејләрлә әлагәдардыр, објектләр харичи һисси кејфијјәтләрлә (мәсәлән, шимшәк охла бирликдә) бир-биринә јахынлашыр. Миф маһијјәтин ахтарыш дәринлијинә вармыр, она көрә дә харичән охшар шејләр онда ејнилик кими баша дүшүлүр. Бурадан да мифолокијанын икинчи мүһүм хассәси—**символизм** үзә чыхыр. Конкрет предмет вә һадисәләр өз конкретлијини итирмәјәрәк дикәр предмет вә һадисәләрин ишарәсинә чеврилир, даһа дәгиг десәк, символик олараг онлары әвәз едир.

Мифләрдә чох заман предметин мәншәји онун маһијјәти кими верилир. Бу хассә **кенетизм** (јунанча: genesis — «доғулма», «әмәлә кәлмә») адланыр. Миф үчүн шејләри, јахуд һадисәләри изаһ етмәк бир нөв онларын әмәлә кәлмәси һаггында данышмағы ифадә едир. Кенетизмлә мифин **етиолокизми** сых әлагәдардыр (јунанча: етиолокизм—aitia — «сәбәб», «әсас» демәкдир). Миф әтрафдакы предметләрин, һадисәләрин, чанлы варлыгларын нә үчүн белә олдуғуну изаһ едир[10]. Бүтүн мифләр дүнјанын гурулушу һаггында

[10] Бах: *Волошина Т. А., Астапов С. Н.* Языческая мифология славян. Феникс. Ростов-на-Дону, 1996. С. 3—4.

һекајәләр тә'сирини бағышлајыр. Лакин сырф, етиоложи мифләр дә мөвчуддур. Онларда исә һансыса предмет вә һадисәнин хүсусијјәтләрини изаһ едән гыса рәвајәт вә һекајәтләр мүһүм јер тутур. Мифин кенетизми вә етиолокизминдән данышаркән ашағыдакы деталы гејд етмәк вачибдир. Шејләрин әмәлә кәлмәси мәгамына ујғун кәлән заман (мифоложи заман) индики замандан, нәгл едилән замандан хејли узаг олуб, кәскин шәкилдә фәргләнир. Мифоложи заманда һеч нә индики кими дејилдир. Лакин мифоложи заманда баш верәнләр реал заманда баш верәнләрин тәкрары үчүн нүмунәдир. Үмумијјәтлә, мифоложи заман сакрал (мүгәддәс) характер дашыјыр.

Беләликлә, мифләр садәчә олараг әјләнчәли тарихләр, һекајәтләр, нағыллар, әфсанәләр дејил, ән гәдим биликләрин ирсидир. Мифолокија керчәклији дәрк етмәјин ән гәдим үсулудур ки, нәинки мөвчуд шејләрин гајдаларыны изаһ едирди, һәмчинин адамлара һәмин дүнјада мүәјјән фәалијјәт характери дә ашыламышдыр.

Дүнја халгларынын мифләри олдугча мүхтәлифдир. Лакин онлары диггәтлә өјрәндикдә бир сыра охшар чизкиләр, мөвзулар вә мотивләр олдуғуну ашкар етмәк мүмкүндүр. Бүтүн бунлар исә мифләри мүәјјән групларда бирләшдириб, онларын тәснифатыны вермәјә имкан верир.

Һәмин груплар ичәрисиндә сајына көрә биринчи јери, демәк олар ки, һејванлар һаггында мифләр тутур. Бу мифләр ән гәдим мифләрдир. Онларда ән чох тотем һејванлардан данышылыр. Чүнки ибтидаи инсанлар һәмин һејванлары өзләринин әчдадлары һесаб едирдиләр. Лакин елә мифләр дә вардыр ки, һејванларын инсанлары доғдуғуну (түрк мифолокијасында боз гурд кими), јахуд да әксинә, инсанларын һејванлара чеврилмәсини көстәрирләр. Бүтүн бунларын һамысы архаик дүнјакөрүшүн мәһсулу һесаб олунмалыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чәмијјәт нәсилдән-нәсилә дүнјаны вә орада инсанын јерини екс етдирән ејни тәфәккүр схемләрини заман-заман јаратмышдыр. Бу заман белә бир тәәссүрат јараныр ки, ән'әнәви дүнјакөрүшүн әсасыны замандан кәнарда кечичи олмајан дәјәрләр вә гајдалар тәшкил едир. Бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә, Урал-Алтај халгларынын дүнја моделини ифадә едән материалларла танышлыг инандырыр ки, бир дәфә формулә едилән бу идеја вә образлар чәмијјәти узун бир дөвр үчүн тә'мин етмишдир. Көрәсән, бу консерватизмин сәбәби нәјлә әлагәдардыр.

А. М. Сагалајевә көрә, адам бу консерватизмин шүурлу шәкилдә мүдафиә едилдијинә аз гала инаныр. Чүнки дүнја-

нын дәрк едилмәсиндә нөвбәти аддым елә бир шүурлу шәкилдә атылмамышдыр.[11] Нәтичәдә мин илләрлә бир дөврдә ирәлијә доғру һеч бир ирәлиләјиш һисс олунмур. Јә'ни Урал-Алтај стереотипләри олдугча давамлы олдуғундан тәсадүфи дејилдир ки, индијә гәдәр өз варлығыны сахлаја билмишдир. «Ән'әнәви», јахуд «архаик» дүнјакөрүшү анлајышларыны ишләдәркән биз дәгиг мәзмуна малик олмајан мүәјјән стереотипләрдән истифадә едирик. Етнографијанын анлајыш апаратында «ән'әнәви мәдәнијјәт» вә «ән'әнәви чәмијјәт» анлајышлары ејни сырада дуран терминләр һесаб олунур. Буну биз «етник мәдәнијјәт», јахуд да «етносун мәдәнијјәти» анлајышларына аид едә биләрик.

Үмумијјәтлә, харичи тә'сирләрдән азад олан дүнјакөрүшүнү тапмаг гејри-мүмкүндүр. Лакин спесифик елементләрлә зәнкин олан дүнјакөрүшүнү дә инкар етмәк олмаз. Доғрудан да дүнјакөрүшү идејалары вә гајдаларынын топланмасы просесинин өзү даим «өзүнүнкү» вә «өзкәнинки», дахили вә харичи амилләринин гаршылыглы тә'сирини көстәрир. Һәр бир халгын етник тарихинин мүхтәлиф мәрһәләләриндә онларын балансы да мүхтәлифдир.

---

[11] Бах: *Сагалаев А. М.* Урало-Алтайская мифология. Символ и архетип, с. 19.

БИБЛИОГРАФИЈА

Азәрбајчан дилиндә

Абдуллајев Камал. Азәрбајчан мифолокијасынын системли тәдгиги јоллары.—Азәрбајчан мифолокијасы мәсәләләри. Бакы, Елм, 1983, с. 205—211.

2. Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. 20 чилддә.
3. Халг әдәбијјаты, 1-чи чилд. Бакы, Елм, 1982.
4. Азәрбајчан дастанлары. 5 чилддә. 1-чи чилд. Бакы, Елм, 1965.
5. Азәрбајчан дастанлары. 2-чи чилд. Бакы, Елм, 1966.
6. Азәрбајчан дастанлары. 3-чү чилд. Бакы, Елм, 1967.
7. Азәрбајчан дастанлары. 5-чи чилд. Бакы, Елм, 1972.
9. Азәрбајчан нағыллары, 5 чилддә. Бакы, 1960—1964.
10. Ана китабәләр. Тәртиб едәни Е. Әлибәјзадә. Бакы, 1996.
11. *Ачалов А., Новрузов М.* «Ал» тапынышы вә онун изләри.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Б., Елм, 1983, с. 247—258.
12. *Баһадуроғлу В.* Һејванлар аләми вә мифоложи мәтнләр.—Азәрбајчан тәбиәти. 1993. № 4—6, с. 8—10.
13. *Вәлијев Вагиф.* Азәрбајчан фолклору. Бакы, Маариф, 1985.
14. *Вәлијев К.* Елин јаддашы, дилин јаддашы. Бакы, Кәнчлик, 1987.
15. *Вәлијев К.* Сөзүн сеһри. Бакы, Јазычы, 1986.
16. *Вәли Һәбибоғлу.* Түрк дүнјасынын гүдрәтли һөкмдарлары, хаганлары, сәркәрдәләри. 1-чи китаб. Бакы, Өрнәк, 1995.
17. *Вәли Һәбибоғлу.* Гәдим түркләрин дүнјакөрүшү. Бакы, Гартал, 1996.
18. Вәтән чағырыр бизи. Тәртиб едәни Азад Нәбијев. Бакы, Јазычы, 1995.
19. *Гумилјов Н. Л.* Гәдим түркләр. Бакы, 1993.
20. *Әзизов Е.* «Гырат» вә «Дүрат» сөзләринин етимолокијасы. Түрк дилләринин лексик морфоложи гурулушу.—С. М. Киров адына АДУ-нун елми әсәрләринин тематик мәчмуәси. Бакы, 1981.
21. *Әзизов Е.* Мифоложи инамлар. «Зәка», № 1—2, 1993, с. 12—15.
22. *Әлијев Р.* Азәрбајчан нағылларында мифик көрүшләр. Бакы, Елм, 1992.
23. Әски түрк јазылы абидәләри мүнтәхәбаты. Бакы, БДУ нәшријјаты, 1993.
24. *Әфзәләддин Әскәр.* Мәммәдәли Гыпчаг. Түрк саваш сәнәти. Бакы, 1966.
25. Әфсанәләр. Бакы, Кәнчлик, 1986.
26. *Зејналов Ф.* Гәдим түрк јазылы абидәләри. Бакы, 1980.
27. Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, Јазычы, 1988.
28. *Калантуклу Моисеј.* Албанија тарихи. *Мхитар Гош.* Албан салнамәси. Бакы, Елм, 1993.
29. *Көзәлов Фузули (Б а ј а т).* Оғуз епик ән'әнәси вә «Оғуз Каған» дастаны. Бакы, Сабаһ, 1993.

30. *Куллу Јол оғлу.* Гагауз фолклору. Бакы, 1996.
31. *Меһдијева Ајтән.* Ај танрысынын нишанәләри. «Зәка», № 2, 1992, с. 47—49.
32. *Меһдијев Нијази.* Орта әсрләр Азәрбајчан мәдәнијјәтинин бәдии текстләриндә мифоложи структурлар.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, Елм, 1983, с. 237—246.
33. *Мәммәдов Ч.* Гәдим танры адлары. — Азәрбајчан ономастикасы проблемләри. II чилд. Бакы, 1988.
34. *Мурад Адчы.* Гыпчаг чөлүнүн јовшаны. Бакы, Кәнчлик, 1997.
35. Оғузнамә. Бакы, Јазычы, 1987.
36. Оғузнамәләр. Бакы, БДУ-нун нәшријјаты, 1993.
37. *Рәчәбов Ә., Мәммәдов Ј.* Орхон-Јенисеј абидәләри. Бакы, Јазычы, 1993.
38. *Рәфик Өздәк.* Түркүн гызыл китабы. 1-чи китаб. Бакы, Јазычы, 1992.
39. *Рәфик Өздәк.* Түркүн гызыл китабы. II китаб. Бакы, Јазычы, 1993.
40. *Рәфик Өздәк.* Түркүн гызыл китабы. III китаб. Бакы, Јазычы, 1996.
41. *Сејидов Мирәли.* Азәрбајчан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары. Бакы, Јазычы, 1983.
42. *Сејидов Мирәли.* Гызыл дөјүшчүнүн талеји. Бакы, Кәнчлик, 1984.
43. *Сејидов Мирәли.* Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән. Бакы, Јазычы, 1989.
44. *Сејидов Мирәли.* Јаз бајрамы. Бакы, Кәнчлик, 1990.
45. *Сејидов Мирәли.* Гам Шаман вә онун гајнагларына үмуми бахыш. Бакы, Кәнчлик, 1994.
46. Сеһрли сүнбүлләр.—Азәрбајчан мифләри. Бакы, Кәнчлик, 1990.
47. *Сүлејменов Олжас.* Аз. Ја. Бакы, Азәрнәшр, 1993.
48. *Тәһмасиб М. Һ.* Азәрбајчан халг әдәбијјатында див сурәти. «Вәтән уғрунда», 1946, № 1, с. 79—92.
49. *Тәһмасиб М. Һ.* Әфсанәви гушлар. «Вәтән уғрунда», 1945, № 5, с. 93—101.
50. *Тәһмасиб М. Һ.* Азәрбајчан халг дастанлары (орта әсрләр). Бакы, Елм, 1972.
51. *Фаруг Сүмәр.* Оғузлар. Бакы, Јазычы, 1992.
52. *Фәзлуллаһ Рәшидәддин.* Оғузнамә. Бакы, 1992.
53. *Хәлилов П.* Түрк халгларынын вә Шәрги славјанларын әдәбијјаты. 1-чи китаб. Бакы, Маариф, 1994.
54. *Чавад Һеј'әт.* Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты. Бакы, 1990.
55. *Чавад Һеј'әт.* Түркләрин тарихи вә мәдәнијјәтинә бир бахыш. Бакы, 1993.
56. *Шүкүров А., Абдуллазадә К.* Азәрбајчан фәлсәфәси (гәдим дөвр). Бакы, Азәрнәшр, 1993.
57. *Шүкүров А.* Мифолокија. 1-чи китаб. Нәзәри фәлсәфи тәһлил. Бакы, Елм, 1995.
58. *Шүүкров А.* Мифолокија. 2-чи китаб. Гәдим Шәрг халгларынын мифолокијасы. Бакы, Елм, 1995.
59. *Шүкүров А.* Мифолокија. 3-чү китаб. Иран халгларынын мифолокијасы. Бакы, Елм, 1995.
60. *Шүкүров А.* Мифолокија. 4-чү китаб. Гәдим Һинд мифолокијасы. Бакы, Елм, 1996.
61. *Шүкүров А.* Мифолокија. 5-чи китаб. Гәдим Чин мифолокијасы. Бакы, Елм, 1996.

62. *Шүкүрлү Әлиса.* Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили. Бакы, Маариф, 1993.

Рус дилиндә

63. *Абдулла Бахлул.* Азербайджанский обрядовый фольклор и его поэтика. Баку, Элм, 1990.
64. *Абрамзон С. М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971.
65. Авеста. Избранные гимны. Душанбе, «Адиб», 1990.
66. *Агаджанов С. Г.* Огузские племена Средней Азии IX—XIII вв.//Страны и народы Востока.Вып. 10. О., 1971.
67. *Азимов К. А.* Ценностный мир человека в религиозно-философской доктрине зороастризма. Баку, 1991.
68. *Акишев А. К.* Искусство и мифология саков. Алма-Аты, Наука, 1984.
69. Алпамыш. Узбекский народный эпос. Л., Советский писатель, 1982.
70. *Алтын Арыг.* Хакасский героический эпос. М., 1988.
71. *Асадов Ф. М.* Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку, Элм, 1993
72. *Бадалов Р.* Правда и вымысел героического эпоса. Баку, Элм, 1983.
73. *Бартольд В .В.* История турецко-монгольских народов. Сочинения. Т. 5. М., 1968.
74. *Басилов В. Н.* Культ святых в исламе. М., 1970
75. *Басилов В. Н.* Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. М., Наука, 1992.
76. Башкирские предания и легенды. Уфа, 1985.
77. *Бекташи и другие.* Турецкие короткие народные сказки. М., Наука, 1971.
78. Библия, 1995.
79. *Бирлайн Дж. Ф.* Параллельная мифология. М., «Крон-Пресс», 1997.
80. *Бичурин Н. Я. [Иакинф].* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. М.—Л., 1950.
81. *Бутанов В. И.* Культ богиньи Умай у хакасов.//Этнография народов Сибири. Новосибирск, 1984.
82. *Валиханов Ч.* Избранные произведения. М., Наука, 1986.
83. *Васильев Л. С.* История религии Востока. М., Высшая школа, 1983.
84. Гер-оглы. Туркменский героический эпос. М., Наука, 1983.
85. *Гаджиев С. Ш.* Кумыки. М., 1961.
86. *Гундогдыев Овез.* Великие полководцы средневековья в истории туркмен. Ашхабад, 1996.
87. *Гусейнов Р. А.* Сирийские источники о верованиях и обычаях огузов (VII—XII вв.). Византийские этюды. Тбилиси, 1978.
88. Двадцать четыре Насреддина. М., Наука, 1986.
89. Джангар — Калмыцкий героический эпос. М., Наука, 1990.
90. Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., Наука, 1975.
91. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
92. Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э. — III в. н. э.). Ташкент, 1940.
93. *Дыренкова Н. П.* Умай в культе турецких племен.//Сб. «Культура и письменность Востока». III. Баку, 1928.
94. *Дыренкова Н. П.* Пережитки материнского рода у алтайских тюрков. Аванкулат.//Советская этнография. № 4, 1937.

95. *Дьяконов И. М.* Архаические мифы Востока и Запада. М., Наука, 1988.
95а. *Жирмунский В. М.* Тюркский героический эпос. Л., 1974.
96. *Закиев М. З.* Проблемы языка и происхождение волжских татар. Казань, 1986.
97. Зарубежная тюркология. Вып. 1. М.; Наука, 1986.
98. *Зеленин Д. К.* Культ онгонов в Сибири. М.—Л., 1936.
99. *Золотарев А. М.* Пережитки тотемизма у народов Сибири. Л., 1934.
100. *Золотарев А. М.* Родовой строй и первобытная мифология. М., 1964.
101. *Казембек М.* Мифология персов по Фирдоуси. — М. Казембек. Избранные произведения. Баку, Элм, 1985, с. 306—318.
102. *Каррыев Б. А.* Этические сказания о Кероглы у тюркоязычных народов. М., 1968.
103. *Каташ С. С.* Мифы, легенды Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1978.
104. *Кляшторный С. Г.* Древнетюркская мифология. К постановке проблемы. Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XIV годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР. Декабрь 1978. Часть 1. М., 1979, с. 91—96.
105. *Кляшторный С. Г.* Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках.//Тюркологический сборник. 1977. М., 1981, с. 117—139.
106. Кобланды-Батыр. Казахский героический эпос. М., Наука, 1975.
107. *Кононов А. Н.* Опыт анализа «тюрк»//Советская этнография, 1949, № 1.
108. *Короглы Х.* Огузский героический эпос. М., 1976.
109. *Короглы Х.* Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., Наука, 1983.
110. *Лайпанов К. Т., Мизиев И. М.* О происхождении тюркских народов. Черкесск, 1993.
111. *Липец Р. С.* «Завоеванная женщина» в тюрко-монгольском эпосе.// Фольклор и историческая этнография. М., Наука, 1983, с. 42—74.
112. Маадай-Кара. Алтайский героический эпос. М., 1973.
113. *Малов С. Е.* Памятник древнетюркский письменности. М.—Л., 1959.
114. *Мелетинский Е. М.* Палеазиатский мифологический эпос. М., 1979.
115. *Мелетинский Е. М.* Происхождение героического эпоса: Ранние формы и архаические памятники. М., 1963.
116. Мифологический словарь. М., Сов. Энциклопедия, 1990.
117. Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии. М., Наука, 1973.
118. Мифы и легенды Древней Волги. 1996.
119. Мифы народов мира. Т. 1—2. М., Сов. Энциклопедия, 1982.
120. *Молдобаев И. Б.* Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры Киргизского народа. Фрунзе, Илим, 1989.
121. *Молдобаев И. Б.* Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас». Фрунзе, Илим, 1985.
122. *Мурад Аджи.* Полын половецкого поля. М., ТОО—«Пик-Контекст», 1994.
123. *Неклюдов С. Ю.* Героический эпос монгольских народов.//Устные и литературные традиции. М., 1984.
124. *Неклюдов С. Ю.* Мифология тюркских и монгольских народов. (Проблемы взаимосвязей)//Тюркологический сборник. 1977. М., 1981, с. 183—202.
125. Ногайские народные сказки М., Наука, 1979.

126. *Пиотровский М. Б.* Коронические сказания. М., Наука, 1991.
127. *Плетнева С. А.* Половцы. М., Наука, 1990.
128. *Потапов Л. П.* Умай—божество древних тюрков в свете этнографических данных.//Тюркологический сборник. 1972. М., Наука, 1973, с. 265—286.
129. *Потапов Л. П.* Алтайский шаманизм. Л., Наука, 1991.
130. *Радлов В. В.* Из Сибири. М., Наука, 1991.
131. *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских нарочий. Т. I, II, III, IV. СПб, 1899.
132. *Рустамхан.* Узбекский героико-романический эпос. М., Наука, 1972.
133. *Сагалаев А. М.* Мифология и верования Алтайцев. Центрально-азиатские влияния. Новосибирск, Наука, 1984.
134. *Сагалаев А. М.* Урало-Алтайская мифология. Символ и архетип. Новосибирск, Наука, 1991.
135. *Сагалаев А. М.* Алтай в зеркале мифа. Новосибирск, Наука, 1992.
136. *Сагитов И. Т.* Каракалпакский героический эпос: Опыт сравнительного изучения каракалпакского эпоса с эпосами тюркоязычных народов. Нукус, 1963.
137. *Сакали М. А.* Туркменский сказочный эпос. Ашхабад. 1956.
138. *Серебрякова М. Н.* Функциональная роль магии в обрядах деторождения у современных турок.//Мифы, культы, обряды народов зарубежной Азии. М., Наука, 1986, с. 197—215.
139. Сибирские сказы, предания, легенды. Новосибирск, 1959.
140. *Снесарев Г. П.* Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., Наука, 1969.
141. *Стеблева И. В.* К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы.//Тюркологический сборник. 1971. М., Наука, 1972, с. 213—226.
142. *Суразаков С. С.* Алтайский героический эпос. М., 1972.
143. Татарские народные сказки. Казань, 1986.
144. *Токарев С. А.* Ранние формы религии. М., Политиздат, 1990.
145. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Внешний мир. Новосибирск, Наука, 1988.
146. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири.//Человек. Общество. Новосибирск, Наука, 1989.
177. Традиционные мировоззрения тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. Новосибирск, Наука, 1990.
148. *Трояков П. А.* Аналогии героическому эпосу тюркоязычных народов в орхоно-енисейских памятниках.//Фольклор и историческая этнография. М., Наука, 1983, с. 74—88.
149. Турецкие сказки. М., Наука, 1986.
150. *Тенишев Э. Р.* Уйгурские тексты. М., 1984.
151. *Урманчеев Ф. И.* Эпические сказания татарского народа: сравнительно-исторические очерки. Казань, 1980.
152. Ученые записки императорской Академии наук по 1 и 3 отделениям. Т. 3. Вып. 6. СПб., 1855.
153. *Фазлаллах Рашид ад-Дин.* Огузнаме. Баку, Элм, 1987.
154. *Халипаева Империат.* Мифологическая проза кумыков.//Исследования и тексты. Махачкала, 1994.
155. *Чагдуров С. Ш.* Происхождение Гэсэриады. Новосибирск, Наука, 1980.
156. Шасенем и Гарып, Касым-оглан и другие туркменские народные повести. М., Наука, 1991.
157. *Шефер Э.* Золотые персики Самарканда. М., Наука, 1981.

158. *Штернберг Л. Я.* Первобытная религия в свете этеографии. Л., 1936.
159. Эмрах и Сельви. Необыкновенные приключения Кара-оглана и другие турецкие народные повести. М., 1982.

Түрк дилиндә

160. Abdülkadir İnan. Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materiallar ve Araştırmalar. Ankara; 1954.
161. Ali Abbas Çinar. Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırma ve incelemeler. Muğla; 1996.
162. Ali Püşküllüoğlu. Efsaneler. Ankara; 1996.
163. Arza Erfah. Mitoloji Sözlücü. İstanbul, 1996.
164. Bahaeddin Ögel. Türk Mitolojisi. I cilt. Ankara, 1989.
165. Bahaeddin Ögel. Türk Mitolojisi. II cilt. Ankara, 1995.
166. Bilge Seyidoğlu. Mitoloji üzerine araştırmalar, metinler ve tahliller. Erzurum, 1990.
167. Çyula Nemeth. Atilla ve Hunlari. Ankara, 1982.
168. Derman Bayladi. Efsaneler Dunyasında. Anadolu Mitolojisi. İstanbul, 1996.
169. İbrahim Kafesoğlu. Türk milli kültürü. İstanbul; 1988.
170. İnek Yolu. Uluslararası Halk Edebiyyatı Sempozyumu Bildirileri. Ankara; 1995.
171. Laszio Rasonyi. Tarihte Türklük. Ankara, 1993.
172. Mahmut Kasgari. Divani Lugat-t-türk, I, II—III. B. Atalay tercümesi.
173. Milletlerarası V Türk Halk Kültürü kongresi. Gelenek, inanclar. Ankara, 1997.
174. Murat Uraz. Türk mitolojisi. İstanbul, 1962.
175. Türk Halk Kültüründen Dermeler. 1995. Ankara, 1996.
176. Türk tarihinin ana hatları. İstanbul, 1931.
177. Samir Kazımoğlu (Tağızade). Türk topluluglarları edebiyyatı. I. Ankara, 1994.
178. Samir Kazımoğlu (Tağızade). Türk topluluglarları edebiyyatı. «II. Ankara, 1997.

МУНДӘРИЧАТ

Кириш 3
Гәдим түрк мифолокијасынын гајнаглары вә тәдгигатчылары 6
Гәдим түрк дини-мифоложи системинин структуру һаггында бә'зи мулаһизәләр 19
Гәдим түркләрин аллаһлар пантеону 24
Түрк мифолокијасында әчдад култу 43
Гәдим түркләрдә дағ култу 52
«Дүнја ағачы» вә гәдим түркләр 61
Түрк мифолокијасында кејик-чејран вә марал образлары 73
Гәдим түркләрдә ат култу 81
Түрк мифолокијасында боз гурд образы 96
Түрк јарадылыш мифләри вә дастанлары 108
Түрк мифолокијасында гушлар 126
Гәдим түрк мифолокијасында «һәјат» консепсијасы . . 141

Түрк дастанларында мифоложи образ вә сүжетләр

1. Оғуз хаган 157
2. Мете дастаны 164
3. Урал—Батыр 174
4. Маадај Гара 184
5. Манас 189
6. Алпамыш 193
7. Гобланды—Батыр 196
8. Китаби-Дәдә Горгуд 200

Искит вә һун әфсанәләри

1. Дандамид вә Амизок 205
2. Амага 206
3. Аттила 206

Архаик дүнјакөрүшү вә мифолокија: гаршылыглы тә'сирин динамикасы 214
Библиографија 223

Şükürov Ağayar Məhəmməd oğlu

MİFOLOGİYA

6-cı kitab

«Елм» Редаксија-Нәшријјат
вә Полиграфија Мәркәзинин директору
Шириндил Алышанлы

Мәтбәәнин директору
Әһмәд Мәммәдов

Нәшријјат редактору вә корректору *Әминә Новрузова*
Рәссамы *В. Устинов*

Јығылмаға верилмиш 22.10.97. Чапа имзаланмыш 29.12.97. Кағыз форматы $60X84^1/_{16}$. Мәтбәә кағызы № 1. Шрифти әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Шәрти чап вәрәги 13,5. Рәнкли шәрти ч/в 13,5. Һес.-нәшријјат вәрәги 14,7. Тиражы 1500. Сифариш 57. Гијмәти мүгавилә илә.

«Елм» нәшријјаты.

370143, Бакы-143, Һүсејн Ҹавид проспекти, 31. Академија шәһәрчији. Әсас бина.

«Елм» Р-Н. вә П Мәркәзинин мәтбәәси. Бакы, Һүсејн Ҹавид просп., 31Г.